

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
„КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”**

На правах рукопису

ЗУЙКОВСЬКА Аліна Альбертівна

УДК 008:32]:321.7: 316.42](477)

**СТРУКТУРОГЕНЕЗ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Кисельов Сергій Олегович

кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
СТРУКТУРНИХ ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	12
1.1. Структурні компоненти і динаміка політичної культури у передісторії теорії політичної культури.....	12
1.2. Підходи до визначення структури і функцій політичної культури.....	24
1.3. Інтерпретації змін і розвитку політичної культури.....	56
1.4. Методологічні принципи дослідження політичної культури.....	63
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРОГЕНЕЗУ	
ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	73
2.1. Поняття структурогенезу в теорії системи.....	73
2.2. Структурогенез політичної культури.....	82
2.3. Чинники і шляхи структурних змін політичної культури.....	101
Висновки до другого розділу.....	110
РОЗДІЛ 3	
ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	116
3.1. Демократизація політичної культури українського суспільства: конфлікт традиційного і сучасного.....	116
3.2. Цінності і норми політичного життя в Україні: шлях долання міжрівневого інтервалу в структурі політичної культури.....	129
3.3. Формування тенденцій розвитку політичної культури українського суспільства: внутрішні і зовнішні чинники.....	154
Висновки до третього розділу.....	176
ВИСНОВКИ.....	180

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184
ДОДАТКИ.....	205

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена рядом причин практичного і теоретичного характеру.

По-перше, коливання політичної системи України між станами стабільності і нестабільності, що пов'язані з інституційними змінами в політичному житті, спричиняють проблему адаптації суб'єктів політичного життя до умов соціокультурного середовища, що постійно змінюються, внаслідок якої в українському суспільстві зберігається низький рівень легітимності демократичних норм політичної поведінки, ускладнюється розвиток відчуття громадянської ідентичності, збільшується вірогідність девіантної поведінки. У зв'язку з цим, постають питання узгодження суб'єктивного та об'єктивного рівнів політики, гармонізації інституційних і ціннісних трансформацій в українському суспільстві, вирішення яких вимагає дослідження логіки структурних змін політичної культури.

По-друге, недостатній політичний досвід досягнення ціннісної згоди на макрорівні політики, слабка здатність пересічних громадян до критичного політичного мислення ускладнюють вироблення загальнонаціональних політичних цінностей в Україні, що призводить до фрагментації політичної культури. Підтримка інтегративних механізмів політичної культури в контексті її демократизації зумовлює актуальність дослідження принципів структурного узгодження складових політичної культури українського суспільства.

По-третє, розвиток політичної культури вимагає орієнтації не тільки на іншокультурні стандарти політичного життя, а й на потенційні ресурси вихідного культурного середовища, ігнорування яких перетворює демократичні правила і процедури на формальність. Якісні політичні перетворення в українському суспільстві пов'язані із політичною культурою, забезпечення розвитку якої потребує розуміння специфіки функціонування і змін політичної культури.

У дослідженнях змін політичної культури можна виокремити дві головні проблеми, на які звертають увагу науковці, – це фактори розвитку і шляхи

формування політичної культури. Якщо пошук факторів здійснюється у різних сферах суспільного буття (економічній, політичній – в її інституційному аспекті, соціальній, культурній), процесах глобалізації, інституціоналізації, легітимації, соціальної стратифікації тощо, то проблематика шляхів формування обмежується методами освітнього впливу на політичну культуру. У контексті досліджень перехідних станів політичних систем до політичної культури звертаються при поясненні криз, конфліктів, що виникають внаслідок інституційних реформ. Політична культура розглядається як причина нестабільності, непередбачуваності, оскільки через свою інерційність вона не здатна своєчасно відповідати вимогам сучасності, вступаючи в конфлікт із будь-якими новаціями.

Розв'язання проблеми змін політичної культури передбачає вироблення концептуального бачення принципів і закономірностей функціонування політичної культури, що потребує дослідження специфіки структуризації культурного поля політики.

Проблематику структури і функцій політичної культури досліджували у своїх працях такі зарубіжні вчені, як Г. Алмонд, Е. Баталов, М. Бірюков, Р. Блог, А. Вілдавські, К. Гаджиєв, Г. Джензел, Д. Елкінз, Ю. Ірхін, Р. Лейн, Д. Ольшанський, К. Пейтман, Г. Пушкарьова, Р. Рейзінджер, В. Сергеев, Р. Сімеон, М. Сомерз. Проблеми структурних змін політичної культури присвячено праці таких зарубіжних вчених, як О. Ахієзер, В. Бочаров, К. Вельзель, С. Верба, Р. Далтон, Д. Девіс, Г. Екстейн, Р. Інглгарт, В. Лапкін, Ч. Локгарт, Л. Пай, В. Пантін, Д. Пантіч, Р. Рокршнайдер, С. Фленаган.

Дослідження динаміки змін політичної культури українського суспільства представлено у працях таких вітчизняних учених, як В. Андрущенко, Н. Амельченко, О. Бабкіна, В. Бебик, В. Бех, В. Бурдяк, В. Веденєєв, І. Варзар, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, І. Жадан, О. Заславська, А. Зельницький, О. Картунов, С. Кисельов, І. Кресіна, А. Лясота, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Нікітін, М. Остапенко, Н. Паніна, А. Постол, О. Проскуріна, М. Розумний, О. Рудакевич, Ю. Руденко, С. Рябов, М. Рябчук, А. Стегній, В. Степаненко, С. Телешун, Ю. Шайгородський, В. Ясинська.

Разом з тим малодослідженими залишаються чинники і принципи структурних змін у політичній культурі, способи збереження та оновлення політичної культури в сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія” у рамках наукової теми „Політична культура громадянського суспільства: стан та перспективи в Україні” (номер державної реєстрації: 0108UO10244). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного університету „Києво-Могилянська академія” (протокол № 43 (9) від 4 грудня 2008 року).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є комплексний аналіз принципів і механізмів структурних змін політичної культури сучасного українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження структури і змін політичної культури;
- конкретизувати методологічні підходи наукового аналізу політичної культури, на підставі яких сформулювати теоретичні засади вивчення структурогенезу політичної культури;
- розкрити специфіку структурогенезу політичної культури;
- охарактеризувати особливості структурогенезу політичної культури в контексті суспільно-політичних змін у сучасній Україні;
- виявити системоутворюючі складові політичної культури українського суспільства;
- визначити тенденції розвитку сучасної політичної культури в Україні.

Об'єктом дослідження є політична культура як багатоскладовий феномен, що історично та соціально обумовлюється політичним життям суспільства.

Предметом дослідження є структурні зміни політичної культури сучасного українського суспільства.

Методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномена політичної культури у зв'язку з іншими компонентами соціокультурного та політичного життя соціуму.

Особливого значення у розкритті сутності структурогенезу політичної культури набули такі методи, як аналіз і синтез, індукція й дедукція, принципи діалектики, що використовувались у тлумаченні взаємозалежності категорій структури, культури та особистості в політичному житті, принципи об'єктивності, прогресивного і безперервного руху – у поясненні редукції, ускладнення і синтезу політико-культурних компонентів.

Структурогенез політичної культури українського суспільства досліджено на основі системного, структурно-функціонального і синергетичного підходів. Використання системного підходу було пов'язано із необхідністю досягнути розмаїття категорій аналізу політичної культури, виявити елементи політичної культури, її інтегративні властивості, характер зв'язку із соціокультурним середовищем спільноти.

На підставі структурно-функціонального підходу було вивчено зв'язок когнітивного, емоційного і діяльнісного компонентів структури політичної культури, залежність їх властивостей і властивостей політичної культури як цілого, досліджено явище комплементарності властивостей структурних одиниць політичної культури, проаналізовано функцію відтворення культурного зразка в політичному житті.

Аналіз причин і ознак змін політичної культури було здійснено на підставі синергетичного підходу. Даний метод дозволив розкрити становлення структурних одиниць політичної культури в їх послідовно-часовому розвитку, проаналізувати ознаки ускладнення і межі розвитку виявлених структурних одиниць.

У дослідженні теоретико-методологічного і емпіричного масивів знань з політичної культури було використано концепцію методологічного аналізу

наукового знання Г. Щедровицького. Методологію дослідження складають також теорії соціологічної, психологічної та культурологічної наук, серед яких: теорія суспільних систем Т. Парсонса, що використовується в контексті пояснення взаємопов'язаності соціокультурних і політичних змін, соціетальних імпульсів політичного розвитку, концепція складних систем Н. Лумана – у розрізненні зовнішнього і внутрішнього аспектів існування системи політичної культури; психологічна теорія діяльності О. Леонтьєва – у розрізненні рівнів знань, значень і норм; психологічна теорія настанови Д. Узнадзе – у поясненні відповідності потреб і ситуацій у політичному житті, причин об'єктивації політичних ситуацій; інтерпретативна концепція культури К. Гірца – у поясненні залежності нормативного і ціннісного вимірів політичної культури.

Серед спеціальних методів виокремлено компаративний та історичний, використання яких дозволило вивчити структуру політичної культури українського суспільства з 1991 до 2010 року. За допомогою компаративного методу визначено критерії розрізнення структурних одиниць політичної культури, здійснено аналіз стратегій формування політичної ідентичності. Історичний метод дозволив вивчити послідовність політичних подій в Україні, виявити взаємозв'язок минулого і сьогодення. У межах цього підходу здійснено структурування ідеологічного простору української політичної культури.

Емпіричну базу дослідження склали соціологічні дослідження, що проводились Інститутом соціології НАН України, серед яких щорічні репрезентативні опитування населення України 1992–2007 років, дослідження інтегрального індексу соціального самопочуття українського населення, проведеного в рамках моніторингу соціально-політичних змін в Україні 1994–2005 рр., дослідження громадської думки в Україні у 2007 році; дані і документація Центральної виборчої комісії України по виборчих процесах в Україні 1994–2010 років, офіційні промови Президента України за 2005–2010 роки, програми політичних партій.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації обґрунтовано концепцію структурогенезу політичної культури, розроблено модель аналізу змін

політичної культури, на основі якої виявлено особливості структурогенезу політичної культури українського суспільства. У межах дослідження одержано результати, що мають наукову новизну.

Уперше:

– визначено сутність політичної культури як складноорганізованої системи, спрямованої на узгодження зовнішніх і внутрішніх вимог соціокультурного розвитку, їх перетворення у політичні знання, цінності, норми і вірування з метою адаптації суб'єктів політичної діяльності до змін у соціокультурному середовищі;

– виявлено, що в основі виникнення структури політичної культури лежить залежність між когнітивною, емоційною і поведінковою складовими, яка зумовлює ієрархізацію структурних рівнів політичної культури. Кожний рівень політико-культурних елементів (політичних настроїв, знань і дій, цінностей, норм, традицій, вірувань, міфів) має свою міру складності, що при порівнянні дозволяє виявити діапазони темпоральності політичної культури – відмінності у часі, який витрачає суспільство на формування кожного з них. Ці відмінності визначено, як міжрівневий інтервал у структурі політичної культури. Міжрівневий інтервал зумовлює варіативність структурних форм політичної культури і змістовно проявляється у відмінності політичних світоглядів людей, що належать до різних поколінь;

– створено концепцію структурно-генетичного аналізу політичної культури. Визначено, що структурогенез політичної культури відображає еволюційну зміну зв'язку мікро- і макрорівнів політики, співвідношення традиційних і сучасних компонентів політичної культури в контексті соціокультурного розвитку суспільства.

Уточнено:

– положення про те, що зміни політичної культури пов'язані із зміною поколінь і супроводжуються конфліктом вікових субкультур. Визначено зміни політичної культури як послідовність процесів диференціації та інтеграції змістовних елементів, спрямованих на оновлення і відтворення культурних рис спільноти в політичному житті;

– визначення способів реагування системи політичної культури на соціокультурні зміни: інерція, що супроводжується використанням традиційних патернів політичної поведінки у змінених ситуаціях політичної дії; оновлення, що супроводжується виробленням нових абстракцій і концептуальних схем пояснення політичних подій і явищ. Обидва процеси діалектично пов'язані і відображають адаптацію політичної культури – підтримку механізмів культурного самовідтворення спільноти в політичному житті.

Дістало подальшого розвитку:

– раніше встановлене уявлення про процеси трансформації політичної культури в Україні. З'ясовано, що у процесі демократизації політичної культури в Україні під впливом зовнішніх нав'язувань у суспільстві виникає можливість втратити здатність творити зміст, що відображається в імітаціях правил та норм демократії і призводить до дисфункції наявних політичних інститутів. Водночас, зазначено, що відсутність оновлення, ігнорування вимог сучасності може призвести до архаїзації політичного життя, обмежуючи розвиток політичного мислення, що може зробити політичну культуру українського суспільства закритою, ускладнити міжкультурну комунікацію;

– питання про соціокультурні засади розвитку політичної культури. Визначено, що зміну культурних рис в політичному житті українського суспільства відповідно до вимог сучасності забезпечує демократичний політичний лад за умови, якщо конструювання відповідних політичних інститутів є не самоціллю, а умовою розвитку культурних цінностей. Підтверджено, що формування таких якостей політичної системи, як відкритість і оперативність реагування на соціокультурні потреби суспільства є вимогою інституційного розвитку демократії в Україні і повинно бути підкріплено імплементацією у політичне життя демократичних цінностей, цінностей людини та соціально активного громадянина;

– положення про необхідність виокремити змістовні компоненти громадянської культури. Встановлено, що забезпечення активності індивіда і реалізації його особистісного потенціалу в сучасному українському суспільстві

вимагає розвитку культури громадянськості, зокрема підвищення громадянської компетентності і підтримки соціальних механізмів міжособистісної довіри, формування цінностей відповідальності і толерантності.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що положення дисертації можуть бути використані: як методологічна основа для подальших досліджень політичної культури, специфіки демократизації політичної культури в Україні; у навчально-педагогічній роботі: у процесі викладання таких нормативних курсів і спецкурсів, як „Політологія”, „Політична соціологія”, „Теорія демократії”, „Політична культура”, „Політична психологія”, „Порівняльна політологія політичних режимів” та ін.; при підготовці навчальних посібників; у політичній і громадянській освіті населення. Висновки дисертації можуть використовуватися при розробці засад внутрішньої політики та ідейних платформ політичних партій, громадськими організаціями в їх практичній діяльності.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження було апробовано на наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, зокрема: Науково-практичній конференції студентів та аспірантів „Дні науки” (м. Київ, 2007), Міжнародній конференції „Політична культура: проблеми концептуалізації” (м. Київ, 2008), II Міжнародній науковій конференції „Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій” (м. Суми, 2009), Науково-практичній конференції „Сучасні підходи до дослідження політики”, (м. Київ, 2009), II Міжнародній науково-теоретичній конференції „Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності” (м. Житомир, 2009), III Міжнародній науковій конференції „Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій” (м. Суми, 2010), XVIII Міжнародній конференції студентів, аспірантів і молодих учених „Ломоносов” (м. Москва, 2011).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 7 одноосібних праць, із них 5 – наукові статті у фахових виданнях ВАКУ України в галузі політичних наук, 2 - тези наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Схильність до систематизації знань притаманна природі людського мислення і є невід'ємною складовою процесу пізнання. Дотримуючись певної мети, дослідник упорядковує часткові теоретичні знання про об'єкт свого дослідження, створюючи з них цілісну картину. Це дозволяє краще орієнтуватись у теоретичному матеріалі, розуміти специфіку роботи з категорією, варіювати методами її розробки.

Політична культура має різні ознаки і властивості, у політичному житті за нею визначається специфічне призначення, у її функціонуванні та розвитку фіксуються певні тенденції. Звертання до концептуальної історії політичної культури ставить за мету з'ясувати вихідні способи опису феномену, виявити поняття і зв'язки, що дозволять висвітлити сутнісні аспекти політичної культури в українському суспільстві.

1.1. Структурні компоненти і динаміка культури у передісторії теорії політичної культури

Серед теоретичних праць з політичної культури є такі, в яких лише окреслюються зони взаємовпливу культури і політики, а є такі, в яких ці „зони взаємовпливу” вивчаються як складний механізм. Перші становлять „передісторію”, другі – „історію” концептуалізації політичної культури. Є праці і рефлексивного характеру, в яких розглядаються способи і методи осягнення політичної культури, виявляються проблеми і напрями розвитку теорії та методології аналізу політичної культури. Поступова інституціоналізація досліджень, упровадження курсів з політичної культури в навчальний процес, поява підручників з політичної культури дозволяють стверджувати, що дослідження політичної культури є розгалуженою теорією, а

політична культура – оперативною категорією наукового аналізу політичного життя.

Виникнення перших уявлень про політичну культуру пояснюється порізному. Наприклад, Габріель Алмонд перші сюжети про політичну культуру знаходить у працях Платона, Аристотеля та Плутарха. Дослідник знаходить у них опис субкультур, елітарної політичної культури, політичної соціалізації [176, с. 6–7]. Лінія обґрунтування феномену проходить через праці Н. Макіавеллі, Ш.Л. Монтеस्क'є, Ж. Ж. Руссо, А. Токвіля, виходячи на теоретичні здобутки представників чотирьох наук: соціологічної традиції – М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Мангейма і Т. Парсонса, соціальної психології – Г. Волеса, В. Ліпмана, В. МакДугала, Е. Торндайка, П. Лазарсфельда; психології та антропології – З. Фрейда, Т. Адорно, М. Горкхаймера, Г. Ласвела та Р. Бенедікт, М. Мід, А. Інкелеса, Д. Левінсона, відповідно. Визначальним фактором концептуалізації політичної культури Г. Алмонд визнає розвиток соціологічних методів і технологій збору емпіричних даних [176, с. 9].

Варта уваги і позиція Гаррі Екстейна, який вивчає розгортання ідеї політичної культури на теренах соціології. На думку дослідника, починаючи з праць О. Конта, ідея повсюдного духу суспільного консенсусу, що надає індивідам відчуття солідарності, була відображена в ідеї колективної свідомості Е. Дюркгейма та через теорії соціальної дії М. Вебера і Т. Парсонса були відтворені й розвинені Г. Алмондом і С. Вербою у категорії політичної культури і культури громадянськості [186, с. 488].

Знаходячи „прообрази” політичної культури у творах Платона, Ш.Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Г'юма, А. Токвіля, Е. Дюркгейма та М. Вебера, Глен Джензел підкреслює зв'язок концепту з розвитком психології. На думку науковця, теоретичне підґрунтя політичної культури склали побудовані на неофрейдистській інтерпретації культури дослідження масових явищ у політиці, психологічних аспектів поведінки особистості в політиці [190, с. 227].

Марина Стрежнёва та Олександр Дука пов'язують виникнення ідеї політичної культури з працею Й.Г. Гердера „Ідеї до філософії історії людства”, в якій воно використовується „уперше”. Думки дослідників співпадають у визначенні цінності робіт Ш.Л. Монтеск'є, А. Токвіля, Ж.Ж. Руссо, Е. Дюркгейма, М. Вебера у концептуалізації політичної культури.

На українських теренах, зокрема у роботах Віри Бурдяк і Наталії Ротар, Сергія Рябова, осмислення концептуальних засад політичної культури ґрунтується на ідеях Г. Алмонда та С. Верби, В. Розенбаума, Л. Пая, Г. Екстейна та інших представників американської політичної думки.

Розглядаючи теоретичні витoki політичної культури, позначимо ті ідеї, що безпосередньо вплинули на сучасні уявлення про структуру, динаміку, види і форми проявів політичної культури.

Можна, зокрема, знайти аналогії між явищами, які сьогодні вважаються сутнісними аспектами функціонування політичної культури і тими культурними явищами, що описував Й. Гердер у роботі „Ідеї до філософії історії людства”.

Передусім це стосується пошуку причин розвитку політичної культури, що у теорії відтворюється у 70–90 рр. ХХ ст., і першопричин культурного розвитку суспільств, які окреслив Й. Гердер.

На думку Й. Гердера, характер народу формується у певних географічних умовах, його складають родові риси народу, що передаються у процесі виховання, і „справи та подвиги” – спосіб життя народу. Найбільшою об'єктивністю наділяються „частини світу” – географічні умови існування народу, вони є даністю. Натомість „родові риси”, як і „справи та подвиги” перетворюються на причину народного характеру через процес наслідування, успадкування. „Наскільки людина бере свої витoki від роду і виникає кожний у своєму племені й роді, то вже настільки його освіта, виховання й спосіб мислення є генетичними. Саме тут приховане джерело особливих національних характерів, що глибоко відбиваються у найдавніших народах...”[31, с. 345]. Культурні ознаки суспільства, як пояснює дослідник, для одного покоління є

„життєвою справою”, для іншого – успадкованою основою нової життєвої практики. Отже, одним із джерел культурного розвитку, відображеного в історії різних народів і людства в цілому, визначається культура.

Ідея інтерналізації культурних цінностей через соціалізацію – один із постулатів концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби, що відображає зв'язок суб'єктивного і об'єктивного рівнів соціального життя, через який зберігається культурний зразок, – також зустрічається на сторінках цієї праці.

На думку Й. Гердера, людина виховується тільки шляхом „наслідування” та „вправ”: приклади колективного минулого – „прообрази” – відкладаються у людській свідомості. Перехід колективного за природою „прообразу” у індивідуальний за характером „відбиток” мислитель називає традицією. Традиція „заведена природою людського буття”, і людство не може існувати без неї. Однак для того, щоб людина перетворила продукт культури на складову власної свідомості, вона, як зазначає Й. Гердер, потребує „органічних сил” – природних здатностей і можливостей „сприймати все, що повідомляють їй, засвоювати та переробляти все повідомлене у свою сутність” [31, с. 231].

Зазначимо, що посилання на працю „Ідеї до історії філософії людства” Й. Гердера найчастіше зустрічаються у роботах російських науковців з політичної культури і їх рідко можна знайти в працях американських дослідників. Це можна пояснити впливом різних наукових шкіл. Якщо, наприклад, для американських науковців у розробці концепції політичної культури базовою категорією стала „дія” із визнанням наявності специфічних орієнтацій щодо неї, то для представників російської політичної думки системоутворюючим поняттям стала „культура” в її історико-філософському значенні. В останньому випадку має місце дослідницька настанова здійснювати політико-культурні дослідження, апелюючи, у першу чергу, до сфери культурного буття суспільства і тих концепцій, що розкривають закономірності його функціонування, а потім на виявленому теоретичному підґрунті створювати судження та роздуми про політичну культуру. У класичних працях

американських науковців, присвячених політичній культурі, навпаки, у вихідну систему знань про політику імплементуються методи і принципи вивчення культури суспільства.

Використовують ідеї Й. Гердера, як правило, у соціально-філософському та історіософському контексті вивчення політичного життя для відображення принципу культурного самовідтворення спільноти в політиці.

Зазначимо, що опис проявів характеру народу в політичному житті, який здійснюється Й. Гердером, має швидше ілюстративний, ніж пояснювальний характер. Однак, розкриваючи співвідношення понять історії та культури, оперуючи такими поняттями, як „природний характер народу”, „шлях просвітництва”, „цивілізація народу”, „політична цивілізація норівів”, „політична мудрість”, дослідник створює культурологічну інтерпретацію суспільно-політичного буття. Тому можна погодитися із думкою О. Дуки, що просторові й часові параметри культури, на які спирався Й. Гердер у поясненні суспільного розвитку, можуть використовуватись при розробці моделі дослідження політичної культури [41]. Дійсно, Й. Гердер відобразив внутрішні тенденції розвитку культури – становлення певної культури народу, набуття ним „цивілізованості”. У цьому аспекті можна спостерігати рух певної культури народу у часі, виявляти етапи, періоди, цикли її розвитку. З іншого боку, в контексті існування розмаїття культур – розглядати просторове співвідношення різних культур, фокусувати увагу на процесах міжкультурної взаємодії та комунікації, міжкультурного обміну.

Концептуально ближчою до теорії політичної культури є праця Ш.Л. Монтеск'є „Про дух законів”. Якщо Й. Гердер розглядав історію людства через диспозицію „природа” та „культура”, то Ш.Л. Монтеск'є пояснював відмінності народів у контексті впливів природи, культури і політичного ладу.

Характер народу, його звичаї змінюються залежно від клімату і повинні бути урахованим у процесі створення законів. Закони, у свою чергу, впливають із природи правління – форм і принципів, за якими функціонує влада, діють згідно із тим ступенем свободи, що дозволено устроєм держави.

На думку Ш.Л. Монтеск'є, вони зумовлені обставинами свого виникнення, цілями законодавця, порядком речей, на підставі яких затверджуються. Закони розглядаються відносно до характеристик країни і народу: клімату та ґрунту, положення і розміру; способу життя народу, його релігії та схильностей, багатства, чисельності, торгівлі, звичаїв [87, с. 412].

Закони як прояви спільного духу відрізняються від „звичаїв” за способом та суб'єктами формування, об'єктом їх дії. Закони, зокрема, „видаються”, а звичаї „навіюються”, останні є проявом характеру народу, а перші – окремих установ; закони є приватними і точно визначеними постановами законодавця, а звичаї – постановами народу в цілому; закони визначають переважно дії „громадянина”, а звичаї – дії „людини”. Водночас, у звичаях виявляються закони, а у законах звичаї. Звичаї змінюються менше за закони, а найбільше укорінені звичаї наближаються до них. Закони повинні бути узгоджені із звичаями, і законодавець при творенні законів повинний слідувати природі „спільного духу” – закони змінювати законами, а звичаї звичаями [87, с. 415–417].

Підтримувати узгодженість законів, способів правління і звичаїв допомагають „політичні чесноти” [87, с. 161]. Стосовно цього Ш.Л. Монтеск'є виділяє наявність спеціальних чеснот для кожного виду правління. Так, позначаються „любов до законів та вітчизни” – політична чеснота, що забезпечує існування республіканського уряду; честь – як рушійна сила монархії, страх – деспотії [87, с. 196, 207, 211]. Засвоюються чесноти у процесі виховання, тому підкреслюється важливість відповідності законів виховання способам правління. „Закони виховання – це перші закони, які зустрічає людина у своєму житті. І оскільки закони ці готують нас стати громадянами, то кожна держава повинна бути взірцем великої родини, що охоплює всі окремі сім'ї. Якщо увесь народ живе за певним принципом, то всі його складові частини, тобто родини, живуть за тим само принципом. Тому закони виховання повинні бути різними для кожного виду правління; при монархіях їх предметом

буде честь, у республіках – любов до законів і вітчизни, в деспотіях – страх” [87, с. 187].

Чіткі обриси ідеї культури як невід’ємної складової політичного життя суспільства можна побачити у праці Алексіса де Токвіля „Демократія в Америці”. Про значення цього твору для теорії політичної культури Г. Екстейн зазначив: „Культуралізм А. Токвіля є скоріше інтуїтивним, його важко назвати виразною теорією чи епістемологією, на цю роботу немає жодного посилення в працях представників соціологічної лінії культури (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс), однак її по праву можна вважати квінтесенцією теорії політичної культури” [186, с.495]. Для цього дослідження праця цінна тим, що містить опис структурних рівнів політичної культури.

Розмірковуючи над джерелом поглядів і переконань демократичних народів, А. Токвіль вказує на залежність існування індивіда і суспільства від загальних ідей (general ideas) – системи переконань, істин, догм, якими людина керується у повсякденному житті.

На індивідуальному рівні, загальні ідеї виконують світоглядну функцію: „Якби людина була змушена доводити самій собі всі ті істини, якими вона користується щоденно, то вона ніколи не отримала б кінцевого результату... Оскільки життя занадто коротке для такого заходу, а здатності розуму надто обмежені, людині не залишається нічого іншого, як визнати достовірність маси фактів і думок, на самостійну перевірку яких у неї немає ні вільного часу, ні сил – причому фактів, відкритих розумними людьми або масово прийнятих. На цьому фундаменті вона створює будівлю своїх власних думок. Її робить це не з власної волі; її примушує так вчиняти непорушний закон людського існування” [215, с. 175].

На рівні суспільства загальні ідеї визначаються умовою суспільного буття: „Жодне суспільство не здатне процвітати без спільних поглядів, або хоча б просто вижити, оскільки без ідейної спільності неможливо співробітництво... якщо самі люди, не знаючи колективних зусиль можуть існувати, то суспільний організм не може. Тому для створення суспільства, й тим більше для його

процвітання необхідно, щоб „розуми всіх громадян були постійно й міцно об'єднані декількома основними ідеями...” [215, с. 175].

Універсальність загальних ідей вбачається в їх спроможності надавати тлумачення та цілісне бачення багатьом фактам дійсності. Чим більше людина пізнає загальних ідей, тим більше посилюється її здатність до осягнення все більшої кількості фактів. Однак А. Токвіль звертає увагу на те, що у міру того, як суспільство стає „дорослішим”, воно дізнається про нові факти, але використовує їх так, щоб вони не суперечили вже засвоєним конкретним істинам. „Не можна розглядати різноманіття конкретних фактів, – стверджує мислитель, – окремо, не встановлюючи певного зв'язку між ними... Звичка та схильність до узагальнення ідей завжди буде підсилюватися у міру того, як культура народу буде ставати давнішою, а його пізнання – все ширшим” [215, с. 176].

Загальні ідеї дозволяють людині виробляти власні судження по цілому ряду питань, ставлячи людину перед необхідністю вибирати певні судження і думки з наявної різноманітності. І в цьому випадку людина може вільно обирати те, що вона вважає за потрібне. З одного боку, „рівність умов існування змушує кожну людину самотійно шукати істину” – зазначає мислитель. Однак, з іншого, А. Токвіль стверджує, що „із поширенням рівності серед громадян вплив колективного розуму на інтелект окремої особистості підвищується, і думка більшості, або громадська думка, перетворюється на впливовий критерій правильності індивідуальних суджень” [215, с. 178].

За логікою міркувань дослідника можливість вибору суджень, переконань зумовлена свободою індивіда, але обмежується обсягом колективних знань, надбаних упродовж історії існування народу. Тому у просторі загальних ідей А. Токвіль вбачає два їхні види. Перший вид є „результатом повільної, копіткої, сумлінної роботи інтелекту” – ідеї цього виду призначені поглиблювати сферу людського знання; ідеї другого виду належать „громадській думці” – вони легко народжуються при першому енергійному зусиллі розуму і не дають нічого, крім поверхневих понять, які ніколи не бувають повними й завжди

примушують людину втрачати в часі рівно стільки, скільки вона виграє [215, с.177–178].

Отже, А.Токвіль окреслює призначення загальних ідей, варіативність форм їхнього існування, серед яких звичаї, вірування, переконання, ідеї, думки, судження, догми тощо. Усі вони вкладаються у форму „загальних ідей”, що мають тенденцію збільшуватися в кількості та якості, оновлюватися, не порушуючи встановленого колективним розумом порядку суспільно-політичного мислення.

У контексті теми дослідження варта уваги і позиція Гюстава Лебона . Найчастіше ім'я мислителя згадується у сфері політичної психології як одного із засновників досліджень масової поведінки в політиці, водночас, у його праці „Психологія народів та мас” є лінія міркувань, що розкриває сутнісні аспекти функціонування системи психокультурних явищ у бутті суспільства, що співзвучні із ідеєю структурогенезу політичної культури.

Згідно з поглядами Г. Лебона психологічний вимір колективного суб'єкта – „народний характер”, „національна душа”, „психологічний склад”, – складають переплетіння ідей, образів, почуттів, вірувань, інтересів, традицій, догм. Національний характер належить до сфери колективного несвідомого, ознаки якого незмінно відтворюються в історії народу. Проявляючись у мові, політичних інститутах, ідеях, релігійних віруваннях, мистецтві, літературі національний характер є найвпливовішим фактором історії, він є усталеним і не передається іншим народам.

На думку дослідника, спільні психологічні риси починають формуватися з родини, поступово поширюючись на громаду, та з часом охоплюють усю націю, утворюючи спільну „національну душу”, надаючи, таким чином, можливість відчувати і діяти спільним для всіх способом. „Коли будь-яка нація досягла такого об'єднання, то встановлюється інстинктивна згода усіх членів з усіх вагомих питань. Це спільність почуттів, вірувань та інтересів, створена повільними спадкоємними накопиченнями, надає психологічному устрою

народу велику схожість та велику міцність, забезпечуючи йому могутню силу” [78, с. 6].

Враховуючи усталеність національного характеру, його недосяжність для індивіда та повсюдність у суспільно-політичному бутті, Г. Лебон припускає його повільну зміну. Серед чинників зміни психологічних особливостей народу виокремлюються потреби, боротьба за виживання, вплив середовища, розвиток промисловості, успіх знань і виховання [78, с. 42].

Процес оновлення характеру народу дослідник зображує через повільну трансформацію „ідеї”. Породжена індивідуальною свідомістю – „зусиллями критичного розуму”, – нова ідея приймається однією частиною суспільства та відкидається іншою. Спочатку вона не узгоджується з усталеними в суспільстві стереотипами та судженнями, існуючи в опозиції до старих ідей. „Коли апостоли змогли переконати невелику групу своїх учнів, нова ідея починає входити до сфери спірного. Вони піднімають проти себе всезагальну опозицію, тому що сильно зачіпають багато старих та усталених речей” [78, с. 43–44]. З’явившись і спричинивши суспільний резонанс у існуючому поколінні, у наступному ідея сприймається без доказів, впливаючи насамперед на почуття, а не на розум. Кристалізуючись у догму, ідея поступово згасає та стає забобоном у складі народного характеру – „усередненим” поняттям, яке в процесі виховання приймає нове покоління. Дослідник вважає, що ідеї лише тоді можуть впливати на поведінку, коли „після дуже повільного вироблення, вони спустилися з рухомих сфер думки в стійку несвідому область почуттів, де виробляються мотиви наших вчинків”, перетворились на складову національного характеру [78, с. 42, 45].

Необхідно зазначити, що процес трансформації ідеї на почуття уможлиблюється навіюванням і наслідуванням: учні-послідовники генія-новатора „підхоплюють” ідею вірою і поширюють її серед інших. Первинна ідея спрощується, видозмінюється, стаючи зрозумілою „народній душі”, щоб потім набути критичного осмислення черговим людським генієм. За таким принципом Г. Лебон вивчає ідею „рівності”, поширення якої спричинило появу

нового суб'єкту політики – мас. „Ми вже тепер можемо бачити, що за своєю організацією нові суспільства будуть змушені рахуватися з новою силою, останньою володаркою сучасної епохи – могутністю мас. Ця сила виникла на руїнах багатьох ідей, що колись вважалися істинними і тепер зникли, багатьох сил, зруйнованих поступово революціями, й ... вона готова поглинути й решту...”, – і далі, – „у той час, коли всі наші вірування коливаються та зникають, старовинні стовпи суспільства руйнуються один за одним, могутність мас є єдиною силою, якій ніщо не загрожує і значення якої все підвищується... Маса диктують уряду його поведінку, а саме – до їх бажань він й намагається дослухатися. Не у нарадах государів, а в душі натовпу готуються тепер долі націй” [78, с. 59]. Зростання могутності натовпу відбулося насамперед через поширення відомих ідей, які, як каже дослідник, повільно насаджувалися в розумах, а потім, через поступове утворення асоціацій індивідів з метою здійснення теоретичних будов, натовп виявився спроможним виробити ідеї про свої інтереси й так отримав усвідомлення своєї сили.

Отже, для подальшого пояснення структурогенезу політичної культури важливо виділити три аспекти психокультурних явищ, які містить зазначене дослідження Г. Лебона: суб'єктивно-психологічні особливості формування ідей, думок, поглядів, настроїв стихійних мас, яким притаманна швидкоплинність; більш сталі компоненти – вірування, догми, традиції, що змінюються в історичному часі; інституційні втілення ідей народу. Ці компоненти дослідник поєднує у національному характері – явищі, з якого витікає історія народу. Із суб'єктивного рівня ідея передається через групову свідомість на масовий рівень, де, набуваючи всезагального поширення, стає об'єктивною, звідки переходить у сферу колективного несвідомого – „народної душі”, з якої вже у вигляді міфів, образів, стереотипів потрапляє до свідомості індивіда.

Звернемо увагу і на те, що психологічні особливості свідомості колективного суб'єкта розглядаються з погляду тривалості дії різних форм мислення (від ідей до стереотипів), їхнього ступеня впливу на поведінку.

Спираючись на конкретні приклади історії різних народів, Г. Лебон, обґрунтовує одну із головних ідей свого твору: аналіз колективної психології – національного характеру та психології мас – дозволяє пояснювати причини поведінки як окремих суб'єктів суспільно-політичного життя, так і діяльності всього суспільства, зокрема, його історії та політичних інститутів.

Таким чином, Й. Гердер відтворив проблему причин і наслідків культурних змін, природні і культурні чинники історичного процесу. Ш. Л. Монтеск'є позначив формальні і неформальні регулятори суспільно-політичного життя, відокремивши звичаї від законів, визначаючи роль політичних чеснот у підтримці певної форми правління. А. Токвіль окреслив індивідуальний і колективний рівні існування культурних явищ у політиці; теоретичний і буденний способи колективного пізнання навколишнього світу. Г. Лебон актуалізував ідею трансформації різних форм культури – ідей у вірування, а вірувань в ідеї, способи, яким опосередкований зв'язок індивідуальної і колективної свідомості.

З урахуванням методологічних відмінностей, що містять праці Й. Гердера, Ш. Л. Монтеск'є, А. Токвіля, Г. Лебона, відмітимо, що було окреслено простір взаємовпливу політичної і культурної сфер суспільного буття, виявлено єдність, усталеність, об'єктивність проявів культури в політичному житті, встановлено залежність політичної діяльності суспільства від його культури і розвитку культури від наявних політичних інститутів.

Проблематизація соціокультурних чинників історії, виявлення психологічних факторів формування політичної історії народів дозволили визначити взаємозалежність колективного і індивідуального мислення; наслідування і навіювання як способи передачі продуктів колективної і індивідуальної свідомості; природні і культурні фактори суспільної інтеграції.

Пошуки рушійних сил історії змушували дослідників звертатися до колективного суб'єкта – народу, якому приписувався певний характер, спосіб мислення. Якщо у індивіда є душа, то щось схоже повинно бути й у народу. Як виявилось, колективна душа не є простою сумою душ, їй притаманна

специфічна стосовно індивідуальних переживань, думок і дій єдність, яка проявляється у різних формах: звичаях, чеснотах, традиціях, віруваннях, судженнях, ідеях тощо. Через навчання і навіювання ця „єдність”, або культура, поширюється у суспільстві, не тільки впливаючи, а і визначаючи специфіку його політичного життя.

1.2. Підходи до визначення структури і функцій політичної культури

Узагальнюючи різноспрямовану тематику досліджень політичної культури 50–60-х років ХХ ст. до сьогодення, визначимо основні напрями вивчення феномену в політичній науці, що відтворюють розвиток уявлень про системні, структурні і функціональні ознаки політичної культури. Перший напрям відображає зв'язок політичної системи і політичної культури. У його межах були виявлені змістовні елементи та типи політичної культури. Він також охоплює дослідження, присвячені співвідношенню понять політичного розвитку і політичної культури, розгляду зв'язку політичної системи і політичної культури в динаміці, історичному контексті. У дослідженнях другого напрямку політична культура розглядається як така, що визначає хід політичного процесу, як явище, що функціонує та змінюється за особливими закономірностями, її структура і функції є похідними від конкретного соціокультурного середовища. Третій напрям аналізу політичної культури спрямований на дослідження зв'язку політичної культури і процесів комунікації, технологій і способів символічного виробництва у політичному житті.

1.2.1. Соціально-психологічний підхід до політичної культури. Спосіб пояснення політичної поведінки, який у 60-тих роках ХХ ст. запропонували Габріель Алмонд і Сідней Верба методологічно спирається на теоретичні здобутки двох наук – соціології та психології. Соціологія забезпечила дослідження політичної культури технологіями збору, аналізу та систематизації емпіричного матеріалу, задала логіку структурних зв'язків

політичної культури, особистості та політичних інститутів у поясненні діяльнісного компоненту політичного життя. У свою чергу, використання психологічних теорій свідомості і поведінки особистості, надавало індивідуально-психологічний характер політичній поведінці, дозволяло розкрити взаємозумовленість об'єктивних і суб'єктивних чинників політичної дії.

Нагадаємо, біхевіоралізм і необіхевіоралізм як тенденції розвитку психології першої половини ХХ ст. викликали значний інтерес до поведінки у сфері політики, зокрема її специфічних рис, умов, що породжують мотиви та настанови, потреби та інтереси суб'єктів політики. У поясненні політичної культури значення вихідних набули два положення біхевіоралізму. По-перше, це тлумачення поведінки індивіда за формулою „стимул → реакція”, що перетворює дію суб'єкта на залежну від об'єктивної ситуації змінну – функцію зовнішніх впливів. По-друге, це наявність між об'єктивними умовами дії (стимулами) та фактом її здійснення (відповідями) зв'язної ланки – структур когнітивної природи: „стимул → когнітивні компоненти → реакція”.

Як вихідна одиниця пояснення політичної поведінки суб'єкта використовувалося поняття „настанова”. Виявлені в психологічній науці ознаки та властивості цього явища були перенесені до політичної науки. Зокрема, положення про попередню та регулятивну функції настанови щодо дії дозволяло визнавати на ґрунті певних поведінкових реакцій суб'єкту наявність у нього відповідних настанов і сформулювати твердження про те, що всі дії в політиці опосередковані настановами на „політичне”. Сукупність таких настанов була позначена терміном „політична культура” [176, с. 18]. Латентність настанов, її недоступність до зовнішнього спостереження [166, с. 366–367], зумовлювала вимірювання політичних настанов через вербальні відповіді респондентів про власну позицію відносно певного політичного об'єкта, оцінка ж змісту настанов виявлялася за рахунок інтенсивності її позитивного чи негативного афекту.

В обґрунтуванні соціально-психологічної концепції політичної культури спостерігається і вплив теорії соціальної дії, розробленої Т. Парсонсом, Е. Шилзом, Г. Олпортом, К. Клакхоном, Г. Мюреєм. Зокрема, щодо „орієнтованості дії”, типів орієнтації, функціональної ролі культури в системі соціальної дії.

Згідно з цією теорією дія має орієнтацію тоді, коли вона керується певним значенням, яке приписує їй суб'єкт, співвідносячи із власними цілями та інтересами [99, с. 181–182]. Орієнтація передбачає наявність певних ситуацій – об'єктів – як альтернативних можливостей задоволення потреб і досягнення цілей суб'єкта. Суб'єкт визначає пріоритетність того чи іншого об'єкта орієнтації, оцінюючи значущість альтернатив відповідно до актуальних для нього потреб і очікувань інших суб'єктів соціальної взаємодії.

Серед типів орієнтацій виокремлюються когнітивний тип – знання про об'єкти, катектичний – емоційне сприйняття об'єктів, та оціночний, що формується на ґрунті двох попередніх і використовується суб'єктом при відборі альтернатив [99, с. 187].

Культура, у свою чергу, розглядається як абстрактне вираження інституційної та особистісної систем. Її елементи одночасно є об'єктами орієнтації і інтерналізованими елементами системи дії суб'єкта. Тому функціональне значення культури полягає, по-перше, у наданні суб'єкту змісту кожного з типів орієнтацій (когнітивної – у формі ідей та вірувань; катектичної – у формі символів; оціночної – у формі ціннісних орієнтацій). По-друге, у збереженні стабільності соціальної системи, що виявляється в існуванні суспільної згоди щодо основних альтернатив вибору – нормативного зразка поведінки [99, с. 191].

Культура, формуючись завдяки інтеграції цінностей, норм, символів, керує вибором актора та обмежує види взаємодії, створюючи систему взаємодії ролей за спільним нормативним зразком цінностей. Засвоєння елементів культури опосередковане соціалізацією, у процесі якої зовнішні щодо індивіда культурні об'єкти перетворюються на складові його особистісної структури.

Спираючись на вище зазначені позиції, соціально-психологічна концепція політичної культури пояснює, що [176, с.10]:

1) політична культура є сукупністю суб'єктивних орієнтацій щодо політики (у межах націй, субнаціональних груп);

2) політична культура має когнітивний, афективний та оціночний компоненти (включає знання та вірування про політичну дійсність, відчуття безпосереднього зв'язку з існуючим політичним ладом і спільного відчуття згоди щодо політичних цінностей);

3) зміст політичної культури є результатом політичної соціалізації (освіти, медійного впливу, життєвого досвіду взаємовідносин з політичними та державними установами);

4) політична культура впливає на політичні й державні структури – стримує їх розвиток, однак не зумовлює їх появу.

Вводячи політичну культуру в науковий обіг, Г. Алмонд та С. Верба окреслили політичний вимір культури суспільства: „Ми використовуємо поняття „політична культура”... якщо збираємося визначити відносини між політичними і неpolітичними позиціями та моделями поведінки, нам необхідно відділити перші (політичні) від останніх (неполітичних)... Ми говоримо про політичну культуру так само, як могли б говорити про економічну або релігійну культури... сукупність орієнтацій відносно певної сукупності соціальних об'єктів та процесів” [175, с. 5]. Специфіка політичної культури, згідно із задумом науковців, полягала у відмінності об'єктів орієнтацій, зміст яких відображав функціонування політичної влади.

Дослідники виокремили культурну складову політики, зробивши її окремим об'єктом порівняльних досліджень і відкривши тим самим методологічні перспективи розвитку альтернативної „раціонально-активістській” „культурологічної” концепції політичної поведінки. У цьому випадку, було позначено сферу взаємовпливу суб'єктивного та об'єктивного рівнів політики.

Г. Алмонд та С. Верба визначили політичну культуру як суб'єктивний вимір політичної системи – сукупність орієнтацій щодо різних структур і аспектів політичної системи [176, с. 10].

Опосередковуючи зв'язок індивіда і політичної системи, політична культура:

- надає індивіду можливість орієнтуватися в політичному житті, перетворюючи його на суб'єкта;
- регулює поведінку суб'єкту відповідно до існуючих політичних правил і норм;
- легітимує існування політичної системи, забезпечуючи їй стабільне функціонування через загальну підтримку.

Поведінка та діяльність у політичному житті передбачає наявність здатностей у індивіда „розуміти”, „реагувати” та „оцінювати” політику. Політична культура, в структурі якої виділяються когнітивний, емоційний та оціночний компоненти, через процес соціалізації формує такі здатності. Зокрема, когнітивна складова політичної культури надає знання та віру відносно політичної системи, її ролей і обов'язків щодо таких ролей, того, що система отримує з навколишнього середовища, та того, що вона віддає; афективна є почуттями відносно політичної системи, її ролей, її роботи, й залучених до неї людей; оціночна надає судження та думки про політичні об'єкти, різні комбінації інформації та почуттів, з яких утворюються ціннісні стандарти та критерії оцінки проявів політики [175, с. 8].

Настанови, до складу яких входять три зазначені складові, є однією із форм політичної культури і відображають індивідуальний досвід сприйняття політики. Як стверджує Г. Екстейн, вони становлять собою „суб'єктивну рефлексію об'єктивних умов діяльності індивіда – психологічний механізм обробки досвіду” і виникають автоматично [185, с. 790].

На відміну від настанов, орієнтації вивчаються, надаючи, за висловом Г. Екстейна, форму сукупності дій та сукупності специфічних настанов. Орієнтації, складаючись з тих самих компонентів (емоційний, когнітивний,

оціночний), втілюють те, що може бути загальним, спільним між індивідами, і змінюються від покоління до покоління, від суспільства до суспільства, від одного соціального сегмента до іншого.

Отже, політична культура, яку репрезентують орієнтації (об'єктивований смисл дії), через соціалізацію засвоюється у вигляді настанов. „Самі по собі настанови, – говорить Г. Екстейн – виводяться з орієнтацій та виражають їх; хоча настанови через свою зразковість також можуть допомогти нам виявити орієнтації” [185, с. 791]. Орієнтація розглядається як об'єкт, складова політичної культури, розуміння якої в процесі соціалізації індивіда стає метою його пізнавальної активності.

Якщо ж розглядати орієнтації з погляду порівняння, то на рівні політичних систем різних суспільств вони являють собою суб'єктивне та унікальне – відмінності, що дозволяють виявляти специфічні риси політичного життя в кожному окремому випадку, а на підставі відмінностей, відслідковувати універсальні риси політичної культури. Так, Г. Алмонд та С. Верба, спираючись на рівень диференціації знань про політичні об'єкти серед п'яти різних націй, зробили узагальнення різноманітності проявів політичної культури, виділивши чотири її типи: парохіальний, підданський, активістський та громадянський. У результаті крос-культурних досліджень десяти країн Люсіан Пай виявив чотири загальних „культурних теми” (довіра – недовіра, ієрархія – рівність, свобода – підлеглість, парохіальна – національна ідентичності) [202, с. 16–17].

Звернемо увагу на один нюанс, який виявляється внаслідок синтезу психологічного та соціологічного тлумачення поведінки суб'єкта. Коли ми використовуємо психологічне пояснення поведінки, то наділяємо категорію „суб'єкта” значеннями „індивід”, „особистість”, „людина”. Коли ж посилаємося на соціологічне пояснення „дії” суб'єкта (у даному випадку в парсонській традиції), то можемо розглядати у ролі діючої одиниці як індивіда, так і групу. Для позначення зв'язку між стимулом і реакцією – зовнішнім і внутрішніми вимірами активності, – залучаємо поняття „настанова”, у той час,

коли розглядаючи зв'язок інституційних умов (тієї само „ситуації”) та дії (реакції на ситуацію), користуємося поняттям „орієнтація”. І в першому, і в другому випадку умовою виникнення як настанови, так і орієнтації є наявність потреби та ситуації її задоволення, обидва поняття однаковою мірою відображають мотиваційний аспект діяльності.

Зв'язок мікро- та макрорівнів політики, настанов і орієнтацій, який розглядається дослідниками через поняття „агрегація” (збирання культурних елементів, носіями яких є окремі індивіди, в „систему політичної культури”, носієм якої є суспільство) [202, с. 9] у підсумку надавав політичній культурі лише описовий характер [187, с. 129]. Поняття політичної культури висувалось як ознака політичного життя суспільства, відображаючи зміст індивідуальної свідомості в узагальнених формах орієнтацій і культурних тем.

Використовуючи теорію орієнтованості дії, розробники соціально-психологічної концепції політичної культури підкреслили насамперед соціальний контекст культури та культурний контекст дії в політиці, обґрунтовуючи існування політичної культури на рівні суспільства. Але при цьому залишили незмінним індивідуальний характер функціонування „колективної” політичної культури.

Соціально-психологічна концепція політичної культури отримала подальший розвиток у праці Люсіана Пая та Сіднея Верби „Політична культура та політичний розвиток”: з фактору політичної поведінки актора політична культура перетворюється на фактор розвитку політичної системи в цілому.

Розглядаючи політичну культуру вже не як сукупність, а як систему, цілісність, науковці піднімають питання її узгодженості. На думку дослідників, призначення політичної культури полягає у наданні значення політиці, діяльності її інститутів, індивідуальним діям. Політична культура створює „концептуальну мережу зв'язків” у свідомості індивіда, формує структуровану систему цінностей і раціональних суджень, які відповідають наявним інститутам та організаціям на рівні суспільства [202, с. 7].

Згідно з позицією С. Верби, політична культура є системою вірувань про зразки політичної взаємодії та політичні інститути. Вона стосується не того, „що відбувається”, а того, у що люди „вірять, що воно відбувається” [202, с. 515]. Як структурний елемент політичної культури вірування набуває значення через свою незмінність, вони забезпечують єдність спільноти, вказують шляхи, за якими повинні змінюватися та розвиватися політичні інститути. Завдяки наявності вірувань політична культура є внутрішньо збалансованою і узгодженою із зовнішнім середовищем, вона не може бути легко зміненою і для її модифікації необхідні певні обставини. На думку науковця, зміна політичної культури відбувається за умов неузгодженості різних систем вірувань, через невідповідність системи вірувань реальності, обов’язковим наслідком яких є встановлення нової системи. Як показник узгодженості політичної культури, С. Верба пропонує вважати ступінь згоди щодо певних вірувань у суспільстві, показником неузгодженості, лінії розмежування суспільства – ідеології [202, с. 520, 526].

С. Верба наділяє систему політичної культури такими властивостями, як відкритість/закритість; експліцитність/імпліцитність; зорієнтованість на експресивну/інструментальну поведінку. Учений виділяє джерела її формування: події, що стосуються суспільства – політична історія та особистий досвід, відповідно розширюється коло носіїв політичної культури, ними визнаються як звичайні громадяни, так і політичні лідери [202, с. 523].

У пошуках першопричин політичної поведінки зусилля розробників даного підходу були спрямовані на розкриття взаємозумовленості трьох складових політики – політичної культури, політичних інститутів (структури) та суб’єкта політики (індивід, групи, нації). Однак поясненню політичної поведінки та політичної діяльності передувала необхідність теоретично розробити саме поняття політичної культури, її структуру та механізми функціонування, фактори її стабільності та усталеності, а вже потім розглянути проблеми стабільності політичної системи та динаміки політичного розвитку.

У цілому соціально-психологічне обґрунтування політичної культури мало компаративний, більше дескриптивний, ніж пояснювальний характер. Дескриптивність відображена настільки, наскільки дослідження політико-культурних явищ базувалися на доступних для спостереження настановах і їх кількісному аналізі. Компаративність – у фокусуванні уваги на виявленні відмінностей функціонування політичних систем у просторовому вимірі (порівняння політичних культур різних націй) і відмінностей між станами політичної культури в часовому вимірі (у контексті політичного та економічного розвитку).

Соціально-психологічна концепція політичної культури була суттєво скорегована критичними і методологічними працями. Зокрема, на думку Д. Елкінза та Р. Сімеона, те, що політична культура визначалася лише орієнтаціями, при тому ж їх обмеженим набором, необґрунтовано відкидало як ідею варіативності складових політичної культури, так і ідею альтернативних форм самовираження особистості в політичному житті [187, с. 132]. Дослідники зауважували на наявність несвідомих компонентів у політичній культурі і відповідно необхідність розширити структуру політичної культури і джерела інформації про її змістовні компоненти.

М. Сомерз вказувала на необхідність урахувати внутрішні механізми функціонування політичної культури, а також на те, що політична культура не зумовлюється соціальною структурою, але розвивається та змінюється за власними правилами та процесами [212, с. 11].

Концептуально важливі питання, не ураховані представниками соціально-психологічного підходу, виділив інший американський дослідник – В. Рейзінджер. По-перше, він зауважив, що поширення такого підходу призвело до виключення поведінки та інститутів із визначення поняття політичної культури; по-друге, залишилися не вирішеними взаємовідносини між структурою та культурою, не з'ясовані носії культури, принципи їх класифікації; по-третє, підстави, на яких множинність компонентів були поєднані в концепт політичної культури методологічно не розроблені. Тому

проблема яким чином виникає колективне значення індивідуальних орієнтацій, яку кількість вони складають та як їх вимірювати – залишилася актуальною [204, с. 345–346].

Осмислюючи основні положення та лінії критики концепції, Г. Алмонд виявив такі фундаментальні питання теорії політичної культури: стабільність політичної культури, її сталість та автономія; фактори впливу на політичну культуру (дитяча соціалізація, місце праці дорослого, спільнота, медійний вплив, взаємовідносини з політичними та державними інститутами). Під проблемою стабільності політичної культури дослідник розуміє залежність політичних настроїв, рівня довіри, впевненості у функціонуванні політичних і соціальних інститутів від ефективності діяльності політичних лідерів, чиновників, державних установ у цілому [176, с. 15].

У контексті сталості політичної культури Г. Алмонд запропонував розглядати політичні вірування та політичні цінності як структурні компоненти політичної культури, що також є суб'єктивними за природою, однак, на відміну від різнобарвних і мінливих політичних настроїв, мають більш сталий характер. Стабільність політичної культури зосереджується в настановах, ідентичностях, цінностях спільної згоди, що стосуються етнічної, національної, релігійної складової життя спільноти. Такі змістовні елементи політичної культури вважалися дослідником непорушними й такими, що чинять найбільший опір політичним змінам. Тому у структурі політичної культури вбачаються динамічні та статичні компоненти. Динамічними вважаються ті, на які впливають структура та функціонування політики та економіки, статичними – ті, які стримують політичну поведінку та зумовлюють здійснення публічної політики [176, с. 17].

Змістовна структура політичної культури, запропонована Г. Алмондом, тотожна розподілу компонентів політичної системи. Відтак є політична культура системи, політична культура процесу та політична культура публічної політики. Розглядаючи політичну культуру як відображення політичної системи, дослідник переносить у політико-культурний вимір зв'язки між

складовими політики, зазначаючи, що такий „системний” підхід до дослідження політичної культури, що ґрунтується на структурі та функціонуванні політичної системи на формальному логічному аналізі, продукує цікаві гіпотези щодо функціонування та співвідношення важливих аспектів політики [176, с. 18–19].

Свої методологічні зауваження висловлюють Л. Пай і С. Верба. Зокрема, Л. Пай розглядає аналіз політичної культури як спосіб порівняння, класифікації політичних систем, що дозволяє зрозуміти шляхи, якими люди розвивають, зберігають, змінюють фундаментальні засади політичної поведінки, відтак поглибити розуміння політичного розвитку та змін. Поняття політичної культури, на думку дослідника, передбачає, що кожне покоління формує власну „політичність” на ґрунті політичної культури попереднього покоління, що відповідає закономірностям розвитку індивідуальної особистості та загальної культури суспільства. Формулюючи значення аналізу політичної культури Л. Пай вказує на відкриття можливостей, що дозволяють подолати розрив між мікро- і макрорівнями політики, застосовувати психологічне тлумачення таких класичних концептів, як „політична ідеологія”, „легітимність”, „суверенітет”, „нація”, „правило закону”. Разом з тим, він вказує на необхідність розробки методу переходу, адаптації здобутків індивідуальної психології до суспільного рівня агрегації політико-культурних елементів, що дозволило б „зрозуміти суспільно поширену поведінку у світлі індивідуальних дій” [202, р. 6, 10].

У свою чергу, С. Верба важливим моментом у здійсненні аналізу політичної культури вважає не просту констатацію, а пояснення зв'язку між суб'єктивними та об'єктивними рівнями політики: які саме аспекти політичної культури є детермінантами яких феноменів. Саме поняття політичної культури С. Верба визначає як систему вірувань, символів і цінностей, що визначають ситуації, в яких має місце політична поведінка. Зазначаючи про тісний зв'язок такого підходу з дослідженням політичних вірувань у соціологічних та антропологічних працях з культури, науковець фокусує увагу на необхідності

дослідити базові цінності, знання та емоційну складову політичної культури, а також на вивченні зразків, через які політична культура переходить від покоління до покоління. На думку С. Верби, аналіз політичної культури відкриває нову перспективу дослідження політичної історії нації, дає можливість зосереджувати увагу не стільки на трансформаціях політичних інститутів, скільки на базових політичних віруваннях, джерелом яких стає колективна пам'ять [202, с. 515].

Таким чином, порівнюючи політичні системи різних суспільств, дослідники виявили ряд відмінностей і пояснили їх через поняття політичної культури. Було висунуто гіпотезу, що у різних країнах схожі за формою політичні інститути змістовно відрізняються між собою, оскільки кожній політичній системі притаманна специфічна політична культура. Факт специфічності політичного життя різних суспільств пропонувалося доводити через порівняльний аналіз політичних культур, що надало політичному аналізу своєрідної „культурної” конотації, переконуючи яскравими ілюстраціями політичних настанов і оцінок з життя різних суспільств. При порівнянні політичних культур різних суспільств доводилося в решті–решт повертатися до „структурного” пояснення: політичні культури є різні, тому що різні умови, в яких вона формується і проявляється – соціальні і економічні форми і структури суспільного життя.

Виявлення комплексу теоретичних проблем у дослідженні політичної культури зумовило необхідність у комплексному аналізі феномену, зверненні до принципів функціонування культури як такої. Методологічні системи ні психології, ні соціології не дозволяли переосмислити концепт політичної культури. Хоча розробники поняття політичної культури Г. Алмонд і С. Верба підкреслювали відмінність цього поняття від таких понять як „національний характер”, „ментальність” – категорій, які вивчає переважно культурна антропологія, – послідовники ідеї політичної культури звернулися саме до царини цієї науки. Що можна пояснити тим, що у другій половині ХХ століття

грунтовний системний аналіз культурних феноменів могла здійснити тільки наука, яка спеціально займається культурою.

1.2.2. Інтерпретативний підхід до політичної культури. В історії досліджень політичної культури використання теоретичних схем культурної антропології отримало назву антропологічний поворот¹. Розроблений під впливом праць К. Гірца, інтерпретативний підхід до політичної культури дозволив під новим кутом розглянути джерела і способи існування політичної культури, переосмислити її сутність, складові та функції.

Якщо в соціально-психологічній концепції політична культура розглядалась як складова політичної системи, то в інтерпретативній політика перетворилася на одну з форм культурних практик, складову культури. Структура політичної культури розглядалась через призму конкретних політичних практик суспільства і значень, які легітимують їх існування у суспільному бутті.

Інтерпретативне тлумачення політичної культури стало плідним у вивченні політичної ідентичності, політичних значень і практик, їх зміни в контексті історичного розвитку. Про це свідчать дослідження Р. Такера та А. Брауна в сфері „советології”, які значно розширили традиційні методи вивчення політичної культури, поглибивши розуміння сутності політичної культури; дослідження Л. Дітмера щодо виявлення контекстуального значення політичної дії; культурних патернів організації політичного життя в працях Д. Лейтіна, М. Томпсона, А. Вілдавські, Ч. Локхарта; процесів формування політичного світогляду, спільного розуміння ознак „політичного” у Л. Відін і багатьох інших роботах.

Даний підхід заслуговує на увагу тому, що предметом його розгляду є внутрішня логіка функціонування політичної культури, він орієнтує на виявлення не стільки факту наявності політичних знань, почуттів, цінностей, скільки причин їх появи, характеристик процесу розуміння суспільством власної політичності. Цей підхід, як зауважив американський дослідник

¹ Цей термін зустрічається в працях Р. Формізано, Р. Лейн, В. Рейзінджера, М. Сомерз.

Д. Скот, підкреслює важливість варіативності, унікальності сполучення культурних елементів у кожному окремому випадку [208, с. 109], що, у свою чергу дозволяє глибше зрозуміти природу структури і динаміки політичної культури.

Теоретичним підґрунтям альтернативної соціально-психологічній інтерпретативної концепції політичної культури стала концепція культури К. Гірца. Сисловою характеристикою цієї концепції є пояснення культурних значень, в яких виражається специфіка соціального життя. Розглянемо ті її положення, що були використані як методологічна основа для переосмислення поняття політичної культури [189, с. 44, 99–102].

1. Призначення культури.

Людина має генетичні контрольні механізми поведінки, що забезпечують її виживання як біологічної істоти, психологічні – розум і мислення, що відрізняє її від нерозумних створінь, символи, які дозволяють їй орієнтуватися у навколишньому світі і конструювати власний „життєвий курс”. Культура є сполучною ланкою між природними здібностями людини і тим, ким вона стає. Її функція – надання програм, шаблонів, що дозволяють людині розвинути індивідуальність. Її універсальне значення проявляється у формуванні людського виду, специфіка полягає у способах, якими вона здатна забезпечувати безперервність цього процесу.

2. Культура, значеннєві символи, соціальна структура.

Культура є системою значень, що історично передаються в символічних формах, через які люди зберігають і розвивають свої знання про життя та ставлення до нього. Символічні форми будь-якого предмета, дій, явищ, властивостей або зв'язків мають значення настільки, наскільки є засобом передачі та сприйняття смислу. Наявність смислу дозволяє обґрунтовувати і спрямовувати дії, інтерпретувати життєвий досвід.

Значеннєві символи упорядковуються у культурні моделі політичної, соціальної, економічної тощо дії, з яких складається більш загальна, однак специфічна для кожного суспільства, форма спільної культури, в якій

уособлюються конкретні організаційні типи діяльності – політика, релігія, наука, мистецтво й інші.

Виникнення смислу відбувається в ситуації невизначеності – тоді, коли усвідомлюється неможливість дії через відсутність належних пояснень її обставин. Причиною таких ситуацій є зростання внутрішньої диференціації, соціальні зсуви в суспільній системі. Подолання стану невизначеності, який супроводжується соціально-психологічним напруженням, здійснюється через створення пояснень, що дозволяють вибудовувати соціальні ситуації так, щоб відновити можливість цілеспрямованої дії. У процесі такої раціоналізації, переходу невідомого у відоме, відбувається виокремлення значень від емпіричних сукупностей – об'єктивізація – і перетворення їх у символи – абстрактні одиниці мислення.

3. Ознаки і властивості культури.

Культура є даністю: „індивід знаходить символи, коли народжується, символи продовжують своє існування після його смерті. Доки він живе, він користується ними, змінюючи або не змінюючи їх, створює з них інтерпретації власного життєвого досвіду”.

Культура є об'єктивною: є зовнішнім джерелом інформації та перебуває у світі міжособистісного взаєморозуміння. На відміну від генетичних програм людського організму, культурні програми є позаособистісними механізмами сприйняття, розуміння, оцінки і зміни оточуючого світу.

Культура є абстрактною: складається із значеннєвих символів, які, надаючи об'єктивну понятійну форму соціальній і психологічній реальності, використовуються у певному колі людей, як посередники передачі смислу.

Відповідно її функцією є регулювання індивідуальної поведінки, що проявляється в контролі та редукції широких природних можливостей людини. Людина залежить від таких культурних програм, оскільки, концептуалізуючи зовнішній світ, вони роблять її поведінку ефективною, встановлюють межі для прояву індивідуальних пристрастей, спрямовують вроджені здібності людини. Культура також і орієнтує: адже в людину закладені лише найзагальніші

реакції, ступінь загальності тієї інформації, яка є доступною дуже висока, то, виникає потреба додаткової інформації – людина вишукує і упорядковує деталі про середовище, в якому може діяти.

Формування і систематизація значеннєвих символів – ще одна функція культури, що дозволяє визначати порядок дій і подій життя людини. Перебуваючи у постійному стані конституювання, взаємодії та взаємопроникнення різних сфер буття суспільства, культурі властива лише відносна стабільність. Мінімальний рівень її узгодженості виникає тому, що вона складається з ряду культурних систем, інтегрованих і пов'язаних між собою великою кількістю ланок.

Взаємовплив культурної і політичної сфер буття суспільства на підставі наведених положень досліджував Арон Вілдавськи. У концепції, запропонованій дослідником, заслуговує на увагу два моменти: джерела політичних уподобань і зв'язок цінностей і норм у системі політичної культури.

Предметом аналізу для А. Вілдавськи є засади політичного вибору, зв'язок між політичним інтересом, цінністю і нормою. Дослідник обґрунтовує ендогенність політичних уподобань, єдність цінностей і норм, відображає процес створення політичної сфери через вираження і конкуренцію різних систем соціокультурних цінностей - «способів життя».

Розуміючи як природну готовність людини до членства в соціальній групі він вважає неминучим вплив колективно створених норм на індивідуальні потреби і, як наслідок, – поведінку, яку вони спричиняють. У такому випадку спрацьовує диспозиція: людина повинна підкорюватись впливу культури, оскільки через неї відбувається усвідомлення нею власних потреб – того, чого вона хоче. Вплив проявляється через механізм інкорпорації індивіда до колективних відносин – групу, й прийняття зовнішнього контролю над поведінкою.

За логікою міркувань А. Вілдавськи, незалежно від власної волі, людина опиняється у середовищі соціальної взаємодії. Вона сприймає цінності колективу як даність. Культура представляється як джерело уподобань - як

„доступні для вибору комбінації цінностей та практик”, що є узгодженими між людьми – визнаними як ті, чиї значення поділяються [219, с. 4].

Стикаючись з альтернативами політичних дій і діяльності, через різні форми залучення до політичного життя, люди підтверджують свою прихильність до певної моделі культури. Через політичні інститути відбувається вираження обраної ними соціокультурної реальності – цінностей і норм. Її збереження є засадничим принципом конструювання політичної дійсності. Індивіди випробовують політичні курси, змінюють політичні інститути відповідно до якості задоволення потреб і інтересів, сформованих способом життя.

А. Вілдавськи виділив чотири основних комбінації цінностей, що відрізняються за ступенем інкорпорації індивіда в групу і ступенем легітимності групових норм, назвавши це способами життя. Це індивідуалізм, егалітаризм, ієрархічний колективізм і фаталізм. Вони функціонують у межах однієї культури, зазвичай у різних пропорціях, і проявляються у процесі соціальної взаємодії [219, с. 5].

Способи життя є константними, їх універсалізм обґрунтовано двома параметрами, за якими функціонує культура: здатність визнавати норми – владу авторитету і відчуття ідентичності. За рахунок існування ідентифікаційних механізмів, співіснування способів життя має конкурентний характер: „Чим більше здатність людей обирати сторони „наші” чи „їхні” – тим краще вони оцінюють відмінності між позиціями...Тому головне не те, що люди відчувають до груп, з якими ідентифікують себе, а те, що вони відчувають з приводу опозиційності різних груп” [219, с. 9].

Людина вирішує, яким значенням наділити свою лояльність, відповідаючи на питання, „як я хочу жити з людьми і як люди хочуть жити зі мною?”. Порівнюючи різні способи життя, обирає той, який їй найбільш до вподоби. На підставі обраних цінностей формуються політичні уподобання, які зумовлюють вибір політики.

Зображуючи різні ситуації вибору, через які культура проявляється в політичному житті, дослідник вводить поняття „уподобання” („preferences”) як своєрідного посередника між індивідуальною потребою – категорією теорії раціонального вибору і цінністю – категорією культурологічного аналізу. Це поняття, з одного боку, співвідноситься із діяльним компонентом культури, оскільки обґрунтовує мотиви дії, з іншого, відображаючи значимість об’єктів дійсності, – має когнітивне навантаження. У контексті проблеми співвідношення суб’єктивного і об’єктивних рівнів соціального життя „уподобання” поєднує індивідуальну свідомість і спільну культуру [207, с. 4].

Уподобання (судження „подобається”/„не подобається”) виводяться із загальних принципів певного способу життя в контексті його співіснування з іншими. Головним у формуванні уподобань, на думку вченого, є те, як воно набуває ультимативності. Таким воно стає через набуття соціальної валідності [219, с. 8–9] – спільного визнання.

Для того щоб утворилося спільне судження щодо об’єкта і об’єкт отримав статус цінності, потрібний соціальний контекст – наявність певної кількості людей, які б визнали таке судження правильним, – середовище, де можлива взаємодія. А. Вілдавськи визначає два шляхи формування суджень, коли цінності сприймаються безапеляційно на протигагу альтернативним. Люди знають, у що вони вірять, однак не замислюються, звідки такі вірування з’явилися. А також - через діалог культур (способів життя), коли значення відбираються, спричиняючи лояльність до певного способу життя [219, с. 9].

Створення нового судження стосовно соціальних норм, об’єктів соціального, політичного життя, згідно з думкою А. Вілдавськи, – складний ланцюг міркувань, кожна ланка якого повинна узгоджуватись із змістом вихідних цінностей і вірувань. Тому будь-які новації, що час від часу з’являються в політичному житті, завжди є логічно узгодженими із певною моделлю культури. Чогось поза межами існуючого досвіду, не категоризованого в значеннях певної групи людей, для цієї групи не може існувати.

На думку А. Віддавськи, культура уможлиблює орієнтацію в житті за допомогою мислення – схем розрізнення різних об'єктів зовнішнього світу. Управляючи сприйняттям через культуру, люди можуть збирати будь-які соціальні „фігури” для вибору уподобань. Водночас дослідник зазначає: „Хоча ми можемо уявити невизначену кількість потенційних культур, тільки відносно мала кількість наповнена людською діяльністю. Те, що робить порядок можливим, це тільки те, що декілька поєднань цінностей та відповідних їм соціальних відносин є життєздатними тому, що є соціально життєздатними” [219, с. 9].

Отже, з одного боку, суб'єкти „створюються” з матеріалу культури, з іншого – беруть активну участь у створенні соціального і політичного контексту власного життя. Чарльз Локхарт, відзначає, що дана концепція пояснює, як особистість діє для того, щоб реалізувати те, чому вона віддає перевагу. Вибір людини не передбачає конкуренцію між власним інтересом і культурою. Кожний має свій інтерес у певному розумінні, однак конкуруючі культури визначають суб'єкт, його мотивацію та інтерес по-різному [199, с. 876].

Індивід обирає не між індивідуальним і колективним, а між колективним і колективним, визнаючи за настановою примат певних цінностей і норм над своєю поведінкою. Тому, поняття: „зовнішнє” і „внутрішнє”, „індивідуальне” і „колективне”, „структурне” і „культурне” не є опозиційними в цій теорії. Є норми, значення, бажання – форми реалізації взаємодії соціального і психологічного.

Культура як система цінностей, що легітимують норми соціальної взаємодії, і зумовлюють політичні уподобання, розглядається через співвідношення:

- індивіда і групи, що виражається в процесі ідентифікації;
- цінностей і норм, що виражається в процесі категоризації соціальних відносин (концептуалізації зовнішнього світу);
- ірраціонального і раціонального, що проявляється у процесах

узагальнення і спрощення – скорочення логічних кроків через використання стереотипів у процесі мислення – готових схем інтерпретації зовнішнього світу.

„Не існує розрізнених цінностей окремо від соціальних відносин, які вони раціоналізують, і не існує соціальних відносин, в які люди не вкладають причини, або спроби оцінювати свою поведінку” – стверджує А. Вілдавські [219, с. 5]. Дія вважається культурно-раціональною тільки тоді, коли вона здійснюється на користь певного способу життя. Тому і політичні дії вважають раціональними тоді, коли відтворюють соціокультурну ідентичність індивіда, є способом вираження цінностей обраного способу життя.

У контексті даного підходу заслуговує уваги методологічна позиція українського вченого Олексія Картунова щодо ролі етнічної ідентичності у формуванні інституційного виміру політичного життя суспільства. На думку дослідника, будь-яка етнонаціональна політика (демократична, недемократична) призводить до етнічного ренесансу – відродження етнічних почуттів, знань, етнічної самосвідомості, зростання почуттів етнічної солідарності [59, с. 189]. Утвердження і оновлення етнічної унікальності і своєрідності проявляється у процесі „політизації етнічності” - перетворенні етнічної групи на суб’єкта політичної історії [59, с. 200]. Вираження етнічної ідентичності у політичній площині є способом самозбереження і модернізації ключових цінностей певної етнічної групи, з одного боку, з іншого – є ресурсом для легітимації того чи іншого політичного режиму [59, с. 202].

Відбуваючись у три етапи (набуття політичної свідомості, політична мобілізація, політична участь), політизація етнічності розглядається О. Картуновим як боротьба етнічних спільнот за розподіл влади і контроль над природними ресурсами, за збереження та поліпшення свого статусу, створення найбільш сприятливих умов для свого самовиживання, існування і самореалізації, і за право самостійно вирішувати власну долю, бути суб’єктом політики [59, с. 211]. Важливо відмітити, що політизація етнічності відображає діалог етнічного „Я” і „Ми” на політичному рівні, реалізацію етнічних ідентичностей у політичному курсі країни, підтримку на голосуванні

відповідних ідеологічних програм і партій, здатність політичних суб'єктів апелювати до традиційних уявлень, образу мислення певної групи у створенні пояснювальних схем політичних подій і явищ.

Таким чином, інтерпретативний підхід актуалізує проблему політичного відтворення цінностей, конкурентного співвідношення соціокультурних моделей життя. Даний підхід розкриває взаємозалежність норм і цінностей: політичні норми відтворюють соціокультурні цінності, а цінності категоризують соціальні норми – так розкривається соціокультурний вимір політики. Політичні інститути формуються за рахунок вибору того чи іншого політичного курсу. Вибір політичного курсу зумовлений політичними інтересами, що ґрунтуються на соціокультурних цінностях, цінності ж виникають у процесі соціальної взаємодії певної групи людей і стають тим більше значимими, чим більше існує альтернативних цінностей щодо соціально локалізованих об'єктів.

Якщо у соціально-психологічній концепції політичної культури об'єктивності набуває „структура” – інститути, норми, правила політичного життя розуміються як незалежні від політичної культури. Через політичну культуру політична система формує суб'єкта політичного процесу, тому ключового значення набувають процеси політичної соціалізації і політична участь громадян. У випадку інтерпретативної концепції, об'єктивності набуває „культура”. Політичні інститути стають для нею формою відображення, ключового значення у поясненні набуває механізм ідентифікації і вибору політичної ідентичності.

1.2.3. Альтернативні пояснення політичної культури.

У 1970–80-х роках політична культура стала інструментом аналізу історичного процесу. Вивчення настроїв, емоцій, думок, поглядів, ідеологічних течій, символів, значень, норм політичного життя суспільства в історичному контексті ввели в політико-культурний аналіз часові характеристики. Вибудовуючи на підставі елементів політичної культури хронологію історичних подій, дослідники вивчали політичну традицію суспільства.

Відкриття культурної семіотики дозволило історикам відтворити символічні форми політичного дискурсу та практик, голосувань і промов, політичних кампаній та управління різних історичних періодів. Поєднання аналітичного опису хронології історичних подій із крос-культурними порівняннями дало можливість відтворювати зміни в системах ідеологій. Невдовзі поняття політичної культури опинилося в полі дискурс-аналізу: як символи і значення. Науковці досліджували, як формується політичний дискурс, відтворюються ідеї, сприймаються інтереси та здійснюється діяльність у політиці [190, с. 235, 243, 249].

Розширення методологічної бази дослідження політичної культури за рахунок залучення історичного і історіософського підходів відкрило можливість виявити об'єктивні, історичні форми політичної культури, реконструювати зміст колективної пам'яті суспільства, зрозуміти логіку еволюції політичного життя. До даного напрямку досліджень належать праці таких вчених, як Б. Бейлін, Дж. Беннер, Дж. Брук, Р. Вібі, Л. Гарц, Л. Гант, Дж. Грін, Е. Джексон, Р. Келлі, Р. Хофстадтер, М. Мейерз, Дж. Сілбі, Дж. Фрімен та інших, представників історіософської концепції політичної культури О. Ахієзера, Д. Воробйова, Ю. Пивоварова, А. Фурсова.

Зазначимо, що дослідження політичної культури в американській історіографії були частиною культурологічного повороту – провідної тенденції розвитку світової історіографії, що супроводжувалась активним міждисциплінарним синтезом, який охопив і методи політичної науки. Водночас, у російському варіанті політична культура була і залишається невід'ємною складовою політології, до розвитку якої були залучені історичні методи. Проте, як і для американських дослідників політико-культурний аналіз став способом розуміння російської політичної традиції, критичного осмислення власної культурної історії.

Історіософська лінія розкриває характеристики політичної культури, які сформувалися протягом певного періоду розвитку суспільства і, отже, відтворюють специфічну логіку еволюції його політичного життя. Так, у

контексті історико-філософської парадигми російської політичної думки Юрієм Пивоваровим, Андрієм Фурсовим була розроблена модель аналізу політичної культури російського суспільства, яка визначала спектр ознак феномену, серед яких [104, с. 38]:

- об’єктивність та універсальність як принципи політичного самовідтворення;
- функції упорядкування стихійних явищ суспільного життя і формування суб’єктів політичного життя, а також контролю їхнього існування;
- динамічність, що відтворює зміни в режимі існування політичної культури
- взаємодію та конфронтацію смислових компонентів, зумовлених різними соціокультурними тенденціями всередині суспільства, прагненням до самозбереження культури серед інших культур.

Необхідно зазначити, що політична культура постає як системоутворюючий принцип політичного життя, створюючи соціальну значимість його складових, вона визначає спосіб і час їх існування. Цей підхід до дослідження історії політичного життя дозволяє виявляти специфіку складових політичної культури, еволюцію політико-культурних елементів у конкретному суспільстві.

Так, розглядаючи способи культурного відтворення російського суспільства в його політичній історії, Ю. Пивоваров і А. Фурсов виявляють три базові елементи „Руської системи” політичної культури: „Влада”, „Популяція” та „Зайва Людина”. Система, на думку дослідників, передбачає такий тип взаємодії перерахованих елементів, за яким єдиним соціально значимим суб’єктом політичного процесу стає Влада: „Руська система” є своєрідним способом контролю Влади над життям російського суспільства, Зайва Людина – індикатором ступеня поглинання руського життя Системою і Владою, вона є „залишком”, який стримує поширення тотальності з боку двох елементів. Влада не повністю охоплює Систему, а Система – руське життя, залишаючи місце елементу, змістовно позначеному як суперечливий системі, однак існування якого необхідне для її самоконституювання [104, с. 38].

Дослідники визначають Руську систему як соціокультурний тип легітимності влади, притаманний російському суспільству. Д. Воробйов, продовжуючи розробку цієї системи політичної культури, розкриває вектори поширення „Влади”, виявляючи носіїв її легітимності, що змінювалися протягом історичного розвитку російського суспільства [28, с. 56].

Із російською політичною думкою пов’язане вивчення комунікативного аспекту політичної культури. Зокрема, Леонід Бляхер розглядає політичну культуру як комунікативну мережу, якою циркулюють культурні зразки. Вони детермінують сприйняття пред’явленого свідомості артефакту як політичного явища і визначають репертуар можливих дій щодо нього. Суб’єкт політичного процесу перетворюється на „агента культури”, який, перебуваючи у комунікативній системі, сприймає значення й умови інтерпретації політичної реальності, бачить лише те, що дозволяє йому бачити культурний зразок. Форма існування політичної культури – зразок – є, на думку дослідника, знаковим утворенням, сформованим шляхом агрегації визначених ознак і дій, яким у суспільстві приписується значення „політичного” [13, с. 78].

Серед принципів функціонування культурної комунікації Л. Бляхер визначає упорядкованість, регулярність і доцільність. Політична реальність не нав’язана агенту ззовні, вона містить значення і смисли, з яких кожний індивід створює свій власний світ [13, с. 78].

На думку Олександра Соловйова, у процесах комунікації відтворюються фундаментальні риси політичної культури, відбувається їх трансляція, закладаються основи інституціоналізації образів, символів, смислів. Міфи, релігійні настанови, ідеологічні фрейми, політична реклама орієнтують людину у створенні влади, підтримуючи і модифікуючи її реакції, вибудовують ціннісні преференції [134, с. 12].

Аналіз політичної культури через призму інформаційно-культурного поля політики дозволяє розкривати шляхи формування символічних структур, їхніх можливих комбінацій, принципів класифікації та ідентифікації політичними

агентами. У цьому контексті необхідно виділити серію праць Костянина Завершинського.

Політичну культуру вчений розглядає як символічний ресурс політичних практик, це означає, що її призначення вбачається у кодифікації та інтеграції політичного простору. Втілюючись у когнітивних схемах матриці політичного мислення, вона забезпечує відбір символів і значень, що циркулюють у політичному просторі, даючи можливість соціальним агентам конструювати політичний світ [46, с. 43].

На думку дослідника, роль культури полягає у символічному виробництві: виробленні класифікаційних інформаційних схем, символічних форм, через які агент конструює свою версію соціальної реальності. Значимість практик значно підвищується в процесі диференціації соціальних зв'язків, що стимулює генералізацію символів і полегшує адаптивність різних соціальних систем до мінливих індивідуальних інтерпретацій соціальної реальності [45, с. 22].

Спираючись на ідею генералізованого коду соціальної системи в теорії суспільства Н. Лумана, К. Завершинський стверджує, що генералізація символів забезпечує наслідування та комплементарність очікувань агентів. Втілення таких кодів у поведінці учасників взаємодії засвідчує певний рівень згоди і довіри між ними – легітимації використання символічних форм соціальних інтеракцій. За відсутності такого коду наявність будь-якого простору соціальної реальності ставиться від сумнівів. Водночас, не кожний ряд символів піддається генералізації, а лише той, який „має потенціал взаємоузгодження багатоманітності символічних схем” [45, с. 29] – тобто має інтегративний потенціал. У політичному просторі виявлення такого потенціалу символічних схем дозволяє, на думку дослідника, зрозуміти специфіку легітимаційного процесу та політичної культури суспільства. Політична культура у зв'язку з цим є способом інтеграції політичного простору, символічним генералізованим кодом легітимації політичних практик.

Вивчення комунікативного аспекту політичної культури виносить на передній план знаки і символи політичного світу, способи їх циркуляції.

Політична діяльність розглядається як комунікаційний процес ідентифікації, складання та випробовування політичними агентами різних когнітивних схем „політичного”.

Дослідження політичної культури в українській політичній науці здійснюються за декількома напрямками. По-перше, це соціально-психологічний підхід до політичної культури, який ґрунтується на результатах соціологічних досліджень, моніторинрів, крос-культурних порівнянь поглядів, орієнтацій, цінностей громадян і соціальних груп українського суспільства. Систематичний аналіз масових політичних настроїв, очікувань, настанов, що здійснюється у межах даного підходу дозволяє констатувати про наявність таких предметів досліджень, як молодіжна, регіональна політичні субкультури, партійна ідентичність, легітимність політичних інститутів, політична участь. Масив емпіричної інформації, створений і проаналізований вітчизняними дослідниками, є підґрунтям для вивчення специфіки трансформації політичної культури в сучасній Україні.

Створення програм соціологічних досліджень політичної культури пов'язано з іменами таких вчених, як Є. Головаха, А.Зельницький, О. Злобіна, А. Стегній, В. Степаненко, Н. Паніна, А. Ручка. Окремо потрібно відзначити дослідження емоційної складової політичної культури, що проводились в межах соціологічно орієнтованого напрямку. Зокрема, Є. Головахою і Н. Паніною був розроблений індекс інтегрального соціального самопочуття українських громадян, що дозволило виявити систему соціальних благ в українському суспільстві, тенденції змін у загальному фоні настроїв його громадян і емпірично підтвердити зв'язок потреб, очікувань і дій у політичному житті. Було визначено комплекс почуттів – оптимізм, інтерес, впевненість, радість, задоволеність, тривога, розгубленість, безвихідність, страх, песимізм - якими у різних співвідношеннях у конкретні періоди були забарвлені події політичного життя України [34, с. 11-16]. В. Хмелько була розроблена методика дослідження емоційної складової ціннісних орієнтацій, ідея якої полягала у виявленні задоволеності життя людини на підставі дослідження рівня

задоволеності різними сторонами життя людини, що сьогодні використовується у прогнозуванні у тому числі політичної поведінки українських громадян [97, с. 161].

Необхідно також ураховувати, що у вітчизняній науці триває процес активного накопичення емпіричного матеріалу з політичної культури в Україні, тому система індикаторів аналізу культурних явищ у політиці перебувають у стані становлення.

Коло проблем, сформоване співвідношенням понять політичної культури та ідентичності, становить другий напрям досліджень. У політичній науці досліджуються зміст, форми, функціональна роль, умови існування ідентичностей, наявні інтерпретації цього поняття. Зазначимо, що, по-перше, розуміння ідентичності та процесу ідентифікації серед українських дослідників має досить суперечливий характер, і, по-друге, уявлення про взаємозв'язок цієї категорії з політичною культурою, функціональною роллю ідентичності, її співвідношення з політичними орієнтаціями залишаються розмитими.

Так, якщо дотримуватися думки В. Руженцевої, політична ідентичність використовується для „вираження змісту і якості ставлення суб'єкта до політичних об'єктів і фіксується за виявами причетності індивіда до нації, держави, міста, тих чи інших соціально-політичних угруповань” [123, с. 45]. Такі ідентифікації, ототожнюючись з уподобаннями, мають політико-ідеологічне забарвлення й містять оцінювальне ставлення до діяльності різних політичних об'єктів. Залежно від об'єкта вони диференціюються як національні, державні, партійні, громадянські, електоральні тощо і апелюють до відповідних (національних, державних, партійних, електоральних) традицій і культури.

Якщо аналіз спрямований на національну ідентичність, то її інтерпретація містить такі поняття, як: інтегральність, цілісність; самолегітимація; нація, національна ідея; культура, традиції. Так, у працях Г. Палій розглядаються причини і шляхи інтеграції українського суспільства в єдину політичну націю, у дослідженнях М. Боришевського проблема ідентичності розкривається через

самоусвідомлення нацією своїх типових рис. У дослідженні ідентичності в громадянському вимірі як спрямованості особистості на громадянську діяльність і співпрацю, зокрема у працях Т. Яблонської, виявляється мотиваційний та регулюючий аспекти ідентичності щодо соціально-політичної взаємодії, окреслюються типові риси моделей громадянина.

Вироблення концептуального бачення проблеми зв'язку політичної культури і ідентичності пов'язано із працями Л. Нагорної, в яких здійснюється комплексний аналіз феномену ідентичності. Дослідницею розглянуто поняття регіональної ідентичності, створено модель аналізу регіональних політичних субкультур в Україні.

Предметом третього напряму досліджень є політична участь. Проблеми залучення до політичного життя, політичної активності українських громадян у контексті суспільних трансформацій вивчаються І. Алексеєнко, В. Бортніковим, Н. Дембицькою Н. Ротар. Науковці концептуалізували явище політичної участі як категорії аналізу політичного життя, систематизували його основні ознаки і властивості, специфіку політичної участі в Україні.

Окремим напрямом необхідно визначити дослідження політичних цінностей і проблем розвитку культури громадянськості в Україні. У таких дослідженнях за сутністю формулюються цілі розвитку політичної культури, окреслюється ідеальний, бажаний стан політичної культури для українського суспільства. Пропонуються конкретні технології та прикладні методики розвитку політичних знань, їх практичного втілення в політичну практику, дослідження інституційних можливостей поширення знань про політику, отримання політичного досвіду через збільшення рівня політичної залученості й активної політичної участі громадян. Приділяється значна увага комплексу політичних значень, умінь і навичок, які повинні мати сучасний український громадянин, проблемам політичної соціалізації і громадянської освіти, розвитку демократичної політичної культури, культури громадянськості. Зазначені ідеї містяться у працях І. Жадан, О. Кисельової, С. Кисельова, С. Рябова. Зокрема, С. Рябовим у руслі соціально-психологічного підходу до

політичної культури Г. Алмонда і С. Верби було розроблено теоретико-пізнавальний інструментарій дослідження громадянськості як стану свідомості індивіда і типу суспільної солідарності, визначено імперативи громадянської ідентичності. З позицій теорії соціального капіталу явище громадянської культури досліджує В. Степаненко, а також умови і проблеми її розвитку рис в українському суспільстві.

Необхідно звернути увагу на те, що процес пізнання явища політичної культури в українській науці відбувається переважно за способом виділення певного компоненту політичної культури з метою його подальшого системного аналізу. Інтерпретації політичної культури створюються через вивчення її когнітивної складової, оціночних елементів, поведінки тощо. Так, серед розмаїття одиниць аналізу політичної культури доцільно відмітити категорію політичної свідомості. Політична свідомість як компонент політичної культури є досить самостійною й ґрунтовно розробленою категорією в українському політологічному дискурсі. Як об'єкт наукового аналізу, політична свідомість розглядається як такий, що:

1) відображає сукупність політичних відносин та інтересів на рівні політичної науки, політичної ідеології та політичної психології і має змістовні характеристики. Наприклад, виходячи з цієї інтерпретації, Ю. Руденко виокремлює спеціалізовану та масову політичну свідомість, емоційні та раціональні елементи [121, с. 109]. Хоча таке тлумачення політичної свідомості не є новим для політичної науки, проте, дослідження в такому аспекті є відображенням стійкості позицій та уявлень про політичну культуру, за допомогою яких набувається усталеність і цілісність окремих категорій і теоретичних конструкцій;

2) має визначені стани функціонування, розвитку, трансформації, які характеризуються конкретними рисами й відповідними факторами та умовами. Такий прояв політичної свідомості розглядається, як правило, в системі відносин „політична свідомість – політична діяльність” в умовах перехідних суспільств і виражається у формі оціночно-аналітичних суджень (що

відповідають параметрам демократії) і коментарів щодо соціологічних досліджень змістовних форм політичної свідомості (настанов, орієнтацій, стереотипів, цінностей та ін.);

3) містить категоріально-рефлексивні структури, за допомогою яких індивіди описують політичну дійсність. У цьому випадку, досліджується семантичний зміст політичної свідомості, особливості механізму функціонування такого явища. Аналіз психологічних характеристик політичних орієнтацій, репрезентованих у політичній свідомості особистості, представлений кількома позиціями. Зокрема, М. Дембицька аналізує семантико-символічні характеристики політичної свідомості через узагальнення когнітивних, афективно-оціночних і поведінкових аспектів політичної соціалізації, на основі якого була розроблена модель психологічної залученості до політичного життя [37, с. 49]. Д. Позняк, наприклад, досліджує формування компонентів політичної свідомості через рефлексивні механізми соціально-політичної взаємодії [106].

Останні роки набули популярності дослідження психосемантичної структури політичних настанов, типів політичної свідомості, когнітивного, емоційного механізмів сприйняття політичної влади, і треба визнати, що вони суттєво впливають на формування аналітичного простору політичної культури. Проте розробка теоретичних конструкцій політичної свідомості відображає, насамперед, психологічні механізми перетворення зовнішнього політичного світу на внутрішньоособистісний феномен і стає завдяки цьому компонентом швидше соціально-психологічного дискурсу, ніж політологічного.

Зазначимо, що на рівні великих груп дослідження когнітивного компоненту здійснюється такими вченими Н. Каліною, Є. Чорним, А. Фурманом, П. Кононенком, О. Донченко, Д. Додоновим та іншими.

Розвиток системи знань про політичну культуру відбувається за рахунок розробки окремих категорій, що відображають явища культурного життя, що значно розширює предметну структуру теорії політичної культури. Зокрема, концептуалізації набули явища суспільних ідей в контексті формування

української політичної нації, що було відображено у працях М. Розумного, ідеї державотворення і розвитку національної свідомості в Україні – у працях І. Кресіної. Так, на засадах комунікативного підходу М. Розумним здійснено комплексний аналіз явища „суспільних ідей”. Учений розкриває діалектичний зв’язок ідей і дій, абстрактного і дійсного, що втілено у специфічній організації буттєвих смислів суспільства, формуванні „історичної тривалості” проявів його культури, релятивності понятійних систем [117, с. 26]. У свою чергу, І. Кресіною здійснено етнополітологічний аналіз української національної свідомості в контексті сучасних політичних процесів, розглянуто різноаспектні прояви української ідеї у сучасному політичному житті.

В. Веденєєв і А. Лясота розробили категорію політичної традиції, за допомогою якої вчені проаналізували процес соціокультурної детермінації політичного життя. Так, через політичну традицію В. Веденєєвим досліджено морфологія та континуум політичного процесу [22, с. 148]. У працях А. Лясоти політичні традиції розглядаються як базовий компонент політичної культури, що спрямовують функціонування політичної системи у найпродуктивніший спосіб і висуваються дослідницею як атрибут інституціалізованої (тобто із завершеним циклом системоутворення) політичної системи, що забезпечує стан її динамічної рівноваги [83, с. 25]. З одного боку, автори здійснюють аналіз політичної традиції, досліджуючи її сутнісний, функціональний зміст; з іншого – через створену динамічну модель на процесуальному рівні пояснюють функціонування та розвиток політичної системи.

У межах політико-культурних досліджень на підставі філософських традицій і досвіду осмислення суспільного буття сформовано такі поняття, як політичний світ, політичне світосприйняття, картина політичного світу, світорозуміння, світоглядна свідомість. Необхідно зауважити, що для вітчизняної теорії політичної культури характерним є використання філософського, історичного структурно-функціонального, біхевіорального, комунікативного підходів у дослідження політико-культурних явищ. Наприклад, формування конструкту політичної культури під значним впливом

традицій філософського сприйняття суспільно-політичних феноменів спостерігається в дослідженнях В. Кривошеїна, побудованих на синтезі різних підходів до осмислення політико-культурної сфери суспільства.

Виокремлюючи філогенетичний і онтогенетичний рівні політичного сприйняття, вчений розкриває трансформацію параметрів політичного світу у „світосприймальну установку” людини в формі емоційно забарвлених політичних іміджів. З соціально-філософського погляду, в контексті теорії комунікативної дії і постмодерного дискурсу вивчаються явища політико-культурного буття Н. Амельченко. Проблеми міфотворчості і розвитку політичного мислення в українському суспільстві досліджує С. Телешун. Різні аспекти етнонаціональної складової політичної культури вивчаються на засадах етнополітологічного підходу О. Картуновим, на засадах історіологічного методу - І. Варзарем.

Окремим пунктом позначимо теоретичні узагальнення і систематизацію концепцій політичної культури у підручниках і навчально-методичних посібниках, розробниками яких стали В. Бурдяк, Н. Ротар, С. Рябов. Як правило, осмислення теоретичних засад, комплексний підхід в аналізі політичної культури міститься у конкретних розділах дисертаційних досліджень. Проте узагальнюючих праць, в яких були б відтворені основні тенденції розвитку теорії політичної культури у світовій і вітчизняній політичній думці в Україні не дуже багато. Такі дослідження необхідні, оскільки дозволяють виявити вузлові проблеми і позначити перспективи розвитку наукового знання у цій галузі, є одним із визначальних чинників розвитку політичної думки.

Підсумовуючи, зауважимо, що в українському науковому просторі сформувався усталений погляд на політичну культуру як систему орієнтацій, настанов на різні об'єкти політичного життя, на підставі якого сформований досить широкий спектр теоретичних проблем. Адже виявлення наявності у політичних суб'єктів орієнтацій на політичне, що детермінують політичну поведінку через емоції, знання, оцінки, судження та вірування, дозволяє

досліджувати функціональність і типи зв'язку мікро- і макрорівнів політики, механізми взаємовпливу політичної культури і політичного процесу. Водночас, зосереджуючись на окремому фрагменті політичної культури – семантичні конструкти когнітивної складової, ідентифікаційні механізми, емоційні стани та настрої, патерни політичної поведінки, – поза увагою залишаються характеристики і властивості політичної культури як цілісності, структурний зв'язок її компонентів, їх співвідношень і взаємозалежностей. Комбінації знань, почуттів, мотивів, практик політичної діяльності, в яких втілюється сутність політичної культури, фіксуються у вигляді рис і складають її тип остільки, оскільки вони певним чином упорядковані в рамках цілісності.

1.3. Інтерпретації змін і розвитку політичної культури

Розуміння змін і розвитку політичної культури пов'язано із поняттями політичного розвитку і функціонування політичної системи в цілому. Для того щоб відтворити розвиток думки науковців, які займалися цією проблемою, послідовно розглянемо її через зв'язки „суб'єкт-політична культур”, „політична культура – політична система”.

Згідно з ідеєю кумулятивної соціалізації Г. Екстейна, орієнтації змінюються не тому, що змінюються політичні ситуації чи структури, а тому що їх зміна зумовлена процесом вивчення системи політичних об'єктів у цьому суспільстві, і супроводжується диспозиційним узгодженням змісту політичних орієнтацій [185, с. 792].

На думку дослідника, індивід проходить два етапи політичної соціалізації: ранній та пізній. Протягом „ранньої” соціалізації засвоюється основний комплекс знань, почуттів, оціночних схем, за допомогою якого стає можливим подальше сприйняття політики. На „пізньому” (пізньовіковому) етапі відбувається орієнтаційна кумуляція – узгодження орієнтацій у формі цілісної системи. Диспозиційне узгодження має суто психологічний характер. Результатом політичної соціалізації стає індивідуально модифікована система

знань, почуттів, оцінок політичного життя, необхідна особистості для передбачення ситуацій політичної взаємодії, оперативності прийняття рішень у виборі адекватної ситуації поведінки. Джерелом оновлення політичної культури виступає індивідуальний досвід політичної діяльності, який багато в чому співпадає із досвідом інших у межах життя покоління, однак значно відрізняється від досвіду попереднього покоління. Внаслідок цього зміни в системі політичних орієнтацій відбуваються разом із зміною поколінь.

Аналізуючи зв'язок політичної культури і політичної системи в контексті політичного розвитку, Люсіан Пай досліджує, як політична культура реагує на зміни в політичному житті.

Політичний розвиток, на думку дослідника, пов'язаний із диференціацією суб'єктів політики, поширенням масової участі, а також підвищенням спроможності політичної системи регулювати і контролювати ускладненість публічної сфери, що забезпечується через ускладнення структури самої політичної системи – створення нових інститутів і моделей поведінки. Якщо для політичної системи розвиток означає удосконалення її можливостей управління суспільними справами, що призводить до структурної диференціації та посилення інтеграційних якостей політичної системи, то для населення він супроводжується підвищенням соціальної мобільності, поширенням рівності та зростанням масової участі, що відображається на функціонуванні політичної культури [202, с. 13].

Співвідношення змін у політичній системі та змін у політичній культурі дослідник розкриває через взаємодію двох пар політичних субкультур: елітарної та масової, традиційної та модерної. Дихотомії існують в окремих площинах, тому причинно-наслідкових зв'язків між елітарною та модерною, масовою та традиційною субкультурами і навпаки не існує. Характер відносин між складовими обох пар (елітарною та масовою, традиційною та модерною) тісно пов'язаний із динамікою соціальної мобільності та участі в політиці, і визнається впливовим чинником політичного розвитку.

Політичний розвиток у контексті співіснування цих типів політичної культури є „полем” перестановки та заміщення змістовних компонентів одного з типів культур на інший. Взаємодія між субкультурами залежить від рівня соціальної мобільності, що спричиняє дифузію субкультур. Наприклад, дифузія відбувається тоді, коли індивід проходить соціалізацію спочатку в масовій культурі, потім – в елітарній, вносячи модерні чи традиційні елементи в політичне життя на різних структурних рівнях.

Комбінації цінностей визначають варіанти політичного розвитку. Оскільки умовою політичної стабільності є збалансування компонентів різних субкультур, то метою зміни (контрольованої, а не стихійної) в політичній культурі є узгодження національних традицій і культурних новацій у політичному житті.

Згідно з культурологічною концепцією політичних змін Г. Екстейна, видозміни політичної культури можуть бути двох видів: природними і штучними [185, с. 793]. Природну зміну зумовлює соціальний розвиток, економічні кризи, політичні руйнації, нестабільність уряду, протестні рухи, імміграція тощо, штучну – узгоджені прагнення реформувати певні політичні структури.

Обираючи за мету змін збереження існуючих політико-культурних рис, сам процес зміни розглядається як адаптація до зміни інституційних умов функціонування політичної культури. „Якщо прийняти те, що політична культура функціонує за інерцією, – пише Г. Екстейн, – тоді можна припустити, що зміни в політичній культурі відбуватимуться для збереження її внутрішньої усталеності” [185, с. 794].

Політична культура не може бути всеохоплююче зміненою, безформною, тому що завдяки кумулятивному ефекту соціалізації навіть в умовах соціоекономічних змін, існують носії орієнтаційної інерції – доросліші люди. З іншого боку, оскільки молодь швидше змінює свої орієнтації, ніж літні люди, можна завжди знайти в соціальних мікроструктурах „особливі сегменти”, які

мають диспозиційні якості для утворення нових культурних патернів [185, с. 798].

Як зазначає дослідник, будь-які зміни у політико-культурному значенні є дисфункційними, вони спричиняють збільшення культурної ентропії, аномійної поведінки і призводять до необхідності у переорієнтації, тому політична культура рухається за інерцією: через збереження власного темпу швидкості змін вона забезпечує пристосування акторів до соціально-політичної мінливості [185, с. 795].

Культурні зміни, і як наслідок зміни в політичному житті з інтерпретативного погляду пояснює Чарльз Локхарт. На думку дослідника, зміна конфігурації культури відбувається під впливом історичних обставин [199, с. 876]. Культура виробляє своєрідні інституційні відповіді на різні історичні обставини. Історична вірогідність надає суспільствам простір для створення, відбору і імплементації „кращих” для відповідного способу життя інституційних механізмів самозбереження.

Науковець переконаний, що історично вірогідні екстраординарні події суспільного життя змушують переглядати значення, засвоєні під час ранньої соціалізації. „Культура є механізмом, який пояснює як працює світ, підтримуючи певні форми соціальної поведінки як доцільні, – говорить науковець, – однак, якщо досвід людей дає зрозуміти, що світ більше не працює за звичними правилами, то ми не повинні дивуватися, коли деякі люди, особливо ті, хто є носіями змішаних культурних стереотипів, приймають іншу культуру” [199, с. 873].

Ч. Локхарт вважає, що у відповідь на зміну обставин існування культура прагне до самозбереження – упорядкування інститутів відповідно до змінених обставин таким чином, щоб підтримати відповідний спосіб життя, ніж трансформуватися в іншу культуру. Історичні зміни в культурі відбуваються не стільки в межах певного способу життя, кожний з яких, як вважається, є константним, скільки в їх співвідношенні, тобто конфігурації.

Зміна конфігурації культури і, як наслідок, інституційні зміни, на думку Ч. Локхарта, відбуваються за рахунок конструювання міжкультурних аналогій. Категорії і зв'язки однієї моделі інтерпретуються за допомогою категорій і зв'язків іншої моделі культури і з'являються місця ототожнення, злиття відповідних категорій і зв'язків.

Згідно з таким поглядом, можна припустити, що чим більше побудовано таких міжкультурних аналогій, тим легше людині адаптуватися до зміни навколишнього середовища, використовуючи за вимогами обставин, найбільш сприятливу схему сприйняття та інтерпретації дійсності. У результаті людина отримує декілька репертуарів значень і цінностей. На таких міжкультурних мережах формується змішаний тип. Змішаний тип культури, як вважає Ч. Локгарт, існує у плюралістичних суспільствах. Маючи легкий доступ до агентів соціалізації, через яких презентуються різні культури, індивід інкорпорується в спільноту через пізнання її цінностей і норм. У результаті в його політичному світі узгоджуються симпатії до конкуруючих культур разом із повагою до традиційних форм соціального життя [199, с. 877].

Видозміна політичної культури стала предметом досліджень Рональда Інглгарта. Динаміка політичної культури відстежується в контексті двох вимірів: часового, який відображає і короткочасність, і довготривалість впливу змістовних характеристик політичної культури на політичне життя; та просторового, в межах якого окреслюються основні тенденції взаємовпливу культурної, політичної та економічної складових суспільства. Культурні зміни вивчаються на ґрунті відмінностей уявлень, переконань і цінностей людей, що належать, по-перше, до різних країн, по-друге до різних поколінь.

На думку Р. Інглгарта, імпульсом до зміни соціального, економічного і політичного життя, зокрема їх інституційних форм, є зміни в культурі. Вплив культури на зазначені сфери діяльності суспільства відбувається через механізми формування цілей і норм функціонування кожної з них. Цілі відбиваються в стратегіях і настановах політичних сил, що беруть участь у боротьбі за право управління суспільними ресурсами, втілюються в державних

програмах, курсах, визначаючи комплементарні соціокультурним потребам спільноти пріоритети інституційного розвитку політики й економіки [51, с. 7].

З іншого боку, спосіб і темпи життєдіяльності політичних, економічних, соціальних, інститутів ступінь ефективності (те, наскільки вони здатні забезпечувати стабільність і розвиток суспільства, задовольняти суспільні потреби) виступає фактором культурних змін. Використовуючи концепцію структурно-функціонального аналізу соціальної системи Т. Парсонса, Р. Інглгарт, наповнює емпіричним змістом теорію модернізації С. Хантінгтона, рухаючись у концептуальному діапазоні: культурні зміни – модернізація та її умови.

Дослідник вважає взаємозалежними культурні зміни, економічний розвиток, політичну модернізацію, оминаючи або культурний, або економічний детермінізм. У його концепції обґрунтовується думка про рівнодіючу силу змін, яку він називає „соціетальною”, вказуючи на взаємообумовленість існування культурної, соціальної, політичної та економічної сфер діяльності [51, с. 7].

Необхідно зазначити, що в основу концепції соціокультурних і політичних змін Р. Інглгарта покладено зв'язок мотиваційної (культурної) і організаційної (інституційної) сфер, що дозволяє вченому використовувати два варіанти взаємозалежності важливих категорій аналізу: людський розвиток і культурні зміни в контексті соціетальних змін, соціетальні зміни в контексті розвитку людини і культури.

Якість життя людини, її особистість – є головною цінністю, навколо якої відбуваються глобальні культурні зміни. Це виражається у поступовому задоволенні фундаментальних потреб особистості. На думку дослідника, дослідника, задоволення фундаментальних потреб особистості визначає етапи культурного розвитку суспільства (ціннісні зсуви культури) – матеріалізм, постматеріалізм. Інституційні форми створюються так, щоб в оптимальних умовах відбувалося задоволення потреб і створювались умови для подальшого розвитку людини [192, с. 9]. Через поняття розвитку особистості як головною

мети будь-якої суспільної системи Р. Інглгарт пояснює неминучий і необхідний розвиток демократичного політичного ладу.

Дослідження соціокультурних і політичних змін у світі, проведених дослідницькою установою „World Values Survey” у період з 1981 року до 2008 року (на зламі двох епох), і які тривають до сьогодні, охоплюючи 97 країн (88 % населення світу), дозволили Р. Інглгарту і його теорії виявити певні тенденції культурного розвитку. Зокрема, Р. Інглгарт емпірично підтвердив два рухи культури: з півдня на північ – від традиційних цінностей до (секуляризованих) цінностей раціональності; зі сходу на захід – від потреб самовиживання до потреб самовираження – в межах яких співіснують доступні для аналізу культурні варіації [192, с. 5–7].

Ідея трансформації політичної культури набула подальшого розвитку в дослідженнях Р. Далтона, Г.-Д. Клінгемана, Д. Фукса. Зокрема Р. Далтон, вивчаючи політичну культуру країн з „розвиненою демократією”, позначив тенденції „напруження зв’язку” між політичною культурою та представницькою моделлю демократії [192, с. 149]. На думку дослідника, ті форми політичної участі, які в сучасних „західних” демократіях доступні для громадян, виявляються неефективними при задоволенні їх політичних вимог і потреб. Трансформація матеріальних цінностей у постматеріальні призвела до зміни об’єктів політичної ідентифікації, персоналізації політичних кампаній, перетворила громадянина з пасивного споживача політичної продукції на актора, який потребує самореалізації, у тому числі і у політиці. „Новий динамізм демократичного процесу ще не набув належного відображення в моделі політичної поведінки, – вважає Р. Далтон, – для нього необхідна нова форма демократії” [183, с. 933]. Такою формою визначається пряма демократія. З огляду на домінуючі в суспільствах цінності, вона має необхідні рольові патерни політичної участі, що здатні задовольнити потребу громадян у самовираженні та забезпечити необхідний рівень легітимності системи влади.

Отже, зміни політичної культури відбуваються разом із зміною поколінь і це пов’язано із політичною соціалізацією, у процесі якої для кожного покоління

закріплюються свої критерії актуальності політичних значень. Пояснюється це тим, що стабільність політичного світу підтримується за рахунок відтворення політичних цінностей „дорослішого” покоління, у свою чергу, ресурсом розвитку політичної культури виступає гнучкість мислення молодого покоління, яке є більш відкритим до змін і здатне поставити під сумнів ефективність традиційних моделей політичної поведінки. Серед чинників змін у політичній культурі виділяються такі: історична випадковість, соціальні (диференціація соціальних ролей і функцій, зростання темпів соціальної мобільності) та економічні зміни, рівнодіюча соціокультурних змін (сукупний ефект економічного, політичного і культурного розвитку).

1.4. Методологічні принципи дослідження політичної культури

Досліджуючи історію концептуалізації політичної культури у період 50-х до 90-х рр. ХХ ст., американський історик Рональд Формізано виявляє процес формування соціально-психологічного підходу, досвід застосування методів культурної антропології, історії у вивченні політичної культури. Зокрема, зображується, як у 1950–60-х рр. виникають і популяризуються порівняльний аналіз політичних орієнтацій, вивчення соціокультурних умов політичної стабільності, етнічних засад політичної культури. У цей саме період поняття політичної культури застосовується для вивчення психологічного виміру історії політичного життя різних країн, виникає розуміння політичної культури як інституціональної і інтелектуальної спадщини спільноти [157, с. 125]. Протягом наступного десятиріччя дослідження політичної культури набувають нормативного характеру. Р. Формізано відзначає зорієнтованість наукової думки на „стабільність та консервативну ідеологію”: обґрунтування поточного стану речей у політичному житті [157, с. 117–118]. Виявляючи особливості вивчення політичної культури 1980-х рр., учений звертає увагу на тенденцію до проблематизації теоретичних положень концепції Г. Алмонда та С. Верби. У цей період вирішуються концептуальні питання запропонованого підходу,

відбувається перевірка політичної культури на „каузальну ефективність”. У вивченні політичної культури спостерігається „антропологічний поворот”: інтерпретивізм змінює біхевіоралізм, знімається онтологічна опозиція „культура – структура”, політична культура розглядається як процес творення політичних практик; політика перетворюється на форму культури; предметами досліджень стають символічні політичні акції, участь народу у формуванні нації, її ідентичності. Політична культура вивчається в динаміці, як дієва спадщина ідей, переконань, настанов, яка, змінюючись із плином часу, продукує політичні дії, явища і процеси [157, с. 127].

Відзначаючи „організованість” сфери досліджень політичної культури, учений підкреслює невинуватість її визначення як теорії, пропонує розглядати політичну культуру як „потужне організуюче поняття”. Поряд із „нормативністю” (орієнтація на обґрунтування домінуючих у суспільстві цінностей), Р. Формізано звертає увагу на компаративність логіки аналізу політичної культури. Остання, на думку дослідника, проявляється у двох вимірах: просторовому та часовому. Перший уможливує порівняння політичної культури міст, держав, регіонів, груп, класів, націй тощо. Другий дає можливість вивчати історичні зміни політичної культури, еволюцію її рис, окремих компонентів. Із можливістю порівняння в історичному контексті, учений пов’язує переорієнтацію розуміння політичної культури з того, „що пояснює”, на те, „що необхідно пояснити” [157, с.133-134].

Інша американська дослідниця, Маргарет Сомерз, визначає два етапи розвитку знань про політичну культуру. Перший – 1950–60-ті рр. – час „парсонської парадигми”, у межах якої відбувається становлення аналізу політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай, Г. Екстейн, В. Розенбаум), і другий етап – 1970–90-ті рр., – для якого характерне переосмислення концепту та формування інтерпретативного підходу до політичної культури під впливом робіт К. Гірца, М. Дуглас, Н. Девіс. Перспективним для теоретичного розвитку політичної культури у 90-их роках дослідниця визначила перехід до розуміння

політичної реальності як продукту культури, а політичної культури як епістемологічної категорії [212, с. 2, 6, 40].

Російська дослідниця Марина Стрежнева розглядає теоретичне оформлення політичної культури на основі трьох „теоретико-пізнавальних позицій” осмислення культури: об’єктивізму, суб’єктивізму та конструкціонізму [146, с. 142-144].

У межах об’єктивізму дослідниця визначає позитивістську та прагматичну лінії. За позитивістською інтерпретацією, політична культура зображується як „вміння людини правильно реагувати у сфері політики на незалежні від її волі екзогенні фактори (географічні, кліматичні умови, історичні, релігійні традиції)”. Такої позиції, на думку дослідниці, дотримуються Ш.Л. Монтеск’є та А. Токвіль. На філософських засадах прагматизму Дж. Г. Міда, побудована „прагматична позиція”: політична культура представляється як „комплекс моральних норм, які в певній спільноті формують ситуаційно специфічні способи політичної поведінки”. Виділяється й „романтичний” підхід до культури, згідно з яким культура є „нав’язаними штучними правилами поведінки, які придушують кращі природні прагнення людини, її вільний розум та волю”. Даний підхід визначено у працях Ж.-Ж. Руссо [146, с. 144].

Роль політичної культури за логікою „суб’єктивізму” полягає у нав’язуванні акторам політичних ролей та орієнтацій, що склалися в спільноті відповідно до суб’єктивних уявлень. Обґрунтовуючи цю позицію, М. Стрежнева спирається на концепцію влади-знання М. Фуко та консенсуальної комунікації Ю. Габермаса [146, с. 145].

Формування конструкціоністського погляду на політичну культуру, на думку дослідниці, походить з праць Е. Дюркгейма, М. Вебера – реалістичної лінії, в межах якої агент не наділяється онтологічними можливостями впливу на інституційні утворення, та Л. Вітгенштейна – ідеалістичної лінії, згідно з якою агент наділяється такими можливостями [146, с. 146].

Сучасні концептуальні схеми політичної культури, як зазначає М. Стрежнева, сформувались у межах традицій біхевіоралізму і структурно-

функціонального аналізу, на підставі теорії соціокультурної життєздатності М. Томпсона та А. Вілдавськи.

На думку іншого російського ученого, Олександра Дуки, ідейно-теоретичний розвиток політичної культури відбувався у трьох напрямках [41]:

- розуміння політичної культури як частини загальної культури в контексті ідеї культурного прогресу людства;
- розуміння специфіки політичних устроїв різних народів, націй;
- розуміння мотивів діяльності індивідів, механізмів збереження порядку та стабільності в суспільстві.

В основу першого напрямку О. Дука покладає сформульовану Й.Г. Гердером ідею культурного розвитку, яку розвинено у працях російських мислителів В. Гер'є, В. Івановського, П. Струве, В. Леніна з подальшою ідеологізацією поняття. В основі другого лежить ідея „духу закону”, специфіки відносин інституційних і культурних проявів суспільного життя. Сформульована Ш.Л. Монтеск'є, вона була розвинена у працях Д. Елазара, Р. Патнема, Ф. Фукуями. Заснування третього, соціально-психологічного напрямку досліджень політичної культури, учений пов'язує з концепціями соціальної дії М. Вебера і Т. Парсонса [41].

Проблеми причинно-наслідкових зв'язків і співвідношення основних категорій аналізу політичної культури ставилися багатьма дослідниками. Методологічно конструктивними є позиції Девіда Елкінза та Річарда Сімеона, Вільяма Рейзінджера.

Так, праця Д. Елкінза та Р. Сімеона „Причини у пошуках наслідків, або що пояснює політична культура?” містить міркування про поняття і метод політичної культури, зв'язки і співвідношення культури, структури та особистості.

Ставиться, зокрема, питання „логічного статусу” політичної культури, а саме: чи є воно дескриптивним та використовується для позначення ознак спільноти – настанов, традицій, звичок тощо, чи може розглядатися як спосіб пояснення політичних процесів? [187, с. 129]. Розгляд поняття як

дескриптивного призводить до проблематизації класифікації типів настанов і способів їх ранжування, виявлення пояснювального характеру поняття – до логіки порівняння.

Як стверджують дослідники, коли ми вивчаємо певний феномен, який, за припущенням, відображає культурні відмінності між двома спільнотами, то використовуємо два типи пояснень – структурне і культурологічне. Спочатку розглядається залежність культури від структурних ознак, з'ясовується, може чи не може група бути носієм культурних відмінностей; потім розглядаються структурні ознаки відносно культури – наскільки вони залежать від культурних відмінностей.

Робиться наголос на тому, що пояснення відмінностей між політичними культурами не може бути завершено доти, доки як не будуть з'ясовані структурні характеристики. „Якщо інституційні риси розглядаються відносно міжгрупових відмінностей, то ми не можемо звертатись до сили політико-культурологічного пояснення. Лише у наступному порівнянні, коли присутність або відсутність певних інститутів може розглядатися як залежна змінна, тоді культурологічне пояснення буде мати силу” [187, с. 131].

В основі порівняння, стверджують науковці, лежить залежність змінної: спочатку ми розглядаємо залежність певних рис культури від структури і отримуємо структурне пояснення, а виявивши характеристики структури, наступним кроком констатуємо їх залежність від культури, отримуючи культурологічне пояснення. Утримуючи у полі зору цю залежність, дослідники роблять висновок, що будь-яке структурне пояснення за своєю сутністю є культурологічним. Структурним воно є тільки на першому етапі порівняння [187, с. 130].

За допомогою такої формально-логічної процедури Д. Елкінз і Р. Сімеон підкреслюють наявність зв'язку між інституційними та психологічними явищами в політиці, пропонуючи вирішення проблеми визначення суб'єктів політичної культури.

Крім зв'язку і співвідношення структури та культури, дослідники розглядають проблему зв'язку культури та особистості. Вивчення взаємовпливу психологічного та культурного, на думку Д. Елкінза та Р. Сімеона, є можливим через розгляд зв'язку внутрішніх потреб і навколишнього середовища. Дослідники пропонують визначати суб'єктивні настанови як адаптацію до середовища, які відтворюють вплив зовнішніх обмежень на формування типу особистості [187, с. 135]. Це дає їм підстави вести мову про доступні для індивіда можливості самовираження в політиці, про гомогенність і гетерогенність змістовних компонентів політичної культури.

Критичний аналіз загальної теоретичної схеми політичної культури здійснює Вільям Рейзінджер. Дослідник розглядає засади компонентної інтеграції різних елементів політичної культури, вказуючи на відмінність розуміння політичної культури як сукупності і як системи. „Кожного разу, коли використовується поняття політичної культури як одиначної змінної з множинністю компонентів (орієнтації, цінності, чи будь-що інше), – говорить дослідник, – необхідно прояснити та визначити методи, за допомогою яких збираються ці компоненти... Якщо брати за вихідне положення, що політична культура „агрегує” компоненти, тоді необхідно знати особливості когнітивного зв'язку між орієнтаціями...”, проте, існує також й інший підхід, згідно з яким „політична культура не складається з настанов, орієнтацій, а продукує їх”. Розглядаючи політичну культуру як джерело, що „продукує” вище зазначені елементи, вихідним приймається положення про існування феномену як певної цілісності, що у процесі аналізу розбирається на складові. Таке абстрактне зображення політичної культури, як правило, зводиться до розуміння феномену як системи, що супроводжується введенням до аналізу додаткових категорій: цілісності, зв'язків і залежностей між складовими елементами тощо. У тому випадку, коли політична культура розглядається як „агрегат” певних елементів – „те, що збирається з чогось”, неминучим постає питання суб'єкта – носія політичної культури, – власне, „чому і у який спосіб із елементів структури

особистості утворюється політична культура як ознака всього суспільства?” [204, с. 334].

Потрібно зауважити, що використання таких категорій, як „сукупність”, „набір”, або „комплекс” для відображення цілісності політичної культури лише визначає собою явища, що вважаються політико-культурними, залишаючи поза увагою наявність зв'язку між ними. Як стверджує Рут Лейн, тлумачення політичної культури як „сукупності певних елементів” – індикаторів аналізу політичного життя різних суспільств (у кожному окремому дослідженні їх кількість і якість визначається по-різному), „дозволяє вивчати явища, що знаходяться на поверхні – ставлення та поведінку, у той час, коли для того, щоб зрозуміти, чому і як вони виникають, необхідно розглядати політичну культуру глибше, системно” [198, с. 367]. Досліджуючи історію концептуалізації політичної культури, дослідниця виділяє широке коло психологічних і соціальних явищ, які необхідно включити до визначення феномену.

Розмаїття елементів політичної культури, що позиціонуються як самодостатні категорії пояснення її сутності, стало сприятливим підґрунтям для варіацій на тему структурної складності феномену, що призвело до активного пошуку принципу, за яким виявлену складність можна було б проаналізувати. Адже із розумінням принципу організації системи політичної культури, відкривається можливість вивчати не тільки просторову організацію, але й її динаміку. Логіка міркувань є простою: якщо кожний із виявлених елементів – настанова, цінність, значення, настрої, традиція, символ, норма тощо – однаково відображає сутність політичної культури, то, ймовірно, певним чином вони повинні бути узгодженими та пов'язаними між собою. Як стверджує Л. Пай, „концепція політичної культури передбачає, що традиції суспільства, дух його публічних інститутів, пристрасі та колективні схильності його громадян, стиль та операціональні коди його лідерів не є простим „сплавом” історичного досвіду, однак існують разом як частки наповненої значимості цілісності” [202, с. 7].

Варто погодитись із думкою В.С. Стьопіна, що у теоретичній системі знань завжди можна знайти взаємоузгоджену мережу абстрактних об'єктів – „фундаментальну теоретичну схему”, яка визначає її специфіку, містить вихідні ознаки її абстрактних об'єктів та відношення між ними, що характеризують найбільш суттєві риси предметної ділянки дослідження [145]. Особливість сучасного політико-культурного аналізу полягає у тому, що кожний з його напрямів містить таку мережу абстрактних об'єктів, претендує на повноту відображення політичної культури, створюючи її цілісний образ: з ознаками і властивостями, функціями, структурою, розвитком і зв'язками з іншими категоріями політичної науки.

Спільним для різних концепцій наукового аналізу політичної культури потрібно визначити такі принципи, як компаративність, нормативність і дескриптивність. Компаративність проявляється у дослідженні, по-перше, змістовної структури політичної культури різних політичних суб'єктів, по-друге, окремих компонентів політичної культури у контексті історичного розвитку. Нормативність і дескриптивність виявляються в аналізі інституційних форм політичного життя, зокрема у коментуванні поточних подій політичного життя.

Висновки до першого розділу

Теорія політичної культури містить різноманітні стратегії постановки та розв'язання дослідницьких проблем, у її розвитку спостерігається тенденція до структурування предметного поля дослідження, поява окремих напрямів аналізу феномену. У центрі наукового аналізу в межах першого напряму досліджень розміщується зв'язок політичної культури і політичної системи. Політична культура розглядається як складова політичної системи, що у формі суб'єктивних настанов розкриває специфіку функціонування політичних інститутів у суспільстві. Функція політичної культури полягає у підтримці стабільності та безперервності політичного життя. Структура політичної

культури розуміється як сукупність змістовно комплементарних між собою політичних орієнтацій, що існує стільки, скільки дозволяє створювати політичних суб'єктів, які, стабільно виконуючи засвоєні правила і норми політичного життя, підтримують життєздатність політичної системи. Рациональною вважається така політична дія, що відповідає інституційним вимогам політичної діяльності. У зв'язку із вивченням зв'язку культурного і структурного вимірів політики актуалізуються проблеми політичної соціалізації, політичної участі, легітимності інституційних форм організації влади в суспільстві.

Подальший розвиток теорії політичної культури призводить до виявлення інтеграційних якостей феномену. Цілісність політичної культури пояснюється через наявність спільного для всіх громадян емоційного виміру. Позначаються явища політичної ідентичності та лояльності, за рахунок яких конституюється специфічна політико-культурна сфера, що пов'язує суб'єктивний і об'єктивний рівні політики. Ускладнюється структура політичної культури: до складу орієнтацій вірування, цінності і норми.

Наявність усталених одиниць змісту (вірувань, традицій) в структурі політичної культури дозволяє пояснювати об'єктивність, всезагальність феномену щодо інших проявів політики, змінити ракурс досліджень із статичного на динамічний. Дослідження взаємовпливу політичної культури і політичного розвитку призводить до виявлення ще однієї властивості політичної культури – безперервності, – яка проявляється під час інституційних змін у політичному житті.

Розширення хронологічних рамок аналізу феномену сприяло поглибленому вивченню динаміки змін політичної культури, що уособлює другий напрям дослідження. Як системі, політичній культурі приписується інтегративність; як процес, вона наділяється метою та динамікою. Метою змін у політичній культурі висувається збереження існуючих поведінкових патернів. Функція збереження політико-культурної системи виявляється тісно

пов'язаною із гнучкістю політичного мислення – властивістю, що реакційно виникає в умовах соціального розвитку.

Наступним напрямом у дослідженні політичної культури стає вивчення ролі культури у створенні інституційних форм політики. На перший план виходять соціокультурні засади політики. Політична діяльність розглядається як одна із сфер культурного самовираження суспільства, а політична культура – як спосіб упорядкування владних відносин. Раціональною вважається така політична дія суб'єкта, що сприяє реалізації соціокультурних цінностей певної групи. Одиницями аналізу політичної культури стають політичні значення. Функція політичної культури вбачається у категоризації норм політичної поведінки. Структуру політичної культури складають моделі та інтерпретації політичного світу, що відтворюють соціокультурну ідентичність особистості, зумовлюють її вибір політичних цінностей і зразків політичної поведінки.

Розширення методологічної бази вивчення політичної культури за рахунок залучення позицій комунікативного підходу дозволяє визначити проблему вироблення і циркуляції символічних форм політичного життя. Зникає межа між політичним суб'єктом і об'єктом, політична культура перетворюється на комунікативно-діалоговий простір, в якому існують суб'єкт-суб'єктні відносини на предмет символічних засобів концептуалізації ознак політичного. Натомість у межах даного напрямку постають проблеми узгодження символічних матриць політичного мислення, вибору політичним суб'єктом власної політичної ідентичності.

Отже, виявлення комплексу культурних явищ, що задають базові параметри політичного життя, підтримують комплементарність складових політики, визначають пріоритети політичного розвитку суспільства, дозволяють констатувати поліфункціональність політичної культури, її структурну складність, що обумовлює актуальність вивчення внутрішнього середовища політико-культурного простору, механізмів самоорганізації політичного життя.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРОГЕНЕЗУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

З огляду на те, що розробники теорії політичної культури зафіксували елементи організованості політико-культурного простору, що втілюються в ознаках цілісності, інтегративних якостях, функціональному призначенні системи політичної культури, вирішення проблеми її структурної організації перебуває у площині системного, структурно-функціонального аналізу і синергетики, оскільки предметом уваги є внутрішні особливості організації та принципи розвитку системи політичної культури.

2.1. Поняття структурогенезу в теорії системи

Проаналізуємо зміст тих понять і категорій, які будемо використовувати в аналізі політичної культури, зокрема у поясненні її структурогенезу.

Поняття „система” визначається по-різному. Узагальнюючи існуючі визначення поняття, дослідники О. Агошкова і Б. Ахлібінінський виявляють два аспекти сутності системи. Систему можна розглядати, як сукупність об’єктів (елементів) і/або їх властивостей, що взаємодіють у межах цілого. Розгляд системи як сукупності передбачає розкладання цілого на складові з подальшим виявленням їхньої залежності, взаємозумовленості. З іншого боку, систему можна розуміти і як певний стан, в якому поведінка частин визначається цілим. У цьому випадку увага звертається на інтегральні властивості системи, що уособлюють взаємозалежність існування її елементів [2].

Можна погодитись із думкою російського науковця В. Спіцнадея, що поняття „система” визначається трьома параметрами: множинністю елементів і зв’язків між ними, а також цілісним характером устрою [138, с. 118]. Так само, через поняття „зв’язок”, „взаємозв’язок”, „елемент”, „ціле”, „єдність”, визначає

сутність системи Г. Щедровицький [169]. З погляду Ю. Урманцева, систему можна уявити, взявши як аксіоматичні п'ять таких умов:

- 1) існування системи у просторі й часі;
- 2) наявність множинності різних об'єктів, що виступають матеріалом для побудови системи;
- 3) однаковість елементів за певною властивістю, що визначає їхню приналежність до системи;
- 4) єдність між елементами, що виражається у нових властивостях системи;
- 5) достатність – наявність необхідної кількості матеріалу, з якого будується система і необхідних умов для її створення [151, с. 40].

Зазначимо, що елементом системи може розглядатись як певний об'єкт, так і його властивість. В. Спіцнадель вважає, що елемент є мінімальною одиницею, що здатна на відносно самостійне здійснення певної функції [138, с. 152].

Взаємодія елементів опосередкована їхнім зв'язком і відношеннями усередині цілого. „Зв'язок” і „відношення” – два різнопланових поняття, що відображають спосіб співіснування елементів у системі. Як зазначає Г. Щедровицький, зв'язок наявний тоді, коли зі „зміною А, змінюється В, що дозволяє розглядати „А як причину В”; „відношення” між елементами існує тоді, коли можна здійснити порівняння, сказати, що „А більше/менше В” [169, с. 183]. Через поняття зв'язку ми встановлюємо спосіб виникнення і функціонування системи як цілісності. Коли ми розглядаємо відносини, то порівнюємо властивості елементів, виявляючи ієрархію їхнього розташування. За допомогою цих категорій розуміємо стан залежності елементів, виявляючи зумовленість зміни стану системи зміною будь-якої з її складових.

Із зазначеними вище ознаками системи пов'язана класифікація її внутрішніх зв'язків. Зокрема, В. Спіцнадель розрізняє їх генетичний, структурний, функціональний і синергетичний види. Генетичні зв'язки вказують на послідовність зміни станів системи – кожний наступний стан

системи розглядається як результат попереднього, структурні й функціональні – спосіб забезпечення життєдіяльності системи, синергетичний – появу інтегральних властивостей системи – емерджентності, що наповнює елементи такими властивостями, яких вони не можуть мати поза межами цієї системи [138, с. 140]. Саме остання ознака дозволяє виокремлювати систему як об'єкт.

Для того щоб з'ясувати, як через взаємодію певних об'єктів з'являється система із притаманними їй інтегральними властивостями, необхідно розглянути систему процесуально, для чого потрібно зробити два логічні ходи. По-перше, припустити множинність різнорідних об'єктів, з якої утворюється певна сукупність елементів – тобто зафіксувати когерентність у їхній поведінці. Виникаючи випадково чи спричинена чимось, взаємодія перетворює об'єкти на елементи – складові сукупності. Існування елементів у межах сукупності супроводжується поступовим встановленням обмежень діяльності елементів – підбором комплементарного співвідношення їхніх властивостей.

Те, на підставі чого виникає когерентність поведінки і комплементарність властивостей, як правило, визначається як необхідність. Вважається, що системність народжується в русі від сумативності до утворення єдності [138, с. 130].

Шукаючи причини існування єдності, межі між несистемою і системою, ми змушені визнавати як вихідну умову наявність певного критерію, за допомогою якого із множинності об'єктів відбираються компоненти для утворення системної цілісності. На підставі такого критерію об'єкти не просто складаються, а певним чином трансформуються, їх властивості нашаровуються одна на одну, перехрещуються.

Гіпотетично припускається, що об'єднання різноспрямованих дій об'єктів залежить від певних умов, у яких таке об'єднання не тільки можливе, а й необхідне. Необхідне з погляду функціонування цілісності більшого масштабу. Остання є для системи вихідною умовою існування. Отже, другим логічним кроком визнається, що виникнення однієї системи детерміноване існуванням іншої. Це визначається за допомогою поняття „функція” і розгляду системи як

елементу, що має певне функціональне навантаження у межах зовнішнього середовища, або мета-системи. Система відображає певну закономірність у поведінці певних об'єктів – необхідність повторити їхню узгоджену дію [2].

Елементи взаємодіють між собою так, що утворюється залежність між змінами станів системи в цілому і окремого її елемента. Такий стан залежності супроводжується появою інтегральних властивостей сукупності, яка вже виступає у новій якості – як система. Це зумовлено функціональною вимогою в існуванні цієї цілісності як елемента системи вищого рівня, тому в узгодженій поведінці об'єктів вбачається певна мета.

Виконання функціонального призначення системою в контексті зовнішніх умов її існування вимагає чіткого розподілу функцій між її елементами, зумовлюючи появу структури. У структурі фіксується набір властивостей елементів та їх комбінацій, зв'язки, що забезпечують ефективне виконання функції системи [75, с. 24]. Якщо функція уособлює доцільність специфічного співвідношення властивостей елементів, то структура є своєрідною формою конкретизації функції. Як зазначає Г. Щедровицький, функція не має власного об'єктивного життя, вона є лише формою прояву зв'язку з системами вищого рівня складності: через дослідження функції елемента можна здійснити перехід до більш складного цілого, складовою якого він є [169, с. 316].

Із виявленням доцільності існування системи виникає ще два аспекти її розгляду – внутрішній і зовнішній. Формування системи передбачає наявність зовнішнього контексту її існування – того, що з одного боку, не належить системі, де вона конституюється як унікальний виконавець певної функції, однак, з іншого – і того, з чим вона є необхідно повинна бути пов'язаною; і внутрішнього – структури, за рахунок якої виконується її призначення. Так, на думку Н. Лумана, система функціонує у постійному відтворенні розрізнення самореференції та зовнішньої референції, уникаючи співпадання власних тенденцій розвитку з принципами і тенденціями існування зовнішнього середовища [82].

Параметри функціонування системи та її функціональне призначення співпадають, хоча відтворюють два різні аспекти існування системи – як автономної цілісності й елементу системи вищого рівня. Залежно від дослідницьких завдань, фокус розгляду можна зміщувати з умов і причин виникнення системи на наслідки її функціонування – внутрішні механізми забезпечення цілісності системи та її зворотний вплив на середовище.

Середовище, в якому виникає та існує система, уявляється по-різному: у вигляді різних за ступенем складності рівнів організації речовини, енергії і інформації [69], як співіснування систем з різними темпами еволюції [65], у вигляді хаосу, в якому конкурують системи з різним ступенем упорядкованості [159, с. 289]. Таке „середовище”, з одного боку, є джерелом ресурсів (наприклад, інформації, енергії, речовини) для утворення і підтримки життєдіяльності системи, а з іншого – надсилає „вимоги” системі, дестабілізуючи її.

Для системи середовище є хаотичним і неупорядкованим. Система не розрізняє структури, зв'язки та елементи, що циркулюють ззовні, оскільки розрізняти і бачити іманентні зовнішньому зв'язки, закономірності для системи означає виносити власні параметри назовні. Ми можемо розглядати певний ступінь неупорядкованості, як умову для виникнення структури, пояснивши це неможливістю взаємодіяти між однаковим за рівнем складності структурам, адже „структура, – як зауважує Г. Щедровицький, – за визначенням, є цілістю, яка не припускає включення елементів і зв'язків” [169, с. 261]. Г. Хакен вважає, що порядок безперервно поширюється доти, поки всі елементи системи не будуть підпорядковані та приведені до стану упорядкованості [159, с. 293]. Тому у певному сенсі структурування є поширенням параметрів порядку певної системи на неупорядковані зони простору. „Саме в неінтегрованих секторах системи, – стверджує Т. Парсонс, – потрібно шукати джерело змін і розвитку” [99, с. 197].

Структура є способом упорядкування взаємодії елементів, що уможливорює збереження кожного з них за рахунок існування цілого. С. Курдюмов і

О. Князева пояснюють, що структурування призводить до економії, менших витрат ресурсів кожного з елементів [65]. Визначаючи порядок взаємодії об'єктів, структура вносить сталість і узгодженість у їхню поведінку. Структурне закріплення нових стандартів поведінки об'єктів спричиняє появу особливих властивостей їхньої взаємодії – появу ефекту цілісності. Традиційно такий ефект визначається як емерджентність, що є головною ознакою системності [153, с. 77].

Для того, щоб підтримувати існування цілісності, система повинна стабільно функціонувати – відтворювати стани і процеси, що забезпечують її життєздатність, і розвиватися – своєчасно і адекватно реагувати на зміни зовнішніх умов її існування.

Така підтримка відносної постійності складу і властивостей системи в контексті змін зовнішнього середовища визначається як гомеостаз [153, с. 78]. Він необхідний для розрізнення внутрішнього і зовнішнього аспектів існування системи – відображає відмінність потенціалів системи і зовнішнього середовища.

Найбільш ефективні стани функціонування системи ті, що забезпечують підтримку її цілісності та самодостатності й фіксуються у її пам'яті [153, с. 83]. В. Стьопін називає це „досвідом попередніх взаємодій”, який зберігається у вигляді особливих інформаційних структур, що фіксують важливі для цілісності системи особливості її взаємодії з середовищем [144]. Цей аспект системи, на думку Н. Лумана, повністю ізольований від того, що відбувається ззовні через наявність вузьких шляхів для подразнення [82]. Дослідник вважає це умовою „оперативної закритості системи” і можливості побудови високої складності. Тому потрібно відрізнити режим функціонування, коли система стабільно і незмінно самовідтворюється у своїх структурах і інтегративних властивостях, від параметрів функціонування – системоутворюючих принципів її існування, в яких відображується спосіб її утворення і діапазон припустимих змін.

Підтримка гомеостазу системи здійснюється за рахунок механізмів позитивного і негативного зв'язку [153, с. 83]. Негативний зворотний зв'язок надає системі можливість зберегти свій минулий стан за рахунок компенсаційних дій, спрямованих у зворотному щодо впливу зовнішнього середовища напрямі; позитивний зворотний зв'язок уможливорює трансформацію стану системи відповідно до напрямку, в якому її змушує змінюватися зовнішнє середовище [153, с. 72]. Отже, система повинна адаптуватися до змін, що відбуваються ззовні, змінюючи свій внутрішній устрій.

Зміна параметрів, модифікація функціональних зв'язків, структурне ускладнення складають зміст розвитку системи. У міру розвитку системи структура ускладнюється, зростає ступінь її ієрархічності. На думку О. Богданова, до цього призводить зростання темпів і масштабів диференціації, що значно збільшує організаційні відмінності між компонентами системи, спричиняючи появу альтернативних параметрів упорядкування системи [14]. Дестабілізуючись, система досягає точки необоротності – такого стану, в якому повернення до попереднього режиму функціонування стає неможливим. У результаті розвитку система видозмінюється, переходить на якісно вищий рівень структурної організації.

Необхідно зазначити, що, уявляючи процес виникнення системи через співпадання темпів еволюції, і/або комплементарність властивостей об'єктів, що уможливорює їх синтез у вищу на порядок структуру, ми опиняємось у процесі зростаючої складності – безперервній ієрархії структурних рівнів. У такій ієрархічній складності кожний наступний рівень є результатом розвитку попереднього [69]. Зокрема, Ю. Урманцев визначає таку особливість, як „простоту закону прогресивного розвитку”: „Еволюція форм руху підтримує такий дивний за простотою закон прогресивного розвитку. Наприклад, як „первинні” елементи атомів виступає множина протонів, електронів, нейтронів; молекул – множина атомів; множина атомів і молекул є первинними елементами, з одного боку, тіл кристалографічної, мінералогічної, генеалогічної

природи, з іншого – примітивних організмів”. І кожного разу первинні елементи об’єднувалися (видозмінювалися) у динамічні об’єкти – системи вищої форми руху відповідно до її стану єдності та законів композиції” [151, с. 108]. Як стверджує дослідник, усе це змушує засадами розвитку визнавати такі [151, с. 41]:

- ієрархічність – наявність у будь-якій вищій формі руху матерії усіх нижчих форм як своєрідного будівельного матеріалу, як необхідних умов її виникнення;
- прогрес як головний вид розвитку;
- спрямовану кількісну та/або якісну, прогресивну та/або регресивну видозміну кожної форми руху;
- неможливість породження нової форми на підставі недостатньо зрілої вихідної форми, рівнозначно як і неможливість породження зрілої форми руху інших, що безпосередньо слідують за нею.

Таким чином, виникнення системи – необхідне повторення когерентної взаємодії певних елементів – залежить від сприятливості зовнішніх вимог і з відносною вірогідністю фіксується у зв’язках і відносинах. Уявляючи функцію системи, ми виробляємо судження щодо системи, яка функціонує „відповідно до”, що виражається у припущення існування певного образу цілісності – об’єднавчого чинника, що передує структурі. Розмірковуючи індуктивно, ми збираємо систему – елемент за елементом, виявляючи спільне у їх поведінці, приймаємо інтегративні ознаки як логічно обумовлені наслідки.

Система організовується у просторі та часі, а це означає, що вона функціонує і розвивається для підтримки стабільності власного існування – це дозволяє їй ефективно виконувати своє призначення. На кожному із структурних рівнів система відрізняється відповідним ступенем складності, має цілком визначені ознаки цілісності та самодостатності. Особливість рівневої ієрархії полягає у тому, що рух у ній (як угору, так і вниз) можливий через дезорганізацію, кардинальне переструктурування системи, у результаті якої

відбувається зміна первинної структури, виникає новий, відмінний стан системи.

За своєю сутністю, проблема структури і розвитку – стабільності і змін – відображають складний механізм адаптації системи. Знання структури системи – це знання способу, за яким пов'язані і функціонують елементи системи, тоді як знання її структурогенезу дозволяє розуміти спосіб, за яким змінюється їх структурна конфігурація з урахуванням балансування зовнішніх і внутрішніх вимог існування системної цілісності.

Проблема виникнення системи є способом поєднання її структурних і динамічних характеристик, і у певному сенсі є не стільки проблемою вибору логіки міркувань – індуктивного чи дедуктивного, а є проблемою їх синтезу. Метод, за допомогою якого у цій роботі досліджується політична культура, є швидше структурно-генетичним. Він дозволяє розглядати трансформацію структури – сталості та незмінності у часі, розглядаючи зміни станів системи як природно необхідні і пов'язані між собою, зумовлені один одним і одночасно незмінність, постійність і сталість системи у своїй природі, не зважаючи наплинність часу. Якщо системний підхід дозволяє зафіксувати основні елементи явища, досліджувати їх взаємодію, що супроводжується появою нових властивостей. Структурно-функціональний аналіз дозволяє розглядати зв'язки елементів, принципи співвіднесення і функціонального значення елементів, пояснювати умови стабільного існування системи; синергетичний підхід дозволяє виявляти принципи розвитку і причини виникнення системи, то структурно-генетичний підхід дозволяє розкривати діалектику існування системи, вбачати в структурі системи її минулі, теперішні й майбутні стани, у процесах, що відбуваються всередині неї, між системою та середовищем – у її динамічних характеристиках – логічну послідовність, зміну типів устрою системи. Поєднуючи простір і час, статику і динаміку, необхідно створювати більш повне уявлення про закономірності існування системи.

2.2. Структурогенез політичної культури

2.2.1. Типи структури політичної культури. Традиційно в системі політичної культури виокремлюють два структурних рівні. Якщо за критерій розрізнення береться глибина відображення політичної дійсності, то визначаються рівні теоретичного, фундаментального знання про політику і рівень повсякденного знання [127, с. 168]. Буденно-практичний рівень формується на підставі досвіду – ситуативних способів дій і сприйняття політичних подій, що опосередкованих політичними почуттями, емоціями, нормами. Цей рівень характеризується фрагментарністю, суперечливістю, несистематизованістю змістовних компонентів. Теоретичний рівень складають вільні від суб'єктивності об'єктивні знання, що, як зазначає С. Рябов, „відбивають сутність, єство політичної матерії” [125, с. 6] Компоненти цього рівня логічно упорядковані.

Необхідно відмітити, що у тому випадку, коли визначається відмінність способів пізнання політичної дійсності, один із них називається раціональним, інший – емоційно-вольовим. Так, на думку Ю. Ірхіна, раціональний рівень формується на підставі соціально-економічних і політичних інтересів, відповідних їм орієнтацій і цінностей; емоційно-вольовий – ірраціональних елементів. Рівні відрізняються ступенем усвідомлення поведінки: на раціональному рівні перебувають відрефлектовані, усвідомлені, прагнення, бажання, потреби, на емоційно-вольовому – некритичні форми мислення – стереотипи, архетипи, забобони [52, с. 69–70].

За цим само принципом, Д. Ольшанський визначає два рівні політичної культури: буденний і теоретико-ідеологічний [92, с. 63], додатково включаючи в структуру другого аксіоматичні судження ідеологічного характеру, що мотивують на участь політичних суб'єктів.

Дослідник також розрізняє компоненти, що мають емоційно-дієве і раціональне забарвлення. Зокрема, раціональний рівень складається із соціально-політичних цінностей і настроїв, емоційно-дієвий – з емоційних

переживань проблем, що спричиняє потребу у діях. Відмінність рівнів розглядається і за динамікою змін змісту. Так, на відміну від елементів раціонального рівня, що включає статичні компоненти, емоційно-дієвий рівень характеризується швидкоплинністю змісту, стихійністю, складністю щодо структурування [92, с. 369].

Звернемо увагу на походження такої відмінності. З філософського погляду, головним аргументом на користь існування зазначених рівнів може виступати розрізнення двох способів пізнання – раціонального та емпіричного. Коли ми описуємо раціональний рівень, то спираємося на декартівську лінію виявлення достовірності знання, коли емоційно-вольовий – беконівську. У тлумаченні формування політичних знань, перевага надається беконівському методу: чуттєве сприйняття, емпіричні факти є первинними і базовими у структурі політичної культури, на підставі яких створюються узагальнення і різноманітні абстракції – складніші за природою компоненти, що відносяться до раціонального рівня.

Існує також і психологічне обґрунтування процесу об'єктивації суб'єктивних за природою компонентів культури. Зокрема, Д. Узнадзе вказує на існування двох рівнів пізнання: настанови і об'єктивації [148, с. 164]. На рівні настанов діє принцип перманентного становлення нового, дійсність відображується у відрізках, необхідних лише для діяльності, спрямованої на задоволення потреб. На рівні об'єктивації об'єктом мислення стає дійсність. Вербалізуючись, набуваючи форми ідей, уявлень, дійсність відображається на ґрунті логічного принципу тотожності, дії мислення спрямовані на її різнобічне відображення [148, с. 164].

Якщо рівень настанов – це рівень імпульсивних дій, то рівень об'єктивації – це, насамперед, пізнавальні дії. Учений вказує, що перехід здійснюється внаслідок ускладнення ситуації дії, коли дія гальмується, через що перетворюється на самостійний об'єкт спостереження, на який спрямовується пізнавальна діяльність для з'ясування причин нездійснення дії [148, с. 162].

Зазначимо, що одним із типів двочленної структури політичної культури є структура, в якій розрізняється її ядро і периферія. Критерієм розрізнення виступає відмінність темпу змін змістовних елементів політичної культури, часова відстань між її центральними і периферійними елементами політичної культури. Наприклад, Е. Баталов уявляє структуру політичної культури через співвідношення „ядра” – архаїчного шару політичної культури і „периферії” – відносно рухомих елементів. Ядро політичної культури забезпечує цілісність і стабільність політичної культури, периферія – рухомість, де містяться елементи, що або вже втратили значення, або такі, що тільки набувають його [7, с. 37–38]. Така структуризація елементів політичної культури використовується для виявлення традиційних і сучасних елементів політичного життя, розкриття зв'язку між процесами самозбереження і оновлення політичної культури.

Звичайно, існують різні ускладнені модифікації дворівневої структури політичної культури. Зокрема, на думку М. Бірюкова і В. Сергеева, структура політичної культури складається з трьох рівнів: соціальної онтології, цінностей і операціонального досвіду [12, с. 72–74].

Соціальна онтологія являє собою модель соціальної реальності, в межах якої типологізуються ситуації. Цінності відображають ступінь прийнятності й визнання таких ситуацій, а операціональний досвід є набором моделей поведінки у визнаних стандартними (через цінності) ситуаціях. Онтологія, цінності та досвід є рівнями політичної культури, що, як зазначають науковці, відрізняються ступенем варіативності.

Найбільше відмінностей за змістом є на рівні операціонального досвіду. Він містить „прийоми, вироблені в межах даної політичної культури, і використовуються для вирішення типових проблем” [12, с. 73]. Ідентифікуючись з простором ідеологічних дискурсів через комунікативну взаємодію, індивід обирає систему координат для дій і діє згідно з ціннісними диспозиціями.

Політичну культуру дослідники визначають як базові знання про соціальне життя, що поділяються більшістю суспільства і дозволяють розпізнавати

ситуації й підбирати відповідні до них дії. При цьому таке знання, на думку учених, спрацьовує автоматично, несвідомо, має високий рівень абстрактності, надаючи лише загальні концептуальні схеми, без можливості їх підтвердження або спростування. Тому суб'єктивно політичну культуру змінити не можна [12, с. 66–67].

Розглядаючи політичну систему як сукупність дій, взаємодій, практик людей, що відтворюють абстрактні норми й правила, встановлені політичними інститутами, Г. Пушкарьова виокремлює три рівні політики [115, с. 36]:

I рівень – *стандартизовані моделі поведінки (статусно-рольові патерни)*, що забезпечують соціальну взаємодію. Потрапляючи до них, людина модифікує свою поведінку відповідно до суспільних стандартів, що склалися: депутат, виборець, громадянин. Чим складнішою є політична система, тим більше патернів. Вони гармонійно поєднуються і не заперечують один одному, перебувають в організованому стані, що забезпечується інституціональним або II рівнем.

II рівень – *політичні інститути*. Стійкі засоби формування певних видів статусно-рольових взаємодій із внутрішнім механізмом саморегуляції. Цей рівень визначає, коли і який патерн потрібно використовувати (коли і кому виступати в ролі виборця, громадянина, президента та ін.).

III рівень – *системно-нормативний*. Здійснює контроль над політичними інститутами. Визначає загальну спрямованість розвитку політичної системи, визначає рамки її функціональних можливостей і встановлює зони відповідальності й взаємовпливу політичних інститутів.

Життєздатність політичної системи, на думку Г. Пушкарьової, забезпечується шляхом таких комунікаційних процесів, як політична соціалізація, політична інституціоналізація та політична легітимація [115, с. 38]. Якщо політична соціалізація забезпечує підготовку і включення індивідів до відтворення вже складених структурних елементів і взаємозв'язків, а інституціоналізація корегує політичну поведінку, спрямовує її на підтримку усталених політичних структур (або ж на створення нових), то легітимація,

забезпечуючи підтримку населенням тих інституційних утворень, що властиві цінностям, які домінують у суспільстві, посилюють зацікавленість громадян до вироблення відповідних політичних ставлень до політичної системи, зміцнюючи так її цілісність. Політична культура, як зазначає дослідниця, є генетичним кодом суспільства, що відображається на всіх рівнях політичної системи [115, с. 39].

Розгляд структурних рівнів політичної культури дозволяє отримати статичну картину політичного життя. У кожній з наведених інтерпретацій структури політичної культури змістовні елементи розташовуються за певною логікою, пов'язуються на ґрунті певного принципу. Факт залежності між рівнями, як правило, залишається і непоясненим. Якщо структура існує, то щось спричиняє її появу, якщо існують рівні, то існують межі розвитку кожного з них, що дозволяє вирізнити і систему політичної культури від інших явищ політики, і рівні поміж собою.

2.2.2. Залежність між когнітивною, емоційною і поведінковою складовими політичної культури. Дослідження становлення інваріантних зв'язків і відношень елементів змісту політичної культури, що дозволяють констатувати її структурні рівні – структурогенезу політичної культури – передбачає позначення вихідної одиниці аналізу.

Науковці, досліджуючи це питання, прийшли до єдиної думки, що у тому чи іншому структурному компоненті політичної культури наявні когнітивна, емоційна та поведінкова складові. Коли, наприклад, політична культура зводиться до орієнтацій, то об'єктом пояснення є поведінкова складова. Коли йдеться про систему ідей, знань – перевага надається когнітивному аспекту. Інтерпретація політичної культури крізь призму ідентифікацій акцентує увагу на емоційній та когнітивній складових. Кожна з цих складових уносить свою специфіку в політичну культуру. Розгляд когнітивної, емоційної та поведінкової складових у відмінних від тих, що відображені в теорії політичної культури залежностях і детермінаціях, дозволяє виявити головні ознаки і

з'ясувати, в чому полягає функціональність кожної з них щодо системи політичної культури.

З психологічного погляду, когнітивні можливості людини часто тлумачаться як властивий природі людини адаптаційний механізм, що дозволяє опрацьовувати інформацію про зовнішні умови її існування. Як правило, дослідження людського мислення і знання як його продукту спираються на модель обробки інформації. Як стверджує Р. Солсо, процес мислення розкладається на ряд етапів, кожний з яких включає набір унікальних операцій, що виконуються над вхідною інформацією [135]. Модель аналізу являє собою значно розширену схему біхевіоралістів „S→R” (стимул→реакція), до якої залучені ланки уваги, сенсорного сприйняття, пам'яті (короткої, довготривалої), імплементації та вилучення інформації.

При розгляді когнітивної системи увага фокусується на тому, як люди отримують інформацію про світ, як ця інформація організовується й узагальнюється, зберігається в пам'яті та перетворюється на знання, і як ці знання впливають на поведінку. Б. Бродський, характеризуючи устрій когнітивної системи, виявляє в ній три рівні: емпіричного пізнання, алгоритмічного пізнання, імплементації. На першому рівні відбувається кодування сенсорної інформації, що надходить із зовнішнього середовища, і представлення цієї інформації у вигляді первинних репрезентацій; на другому рівні з цих репрезентацій створюється внутрішній когнітивний код, він задає мікроструктуру пам'яті; на третьому рівні відбувається апробування знань – закріплення „успішних” гіпотез і за частотою успішності застосування – відкидання „невдалих” [17, с. 69].

Когнітивні структури і процеси відповідають за створення упорядкованих систем знань про реальність. Серед властивостей когнітивної сфери психологи виокремлюють цілісність, константність, структурованість. Р. Додонов визначає когнітивну сферу так: „вона є цілісність пізнавального процесу, його результатів, а також детермінант, що зумовлюють ці результати” [40]. Вибірковість сприйняття, вилучення значень, мовні функції, алгоритмічність

мислення й інтелект розкривають особливості функціонування „пізнавального апарату” людини, який, виконуючи функції диференціації, транзитивності, узгодження та узагальнення інформації [173], конструє логічно упорядковану систему „фактів” дійсності.

Когнітивну систему можна уявити у вигляді ієрархічної структури знань: понять, категорій, їх причинно-наслідкових зв'язків, знаків і символів, що їх виробляє людське мислення і розкласти на серію послідовних етапів сприймання, збереження і вилучення необхідної людині інформації. Через ці процеси створюється внутрішня модель світу, яка значно спрощує пізнання людиною навколишнього світу.

Визначаючи сутність емоцій, дослідники вказують на їх оцінювальну функцію. Через емоції індивід оцінює значущість подразника, вони сигналізують про наявність потреби, можливість її задоволення, контролюють вибір мети діяльності.

На думку Б. Додонова, емоції є діяльністю оцінювання інформації про зовнішній та внутрішній світ. Відображаючи відповідність чи невідповідність дійсності потребам людини, вони дають оцінку реального, функціонально і енергетично готують організм до поведінки [39].

Людина оцінює ситуацію, що створюється подразником, і реагує виникненням емоції на таку ситуацію. Емоції виступають як механізм передбачення значущості тієї чи іншої ситуації. Т. Шибутані стверджує, що емоційна реакція виникає тоді, коли цілеспрямована дія стає перерваною або стриманою [164, с. 67–68], тоді, коли виникає певна невідповідність між організмом людини та її діяльністю. Так, на думку П. Фреса, емоція виникає тому, що суб'єкт не може або не вміє надати адекватну відповідь на певний стимул [158, с. 133].

Факторами емоцій визнаються ситуації, що характеризуються новизною, незвичайністю, раптовістю. Фактор новизни свідчить про несформованість системи адекватних відповідей на ситуації, в які потрапляє людина, що долається за допомогою навчання, через повторення ситуацій. Однак, як

говорить П. Фрес, існують такі ситуації, які навіть про повторенні завжди будуть новими, оскільки на них немає „задовільних” відповідей. Це відбувається тоді, коли вихованням ще не розвинені гальмуючі сили емоцій, що кожного разу створює ситуацію незвичайності. І нарешті, раптовість як ознака емоціогенної ситуації, відображає невідповідність між ритмом відповіді і стимулу: станом мотивації індивіда і обставинами дії. На думку дослідника, очікування спричиняє мобілізацію організму, яка, не знаходячи виходу, проявляються в емоційних реакціях [158, с. 135–137].

Емоційні реакції за своєю природою є мимовільними, інтегрованими біологічно. Емоції закріплюють позитивний і негативний досвід. Фіксація „знаку” ситуації, „емоційних слідів” відбувається після її завершення: „емоційні сигнали тривають після того, як власне емоціогенна ситуація відійшла у часі...[81]. Такі оцінки, утворені внаслідок відчуття та сприйняття, зберігаються у вигляді суб’єктивних образів” [39].

Узагальнення емоційного досвіду, у процесі якого відбувається ускладнення форм емоційного реагування, Б. Додонов пояснює ізоморфністю емоційного процесу логічному мисленню: „Емоції, подібно мисленню, у своїх зіставленнях нерідко спираються на продукти свого попереднього функціонування. Якщо мислення створює поняття, то пережиті емоції спричиняють емоційні узагальнення” [39]. Водночас, на думку О. Леонтьєва, емоції можуть не тільки узагальнюватися, а й бути предметом комунікації. Отже, у людини існує не тільки індивідуальний емоційний досвід, але й емоційний досвід, засвоєний нею у процесі комунікації емоцій [114, с. 165].

Таким чином, передбачення і визначення знаку ситуацій, пов’язаних із можливістю задоволення потреб, існування класів емоцій – градація від їх елементарних видів – сенсорного досвіду сприймання зовнішнього світу до складних почуттів світоглядного характеру – є тими характеристиками, що дозволяють уявити емоцію як своєрідну міру цінності [173], індикатор обставин.

Поведінковий компонент культури так само розкладається на специфічні елементи, що мають свої пояснення. Серед одиниць діяльності особистості російський дослідник В. Ядов виокремлює акт, вчинок, поведінку і діяльність. Поведінковий акт визначається як специфічна реакція на актуальну предметну ситуацію – зміну зовнішнього середовища; вчинок є елементарною важливою одиницею поведінки, метою якої є встановлення відповідності між простішою соціальною ситуацією і соціальною потребою; поведінка – цілеспрямованою послідовністю вчинків у певній сфері діяльності; діяльність являє собою цілісність поведінки, реалізацію життєвого плану особистості [173]. О. Леонт'єв виокремлює у сфері діяльності: по-перше, окремі (особливі) діяльності – за критерієм мотивів, що спричиняють їх; дії – процеси, що підпорядковані свідомим цілям і операції, що залежать від умов досягнення конкретних завдань [80, с. 39].

Основною характеристикою діяльності є предметність, яка відображає систему потреб і мотивів особистості. Саме предмет діяльності, як стверджує О. Леонт'єв, надає їй спрямованість [80, с. 37].

На думку Д. Узнадзе, за наявності потреби, яка може бути задоволена, і відповідної ситуації організм звертається до цілеспрямованої діяльності. Така діяльність зароджується насамперед у вигляді настанови, що далі розкривається у вигляді доступних спостережень внутрішніх і зовнішніх актів поведінки [148, с. 65].

Як було визначено вище, у структурі політичної культури виокремлюються і когнітивна, і емоційна, і поведінкова складові. Після окреслення основних ознак складових пропонуємо розглянути механізм їхнього взаємозв'язку, адже перебуваючи у спільному просторі культури вони мають певним чином співіснувати одне з одним, бути пов'язаними між собою.

За визначенням П. Симонова, потреба є вибірковою залежністю живих організмів від факторів зовнішнього середовища, істотних для самозбереження та саморозвитку, джерелом активності живих систем, спонукання та мета їх поведінки у зовнішньому світі. Відповідно поведінку ми визначимо, як таку

форму життєдіяльності, яка може змінити вірогідність і тривалість контакту із зовнішнім об'єктом, здатним задовольнити потребу організму [114, с.180].

Припустимо, що суб'єкт А наділений певними потребами. Задоволення потреб є обов'язковим і необхідним для індивіда настільки, наскільки це забезпечує його життєдіяльність. Наявність потреб і необхідність у їх задоволенні відображається на емоційному стані індивіда – інтенсивності, залежно від якої виникає чи не виникає діяльність. Діючи, суб'єкт шукає можливі способи задоволення потреби, що супроводжується позначенням об'єктів як тих, що сприяють задоволенню, і тих, що не сприяють задоволенню даної потребі відповідно позитивним і негативним знаками. Досягнення мети, задоволення потреби, зумовлюють появу зв'язку між об'єктом, яким завершився пошук, і потребою, що його спричинила. Встановлений зв'язок зберігається, а алгоритм досягнення мети, обставини дії, способи досягнення – все що, пов'язано з цим об'єктом і потребою, набуває значення (оцінюється емоційно). Суб'єкт зберігає це значення і використовує винайдену схему дій у випадку повторення ситуації. При повторенні дії виникає сталість – стійка готовність суб'єкта діяти певним чином щодо певного об'єкту, ситуації, або настанови.

Уявімо ситуацію, коли відбулася певна зміна в умовах дії: змінилися обставини або потреба. Ідентифікація внутрішніх і зовнішніх обставин дії неповна і повторення звичайного алгоритму не дає успішного результату – задоволення потреби. Суб'єкт потрапляє у стан невизначеності щодо власних дій. Як стверджує Д. Узнадзе, саме у таких умовах, коли виникає перешкода для звичайної дії, активізуються процеси мислення. Певна ланка схеми або вся схема дії потрапляє у площину мислення, стає його предметом, об'єктивується. Як стверджує дослідник, „людина об'єктивує проблемну ділянку алгоритму дії і вирішує його на рівні пізнавальних механізмів” [148, с. 62]. Лише об'єктивуючись, настанова стає складовою свідомості. Так, виникає гіпотеза щодо можливих дій. Як стверджує Т. Шибутані, „коли такі гіпотези виникають, люди стають підвищено чутливими до тих сигналів, які дозволяють їм

перевірити свої очікування. Суб'єкт діє доти, поки не отримує бажаного результату, і отримавши його, вносить відповідні зміни до наявної системи значень" [164, с. 99]. У результаті, виникає судження, що в таких умовах йому треба діяти так-то і так-то, виводить пояснення ситуації, в якій за його суб'єктивним смислом входить певна дія. Відбувається раціоналізація, що уособлює перехід невідомого у відоме, внаслідок якої виникає значення, яке пов'язує події зовнішнього світу з існуючими уявленнями та знаннями, наповнюючи їх емоційно, встановлюється побудований на досвіді зв'язок між суб'єктивним і об'єктивним світами.

Причиною узвичаєння дій є необхідність послабити напруги від неспрямованих потягів, що супроводжуються пошуком адекватного способу дії у змінній ситуації. Тому визначеність, що народжується через вироблення смислу, є цінною для людини, і тому об'єкти як предмети потреб і стимули дії, так саме як і зразки дії, а також сам механізм вироблення таких об'єктів і ситуацій дій локалізуються у соціокультурному просторі, що дозволяє через навчання засвоювати смисли і способи їхнього вироблення.

Спільна система значень надає індивіду як носію вольового ресурсу сферу докладання дії – сенс – мету діяльності. Мета діяльності є цінною, оскільки, позбавляючи людину від хаотичної діяльності, обґрунтовує її поведінку. Як стверджує Е. Агаці, „дії людини оцінюються відповідно до того, наскільки вони приводять до мети” [1, с. 28]. Значення, які виробляються у процесі діяльності, мають інструментальний характер: по-перше, спрощують кількість операцій, які має зробити індивід для винесення судження щодо певних обставин і можливості дії, по-друге, допомагають орієнтуватися, розпізнавати різні ситуації дії, досягати бажаної мети. Це дозволяє людині спрямовувати свою здатність до узагальнень на щось інше, розширювати сферу знань і, отже, сферу своєї діяльності.

Здійснення складних інтелектуальних операцій, вирішення завдання, винесення судження, висновку є цінним, оскільки вимірюється витратою психічної енергії людини на встановлення зв'язку між ситуацією і потребою,

ситуацією і дією в ній. Ця цінність проявляється у породженні переконання у тому, що певний спосіб поведінки є у визначених обставинах правильним і єдино можливим. Переконання містить істинність, достеменність. Хоча відносно інших переконань воно може і не вважатись істинними, однак щодо зв'язку внутрішнього і зовнішніх аспектів дії така віра є абсолютною, адже тільки вона пояснює і спричиняє мотив. Маючи таке переконання, людина отримує можливість діяти, уникаючи проб і помилок.

Переконання як відчуття істинності в певній дії виробляється лише внаслідок власного досвіду, тобто у результаті діяльності суб'єкта, перевірки гіпотез щодо способів поведінки в такій ситуації. З цього випливає, що цінності можна засвоїти як знання, і пережити, лише наповнивши їх особистісним змістом, емоціями. Ми можемо засвоювати лише інформацію, однак цінності вона може набути лише через діяльність – перевірку засвоєних знань на достеменність, істинність. Це звичайно не означає, що людина діє виключно для перевірки всього того обсягу інформації, що засвоює в процесі соціалізації. Однак існує істотна відмінність між тим, що індивід „знає щось як цінність”, і тим, „що є цінним для нього”. У першому випадку ми маємо справу із гіпотетичним судженням, у другому – із результатом його перевірки. Тому можна погодитись із думкою В. М'ясищева, що цінності стають фактом свідомості лише через досвід [72, с. 59]. Отже цінності, закріплені у свідомості суб'єкта, конкретизуються через його життєдіяльність.

Питання полягає у тому, на підставі чого із масиву знань, смислових зв'язків, конструкцій, що циркулюють у культурному просторі, людина актуалізує лише деякі. Це питання змушує апелювати до концепції А. Вілдавськи, згідно з якою людина незалежно від своїх бажань опиняється у певних соціокультурних обставинах, у яких формується її особистість. Це означає, що вона приймає на віру значення і цінності, джерелом яких є певна група. Через спеціальних агентів соціалізації вона засвоює знання, однак перетворює в значення лише ті, які сприяють підтримці ідентичності з групою, оскільки саме через ідентичність і соціальну взаємодію можна отримати

параметри оцінки осмисленості власних дій. Водночас для того щоб отримати необхідні значення, потрібно дотримуватися правил і норм, за рахунок яких група існує як цілісність, виробляючи цінності – життєво важливі орієнтири діяльності людини.

Необхідно зазначити, що пояснюючи когнітивну, емоційну і поведінкову активність індивідуального суб'єкта ми перебуваємо у центрі міждисциплінарного синтезу соціології культури і культурної антропології. Виявляючи ознаки зазначених явищ з погляду однієї з трьох наук, пояснення їхнього взаємовпливу можливе тільки через використання категорій двох інших. Рухаючись у системі відносин „людина – суспільство – культура”, ми змінюємо напрями зв'язків каузальності: пояснюючи зміст і розвиток мислення людини, її особистості, розглядаємо це як наслідок культурного розвитку, а культуру – як продукт соціальної взаємодії; пояснюючи соціальну взаємодію звертаємося до культурних засад її організації – систему цінностей, які відображають фундаментальні потреби особистості; зміщуючи ж фокус уваги на культуру, використовуємо як пояснення соціальну взаємодію, як необхідну умову її функціонування і розвитку, джерела останньої знаходимо у специфіці розвитку людини як біосоціальної істоти.

2.2.3. Структурні рівні політичної культури. Подібний механізм взаємодії когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів можна спостерігати у функціонуванні політичної культури.

Політична культура є складною за організацією системою. Своїми компонентами вона має когнітивний, емоційний і поведінковий. Структурованості політична культура набуває за рахунок взаємодії цих компонентів.

У процесі коопераційної дії когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів виникає структурна одиниця політичної культури, що фіксує зв'язок між ними. Таких структурних одиниць може бути багато, однак вони розрізняються між собою горизонтально або змістовно, оскільки пов'язані з

різними об'єктами політичної дійсності². Взаємодіючи між собою, структурні одиниці утворюють нову, яка стає структурною одиницею вищого порядку, її елементами виступають попередні одиниці, потім на основі одиниць другого порядку – формуються одиниці третього порядку і так триває далі. Структурні одиниці відрізняються і вертикально, оскільки за ступенем складності внутрішньої структури займають різне місце в ієрархії компонентів політичної культури.

Емоційне сприйняття політики є первинною реакцією суб'єкта на інформацію, що циркулює в оточуючому політичному просторі. Емоції відносно політики можуть бути позитивними або негативними. Емоції варіюються за шкалою „+” – „-” залежно від того, наскільки певний предмет політичної дійсності відповідає актуальній потребі. Почуття є предметними (пов'язаними з певним об'єктом реальності), неоднорідними.

Однією із основних категорій, якою позначається емоційне реагування колективного суб'єкта, є „настрій”, однак виокремлюються й окремі предметні соціальні почуття: довіра, тривожність, неспокій, оптимізм/песимізм, агресивність, упевненість/неупевненість у собі, задоволення/незадоволення життям та інші. Соціальний настрій, як зазначає Д. Ольшанський, акумулює суб'єктивні та об'єктивні фактори політичного життя і в інтегративному вигляді відображає суб'єктивне сприйняття дійсності [92, с. 399].

Як динамічна складова політичної культури, настрої є сигналами зміни умов діяльності суб'єкта: вони відображають ступінь його задоволення оточуючими обставинами щодо наявних потреб.

Прийнято вважати, що соціальні настрої відрізняються своєю неоднорідністю [11, с. 159], тому спільний громадський настрій за своєю природою явище, що зустрічається рідко. Спільність створюється за допомогою спеціальних синхронізаторів – харизматичних лідерів, ЗМІ, ідентитетів, що мають сакральний характер (релігійні й традиційні свята, звичаї), тоді настрій стає масовим [152, с. 31].

² Даний аспект політичної культури відображає диференційованість знань про політику і відтворений в типології політичних культур Г. Алмонда і С. Верби.

Почуття і настрої відображають готовність суб'єкта до дії. Д. Ольшанський виокремлює п'ять етапів розвитку настроїв – накопичення, кристалізація, максимальний підйом, що перетворюється у політичну дію, спад, апатія [92, с. 407]. Н. Паніна визначає подібні цикли у розвитку настроїв українських громадян „до” і „після” „помаранчевої революції” [94, с. 20].

Активізація емоційно-вольового механізму спричиняє формування значення, раціоналізацію переживань. Подія або об'єкт, що спричинив суспільний резонанс (масовий емоційний сплеск) супроводжуються формуванням очікувань, інтерпретацій причин емоційної реакції, перевірка яких здійснюється в конкретних діях, гіпотетично пов'язаних із даною причиною. За результатом дій виносяться судження про те, наскільки об'єкт і дія відповідають одне одному, і наскільки ситуація в цілому відповідає актуальним потребам. Ситуація і дія набувають емоційної оцінки та інформативних ознак.

Судження стають вихідним матеріалом для створення системи значень щодо політичних подій, ієрархію якої визначають потреби. Встановлення порядку реалізації потреб через надання оцінок „добре-погано”, „першочергове-другорядне” створює ґрунт для визначення мети і способів діяльності, формування переконань щодо кращого способу поведінки, що здатний в оптимальній для суб'єкта спосіб привести до мети. Як зазначає Е. Агацці, людські дії завжди пов'язані із наявністю певного переконання того, „як повинно бути”. Таке переконання спрямовує дію, воно вказує на певну досконалість, ідеальну модель дії [1, с. 26–27].

Перетворення знань на переконання залежить від здатності різних агентів політичного життя (політичних і громадських лідерів, насамперед) знайти точки співпадання індивідуальних потреб, сформувані спільний інтерес і визначити умови його втілення.

Формулювання переконань щодо політики є функцією політичних партій і суспільно-політичних організацій, громадських рухів. Ці суб'єкти агрегують індивідуальні судження і створюють із них загальні пояснювальні схеми.

Читаючи газету або дивлячись телевізор, або безпосередньо беручи участь у політичній діяльності, суб'єкт обирає ту інтерпретацію, в якій знаходить підтвердження винесеного ним (гіпотетичного) судження. Відповідно до сприйнятої моделі політичної реальності, запропонованої тим чи іншим політичним актором, громадянин інтерпретує події політичного життя, і чим частіше користується певною моделлю, тим глибше занурюються в систему цінностей політичної сили, утворюючи для неї соціальну базу. Через ототожнення власних потреб, інтересів і суджень із потребами та інтересами певної політичної сили, він отримує можливість орієнтуватись у політичному житті, здійснювати відповідно до умов політичну дію.

Фіксуючи критерії оцінки політичної реальності, місце групи в ній, її політичні цілі та інтереси, спільні переконання формалізуються у вигляді ідеології – символічно-нормативної моделі сприйняття політики [133, с. 7], за допомогою якої діяльність суб'єкта як члена групи, а також групи в цілому набувають конкретної політичної спрямованості.

Через взаємодію, протиставлення і політичну боротьбу ідеологічні моделі політичного світу набувають контрастності, внутрішньо стають більш монолітними. Цінності перетворюються на норми політичної поведінки, які є тим впливовішими щодо поведінки суб'єкта, чим вищий рівень політичної конкуренції. Як відзначають О. Попов і Л. Зуєва, норма має імперативний характер: неприйняття будь-якого елемента системи політичних норм спричиняє суперечності та нестійкість в особистісній ідентифікації, тому політична норма є сильнішою детермінантою політичної поведінки порівняно з цінностями [110, с. 8].

На рівні законотворчої діяльності цінність набуває правового статусу, закріплюється як обов'язкова для виконання. Масштаб впливу цінності з групового рівня поширюється на суспільний, цінність стає всезагальною. У статусі правової норми цінність упроваджується в устрій політичної системи, здійснюючи безпосередній вплив на поведінку суб'єкта і діяльність суспільства в цілому.

Якщо цінності можна обирати (хоча і умовно), то норми – лише виконувати. Як зазначає Е. Агацці, норми є прескриптивними, вони змушують діяти людину певним чином, оскільки прийняті як безумовне благо, як цінність в собі і для себе [1, с. 29]. Норми є способом втілення тієї досконалості, що міститься в цінності. Через наявність великої кількості усталених структурних зв'язків усередині даної структурної одиниці, індивід не може її змінити. Норма як структурна одиниця позбавляється суб'єктності і стає об'єктивною, її зміст сприймається як „зовнішнє”, умова діяльності суб'єкту [10, с. 99]. Тільки через приналежність до групи, прийняття спільного групового інтересу, цінностей, через формулювання програми і стратегії досягнення влади і її перемогу на виборах суб'єкт отримує право на зміну норм.

Система політичних норм необхідна для спрямування політичного процесу на досягнення мети. Норми створюють і відображають його мету – політичний ідеал, перетворюють його на реальність. Мета політичного процесу часто визначається як національна ідея, вона є інтегруючою силою для суспільства: мобілізуючи колективні зусилля, уможливорює консолідовану дію, що відображається на рівні нормативної поведінки – підтримки функціонування соціальних і політичних інститутів, рівні легітимності політичного ладу – довіри щодо правильності напрямів розвитку суспільства.

Зміна мети політичного процесу, модифікація нормативної системи не відбувається із абсолютним відкиданням „колишньої” мети і норм, що підсилювали її, на місце яких приходить більш актуальна, сучасна. Втративши свою ефективність і/або безпосередній зв'язок із свідками подій – конкретними людьми (покоління) – і мета, і норми зберігаються у вигляді традицій, вірувань і міфів.

Потрапляючи на рівень колективної пам'яті, ці структурні одиниці набувають об'єктивності „другого рівня” – історичності. Охоплюючи довгий часовий період формування, структурні одиниці цього рівня є ємними за змістом. Вони інтегрують досвід попередніх поколінь і є одними з найскладніших одиниць культури, найвпливовішими щодо поведінки суб'єкта.

Проміжний стан між віруваннями і міфами та політичними нормами посідає традиція. Так само як норма, вона здійснює регулятивний вплив на поведінку суб'єкта і є абстрагованою. Вона не має „авторства” і належить спільному досвіду суспільства, однак на відміну від норми її не можна змінити, можна лише замінити на іншу. Політичній традиції притаманні сталість і наступність. Традиція уособлює передачу інформації між поколіннями, забезпечує перехід особистого досвіду в груповий і трансформацію групового досвіду в особистий [23, с. 8].

Рівень, що складають вірування і міфи, підтримує „об'єктивність” політичного життя. Ця форма дійсності внутрішньо гомогенна і недиференційована, смислові й ціннісні нюанси, що дозволяють проводити межу між раціональним і чуттєвим, тут повністю відсутні [60].

Достеменність інформації, що міститься у віруванні і міфі, перевірити через діяльність не можна, оскільки не можна повторити вихідні умови створення змісту цих структурних одиниць. Навіть спеціальний науковий аналіз не спроможний (що зумовлено зміною параметрів істинності) реконструювати ланцюг подій, що міститься, наприклад, у міфі, і тим більше це неможливо для буденної свідомості. Тому вірування і міфи сприймаються некритично. Вони опосередковують сприйняття політичної дійсності, є першими об'єктами, на які реагує людина у процесі соціалізації. Сприйняття міфу, як каже Е. Касіпер, є „захопленістю самим враженням, його присутністю”: немає ні сили, ні можливості виправляти, критикувати те, що дано тут і зараз, обмежувати його в об'єктивності, співвідносячи з тим, що не дано в цей момент – минулим і майбутнім” [60].

Структурні одиниці цього рівня використовуються у процесі побудови нових політичних структур. Для того, щоб змінити теперішній стан політичного життя, який не відповідає вимогам зовнішнього середовища, переписується культурна історія суспільства, для чого відбираються певні змістовні компоненти колективної пам'яті, на підставі яких створюється нова смислова єдність соціокультурної реальності.

У пам'яті суспільства зберігаються стандарти поведінки політичної системи, завдяки яким вона існує і буде існувати доти, поки не виникнуть і не закріпляться нові. Пам'ять суспільства містить заборони і дозволи – своєрідні програми, завдяки яким культура зберігає і відтворює свої риси у просторі та часі. Долаючи поріг „заборон” і „дозволів” суспільна система потрапляє у точку біфуркації, виходячи на новий якісний рівень свого існування. Однак перед тим, як відмовитися від базових параметрів, що за певних умов збільшують рівень ентропії до критичної точки і тому повинні бути зміненими, система намагається запам'ятати якнайбільше контексту попереднього стану, з якого механізм самоорганізації сконструює нові параметри. Культурна антропологія виявила достатньо багато універсалій, що із різною частотою і у різних вираженнях повторюються (відтворюються) в певних періодах життя суспільства.

Звичайно, кожен із структурних одиниць можна розглядати автономно, місце якої в загальній ієрархічній структурі політичної культури визначається кількістю елементів і складністю зв'язків між ними. Кожна із комбінацій структурних одиниць не є застиглою і здатна змінюватися як у межах свого структурного рівня, змінюючи таким чином властивості політичної культури (змістовно), так і виходити на новий рівень (рухатися вертикально), і так відповідно змінювати параметри цілісності політичної культури.

Водночас не всі змістовні комбінації набувають функціональної ролі та структурної визначеності. Умови для розвитку мають лише ті, які не суперечать визначеній конкретній меті політичного процесу (демократизація, євроінтеграція, євроатлантична інтеграція тощо), оскільки змістовно вона набуває статусу „керуючого елементу”, і тому визначає параметри функціонування всієї системи. Ті змістовні елементи, що не відповідають меті, або залишаються на нижчому рівні (периферії), або зовсім редукуються системою. Виняток становлять лише ті випадки, коли „залишкові”, або фонові елементи політичної культури потрапляють у резонанс із соціокультурними тенденціями розвитку суспільства, який здатний спричинити порушення рівноваги всієї системи (а не окремої її частини) й охопити всі її складові, змінюючи одну домінуючу одиницю іншою.

2.3. Чинники і шляхи структурних змін політичної культури

Як уже зазначалося, у процесі коопераційної дії когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів виникають структурні одиниці політичної культури, які відрізняються між собою горизонтально і вертикально. Розглянувши вертикальний вимір структури політичної культури, ми можемо розглянути особливості її структурування у горизонтальному аспекті.

Зазначимо, що змістовні компоненти культури можна розглядати тільки конкретизовано, тоді, як зміну їх конфігурації – абстраговано.

Зокрема, згідно з концепцією культурних змін Гарі Екстейна, політична культура завжди функціонує „за інерцією”, що в контексті швидкого темпу соціальних змін, дозволяє зберігати відносну стабільність у політичному житті [185, с. 794]. Інерційність політичної культури підтримує усталеність функціонування політичної системи, надаючи політичним суб'єктам мотивацію і сенс політичних дій. Її можна спостерігати тоді, коли у змінених ситуаціях політичної дії, індивіди за браком нових патернів політичної поведінки продовжують відтворювати традиційні – ті, що були засвоєні у процесі політичної соціалізації та ефективність яких була підтверджена їх особистим досвідом.

На думку дослідника, існує два можливих варіанти поведінки системи політичної культури залежно від характеру соціальних змін. У тій ситуації, коли потужність змін перевищує інерційність культури (радикальні, стрибкоподібні соціальні зміни), політична культура дезінтегрується, втрачає вихідну форму, узгоджену структуру. Це спричиняє дезорієнтацію у політичному просторі, збільшення аномій, внаслідок чого актори потрапляють до початкового стану, в якому знання, що надають діям сенс і нормативність (афективні, оціночні схеми), необхідно вивчати знову. Руйнація системи цінностей спричиняє самоізоляцію – відступ до локальних культур, менші за соціальним масштабом світи – родину, сусідство, селище тощо, розвивається парохіалізм, політичне життя архаїзується [185, с. 796].

Водночас це створює умови для нової структуризації політичного досвіду. Звичайно, формування нового типу цілісності (пошук консенсусу, спільних ціннісних засад функціонування влади) політичної культури не позбавлено політичних суперечностей, конфліктів і криз.

У тій ситуації, коли інерційність культури здатна погасити соціальні та політичні зміни, зберігається її специфіка, зовнішні імпульси неприйняті, політичний світ знаходить підтвердження у традиційних значеннях; політична культура залишається без змін, зменшуючи діапазон структурних перетворень. У такому випадку з'являється загроза повільного накопичення суперечностей між вихідними організаційними формами політичної культури і загальними тенденціями соціокультурного розвитку (темпом і характером змін) спільноти, що у певний час може спричинити радикальний стрибок у новий стан функціонування політичної системи, „потягнувши” ланцюг реакцій у вигляді кризи ідентичності, дезорієнтації у політичному просторі, апатії і девіацій, ціннісних конфліктів.

Г. Екстейн стверджує, що повної дезорганізації політичної культури не може бути: за будь-яких умов залишаються носії політичних традицій і усталених вірувань. Тому структурні зміни політичної культури відбуваються разом із зміною поколінь [185, с. 797–798]. Це пов'язано із політичною соціалізацією, у процесі якої для кожного покоління закріплюються свої критерії актуальності політичних значень. У процесі соціальних змін не рідко можна спостерігати конфлікт вікових субкультур. Сталість політичного світу підтримується за рахунок відтворення політичних цінностей старшого покоління, у свою чергу, ресурсом розвитку політичної культури виступає гнучкість мислення молодого покоління, яке є більш відкритим для змін і здатне поставити під сумнів ефективність традиційних моделей політичної поведінки.

Підкреслимо, що ознакою розвитку політичної культури Г. Екстейн вважає спроможність суб'єктів політичного життя здійснювати узагальнення й створювати нові абстрактні схеми. На думку дослідника, чим вище здатність

суспільства до виробити абстракції, що обґрунтовують конкретні політичні ситуації і моделі поведінки в них, тим більш розвиненим воно є. Саме здатність до узагальнень у поєднанні із гнучкістю політичного мислення, на думку ученого, дозволяє знайти баланс між традиційністю і сучасністю, необхідний для пропорційної динаміки політичного розвитку. Тому, на думку дослідника, основний принцип розвитку політичної культури – „чим більше змінюються речі, тим довше вони залишаються такими самими” [185, с. 795].

Російський дослідник Олександр Ахієзер звернув увагу на наявність дезінтеграційних і інтеграційних тенденцій у функціонуванні політичної культури.

На думку О. Ахієзера, специфіка політичної культури полягає у здатності політично вирішувати „проблеми ускладненості”: створенні й удосконаленні організаційних форм політичного життя в умовах постійного ускладнення соціокультурної систем. Прагнучи синхронізувати політичний розвиток і соціокультурні зміни, суспільство періодично потрапляє у стан пошуку адекватних соціокультурним потребам норм і цінностей політичного життя.

Підтримка стабільності самовідтворення спільноти у політичній площині зумовлює необхідність оновити ціннісні засади функціонування влади, її легітимації, пошук і відбір яких здійснюється через послідовний розпад і новий синтез структури політичної культури [6, с. 51].

Розпад „вихідного соціокультурного синкретизму”, як стверджує О. Ахієзер, спостерігається у зростанні рівня складності щодо відтворення владою своїх функцій, що проявляється у здатності приймати ефективні політичні рішення в контексті соціокультурних змін. Зниження такої здатності негативно відображається на рівні легітимності влади, ставлячи під сумнів усталений порядок речей. Коли традиційні способи організації влади вже не дозволяють вирішувати проблеми ускладнення, вихідний тип упорядкування культурних елементів руйнується, і на передній план виступають альтернативні типи сакралізації влади локальних спільнот. З’являється конкуренція між субкультурами за право домінування у ціннісному вимірі, яка завершується

синтезом ціннісних компонентів – відновленням цілісності політичної культури [6, с. 60].

Синтез є способом організації різноспрямованих культурних процесів та імпульсів, природною реакцією на кожне „розчленування” цілісності політичної культури, що дозволяє структурувати дезорганізований соціокультурний матеріал. За спостереженнями дослідника, кожний наступний випадок культурного синтезу відбувається на все більш складній підставі [6, с. 52].

Позитивним для суспільства О. Ахієзер вважає той варіант розвитку подій, коли в умовах ускладнення політичного життя суспільство створює якісно нові концептуальні схеми пояснення політичних подій і явищ. Такий перехід на вищий рівень узагальнень сприяє розвитку абстрактного мислення на масовому рівні, втіленню вироблених схем у політичне життя.

Існує інший варіант, коли в умовах ускладненості та зниження ефективності владних рішень, культурний прогрес замінюється архаїчною культурною спадщиною. Як правило, це підвищує ризики соціокультурного розколу. У цій ситуації, як стверджує дослідник, потужний авторитарний наступ на локальні світи, що несуть архаїчну сакральність, породжує ще більш руйнівну відповідь. Синтез у даному випадку виникає внаслідок нав'язування цінностей однієї спільноти іншим. Такий спосіб формування „спільної згоди”, на думку вченого, свідчить про нестійку, незавершену здатність вирішувати проблеми ускладненості [6, с. 55, 62].

Критерієм розвиненості політичної культури О. Ахієзер вважає появу абстрактного мислення на масовому рівні та здатності мас перетворювати більш складні проблеми у предмет діалогу. Це відображається в усвідомленні необхідності поглибити і удосконалити культурні засади політики [6, с. 68, 72]. Для того щоб відбувався культурний розвиток – створення нових узагальнень більш високого порядку з подальшою конкретизацією, необхідне розширення свободи політичної діяльності й можливість діалогу. Це сприяє засвоєнню абстракцій на масовому рівні.

Інтеграційні властивості політичної культури вивчав американський дослідник Люсіан Пай. Учений визначив дві конкуруючі політичні субкультури, притаманні будь-якому суспільству: традиційну і модерну [202, с. 17–18]. У традиціях відображено унікальність політичної культури, у модерній визначаються шляхи політичних реформ. Головна відмінність двох типів культур проявляється у тому, що стосовно ефективності традиційних патернів політичної поведінки досягнуто колективної згоди, щодо успішності інновацій – ні. У процесі політичного розвитку відбувається дифузія традиційних вірувань з функціонально специфічними, орієнтованими на реалізацію сучасних потреб спільноти (наприклад, у розширенні політичної участі) ціннісними пріоритетами здійснюється в процесі політичного розвитку. Інновації можуть бути імplementовані в тканину політичної культури суспільства через їх комплементарність до традиційних уявлень, з якими ідентифікують себе члени суспільства; традиційні уявлення, у свою чергу, можуть бути спростовані зростаючою раціональністю та визнанням об'єктивної ефективності нових моделей політичної поведінки. Л. Пай переконаний, що політичний розвиток вимагає „очищення” від багатьох традиційних переконань, які є „грубими” і не можуть бути застосовані в сучасному середовищі, хоча розвиток не передбачає повної відмови від старих звичок: традиційні цінності необхідно застосовувати з користю для реалізації цілей спільноти [202, с. 19].

Співвіднесення і взаємообумовленість „традиційної” і „сучасної” політичних культур досліджується російським антропологом В Бочаровим. Предметом уваги дослідника є процеси раціоналізації політичного життя суспільства, фактори появи архаїчних форм організації влади в сучасному політичному житті.

Вивчаючи політичну культуру на системному рівні, дослідник виокремлює в ній два структурних утворення – традиційну політичну культуру і раціональну, які, з одного боку, протистоять одна одній як „старе” і „нове”, і за певних умов їх співвідношення може набувати гострого конфліктного

характеру, а з іншого боку, перебувають у тісному зв'язку, оскільки поява однієї зумовлюється наявністю другої.

Як зазначає дослідник, традиційна політична культура формується на ранніх стадіях еволюції соціуму, і зберігається протягом усього його історичного буття. Вона уособлює універсальні принципи організації влади в суспільстві, детермінує характер владних відносин, визначаючи політичний режим через зміни раціональної політичної культури. Раціональна політична культура є формою вираження політичних інститутів, функціонування яких спостерігається у визначений період. В. Бочаров визначає її як таку, що має „офіційний статус”, оскільки конкретизована у політико-правових документах. Раціональна політична культура визначає риси політичної повсякденності і є результатом спеціалізації політичної діяльності – відокремлення політики в автономну сферу суспільного буття [4, с. 11].

„ У міру соціогенезу, – зазначає В. Бочаров, – етнічно специфічні риси стають менш помітними стосовно до раціонально-правової культури”. Остання, фіксуючись у правових документах, відображає загальнокласові характеристики соціуму, детерміновані глибинними соціально-економічними причинами. Така раціоналізація супроводжується появою спеціалізованих органів, інститутів, організацій політичної діяльності, що необхідно у контексті зростаючого обсягу нової інформації [4, с. 29].

Однак це не означає, що традиційна політична культура зникає, вона, як стверджує дослідник, продовжує існувати у певних сферах соціальних взаємодій і актуалізується у певних режимах функціонування суспільного організму. Зокрема, архаїзацією суспільного життя супроводжуються дезінтеграційні процеси в суспільстві й тоталітарні режими. Архаїзація виражається у сакралізації політичного життя, гіпертрофії ролі політичних символів і ритуалів. Традиційні моделі поведінки також виявляються серед членів політичних інститутів і організацій в основі неформальної владної ієрархії, ґрунтується на таких ознаках, як стать, вік, родинність, харчові,

сексуальні, вербальні табуації, що розмежують поведінку тих, хто управляє, і тих, ким управляють [4, с. 30–31].

Традиційна і раціональна політичні культури перебувають у тісній взаємодії в межах цілісної політичної культури суспільства. Реальне політичне життя істотно відрізняється від його формалізованого варіанта. І цю відмінність складає традиційна політична культура. Зміст традиційної політичної культури складають форми владноуправлінських відносин, що виникли природно і передаються від покоління до покоління через традиції. Якщо носієм раціонально-бюрократичної культури є еліта, то традиційна політична культура проявляється переважно на нижчих рівнях соціально-політичної ієрархії: у родині, статевих, вікових відносинах, неформальних групах. Вона завжди етнічна, оскільки передається через наслідування у мові і символах.

В. Бочаров підкреслює значення традиційної політичної культури у формуванні системи управління політичним життям: „Якщо форма правління є складовою раціональної політичної культури, то реальний розподіл владних повноважень між елементами політичної системи, методи нав'язування владної волі, поведінка суб'єктів владних відносин багато в чому детерміновані традиційною політичною культурою” [4, с. 33]. Елементи цієї культури присутні на всіх наступних стадіях розвитку суспільства, вони мають неформальний характер, регулюючи владно-управлінські відносини переважно на периферії соціально-політичного організму [5, с. 5].

Зазначимо, що контрастність між традиційною і раціональною політичними культурами, яку зображує В. Бочаров, є досить умовною, оскільки виникнення нових „сучасних”, або „раціональніших” форм організації влади в суспільстві неможливе без існування вихідного соціокультурного „матеріалу”. У певному сенсі раціональну політичну культуру можна уявити як модифіковану і формалізовану згідно з вимогами сучасності, традиційну. Якщо на певному етапі розвитку суспільства, припустимо за певними ознаками, можна зафіксувати прояви раціональної політичної культури, то через певний період ніщо не заважатиме визначити їх як традиційну.

Визначаючи межу між традиційним і раціональним, дослідник позначає певну точку відліку, „до” того, як почалось відокремлення політики як спеціалізованої сфери діяльності, і „після” фіксації „природних” норм колективної поведінки щодо організації влади у правових документах. Така точка є дуже умовною, адже, зображуючи традиційний і раціональний типи політичної культури як опозиційні, складно уявити сам процес політичного розвитку. Будь-яка новація в політичному житті може відбутися, якщо вона певною мірою комплементарна традиційним уявленням. Звичайно, сутність розвитку полягає у суттєвій модифікації традиційних уявлень, відкиданні тих, що виявилися неефективними, однак за рахунок таких само традиційних уявлень, оскільки обґрунтування новації, її органічне включення в політичну культуру суспільства повинно так чи інакше відображати специфіку спільноти, її соціокультурні риси.

Отже, з наведених теоретичних уявлень щодо видозміни змістовних елементів політичної культури, можна зробити висновок, що певна структура значень у конкретний момент існування суспільства існує стільки, скільки дозволяє підтримувати безперервність політичного життя, надаючи певний рівень прогнозованості політичній поведінці, логічність у протікання політичних процесів. Однак під впливом змін у зовнішньому середовищі – це можуть бути різноспрямовані тенденції соціокультурного розвитку спільноти, міжкультурної взаємодії, глобалізаційних процесів – вона може руйнуватися і відновлюватися знову. Розпад, або диференціація, системи політичної культури є насамперед, результатом дисфункції системоутворюючого чинника політичної культури, наявна система виявляється неспроможна в ускладнених умовах підтримувати відчуття солідарності в межах політичної системи суспільства.

Дисфункція системоутворюючого чинника політичної культури – провідного смислоутворюючого принципу організації політичного життя – супроводжується зростанням ступеня невизначеності щодо політичних дій, появою альтернатив, більш ніж одного тлумачення політичної дії.

Диференціація і дезінтеграція можуть бути локалізовані у певній сфері системи політичної культури, не змінюючи загального характеру функціонування політичної культури, а можуть охоплювати і всю систему, зокрема її системоутворюючий чинник. В останньому випадку структура політичної культури стає слабкою, рівень узгодженості її елементів значно знижується.

Диференціація і дезінтеграція структури політичної культури зумовлені потребою адаптації суб'єктів політичного процесу до нових ситуацій. Культурні елементи залишаються на деякий час „безформними”, неузгодженими, фрагментованими, що потребує ціннісної згоди в межах суспільства. Шлях, яким вона досягається, є взаємодією і діалогом локальних субкультур. З одного боку пошук ціннісного консенсусу супроводжується суперечностями і конфліктами, з іншого – є ознакою оновлення структури політичної культури.

Через оновлення системи знань і значень політичного життя політична система отримує імпульс до розвитку. Адаптуючись до сучасних вимог упорядкування політичного життя, суспільство використовує власний потенціал – традиційні уявлення і логіку політичного мислення для поступового переходу на якісно новий рівень організації політичного життя. Це необхідно для підтримки самодостатності суспільства у міжкультурному діалозі, культурного розмаїття, щоб накопичувати культурний потенціал для обміну і розвитку всіх учасників міжкультурної взаємодії.

Звернемо увагу на схожість наведених позицій у тлумаченні змін політичної культури через інтеграцію і дезінтеграцію, необхідність у розвитку здатності вирішувати проблеми „ускладненості” через гнучкість політичного мислення, формування нової структури політичної культури через архаїзацію політики як умову обґрунтування нової системи політичної реальності. Зробимо також припущення, що, якщо вивчати динаміку політичної культури протягом певного часу, то можна виявити циклічність у її розвитку – ланцюг переходу від одного типу упорядкування її складових до іншого – зміни її структурної конфігурації. Цикли/програми/траєкторії розвитку політичної

культури зберігаються в колективній пам'яті суспільства. Саме вони визначають здатність політичної культури змінюватись у просторі та часі, відтворювати її параметри (відкритість, закритість, парохіальність, активність тощо). Відповідно до збережених стандартів функціонування системи політичної культури проходить політичне життя суспільства. Політичне життя є процесом створення спільної програми політичного розвитку – фактичного закріплення нових ефективних стандартів, згідно з якими політична система буде функціонувати до виникнення і закріплення нових змін.

Політичний розвиток невпинний, його динаміка спричиняє науковий інтерес до того, як спільноті вдається синтезувати традиційні і сучасні елементи в межах єдиної політичної культури, відкриваючи нове поле для досліджень. Як змінюється те, що сповнює відчуттям спільної згоди політичну діяльність, надає відчуття лояльності і ідентичності, перетворюючи індивіда і групи на суб'єктів політичного процесу? І як можна ініціювати причино-наслідкові ланцюги політичного мислення, там і тоді, де і коли це необхідно і здатне підвищувати темпи політичного розвитку? Такі питання потребують розуміння логіки якісних зсувів у культурі, що потенційно і реально інноваційно змінюють культурні засновки політичної самоорганізації.

Висновки до другого розділу

Розгляд структурних рівнів політичної культури дозволяє отримати статичну картину політичного життя, усталену конфігурацію змістовних елементів політичної культури. У той час, коли факт залежності між структурними рівнями системи політичної культури може бути розкритим при розгляді процесуальних характеристик даного явища.

Політична культура є складноорганізованою системою, в її основу покладено зв'язок емоційного, когнітивного і діяльнісного компонентів. Функціональне призначення політичної культури виявляється у наданні сенсу суб'єктивній дії, що втілюється у значенні, яке надається об'єктам

соціокультурного простору через когнітивне і емоційне позначення зв'язку ситуації та потреби дії. На загальносуспільному рівні упорядкування політичного життя як функція політичної культури відбувається через процес структуризації змістовних компонентів політичної культури, що є процесом збереження життєво важливих функцій (рис) політико-культурної системи конкретного суспільства.

Структура політичної культури може розглядатися у двох аспектах: горизонтальному – як логічно узгоджене емоційно наповнене і підтверджене в діяльності політичне знання, що є відображенням політичної дійсності та існує у формі певної актуальної змістовної конфігурації; і вертикальному – як спосіб зв'язку різних за формою одиниць вираження змісту політичного життя. Горизонтальний аспект аналізу політичної культури є її статичним зрізом, вертикальний – відтворює причинно-наслідкові зв'язки між структурними рівнями політичної культури. У вертикальному вимірі політичної культури розглядається спосіб упорядкування структурних форм політичної культури, у горизонтальному – способи узгодження змісту.

Для позначення процесу становлення інваріантних зв'язків, відношень елементів змісту політичної культури, фіксованих у певній її конфігурації у визначений історичний час, використовується поняття структурогенезу. В існуючих інтерпретаціях структури політичної культури змістовні елементи розташовуються за певною логікою, пов'язуються на ґрунті певного принципу. Структурогенез політичної культури відтворює логіку розташування компонентів у структурі політичної культури в контексті змін соціокультурних умов існування суспільства.

Явище структурогенезу проявляється у зміні ознак когерентної поведінки певних об'єктів – від сумативності до системності, внаслідок якої створюється ціле. Існування елементів у межах сукупності супроводжується підбором комплементарного співвідношення їхніх властивостей. Елементи взаємодіють між собою так, що утворюється залежність між змінами станів сукупності у цілому і окремого її елемента. Такий стан залежності супроводжується появою

інтегральних властивостей „сукупності”, що виступає у новій якості – як „система”. Системність виражається у наявності розмежування внутрішнього і зовнішнього контексту існування зв’язків, залежностей і взаємодій. Зовнішній контекст системи, відображаючи детермінанти її появи, визначає функціональне призначення або мету існування системи, що дозволяє розглядати систему як елемент, що має певне функціональне навантаження у межах мета-системи. Внутрішній контекст системи проявляється у структурі – способі зв’язку елементів, за рахунок якого виконується призначення системи. Структура вносить сталість і узгодженість у поведінку елементів, уможливаючи збереження кожного з них за рахунок їх зв’язку у межах цілого. Отже, структурогенез системи відображає структуризацію системи – процес безперервної ієрархізації, в якій кожний наступний рівень структурної ієрархії є результатом розвитку попереднього.

У системі політичної культури структурні одиниці першого порядку – настрої, знання, дія; другого – значення і цінності; третього – норми (політичні та правові); четвертого – традиції; п’ятого – вірування і міфи, – розрізняються за інтенсивністю впливу на поведінку, більшою чи меншою усталеністю, ієрархічністю внутрішніх зв’язків. Чим складнішою є структурна одиниця політичної культури, тим важче її змінити й тим відчутніше вона впливає на політичне життя. Через ускладнення внутрішніх зв’язків виникає якісно новий рівень структурної ієрархії. Процес ієрархічного структурування (ускладнення) в системі політичної культури є процесом послідовної політико-культурної раціоналізації і ірраціоналізації політичного життя, що є способом збереження тих складових політичного життя, що найбільше сприяють розкриттю соціального потенціалу суспільства.

Поява структурних рівнів, можливість співвідношення елементів між собою опосередковано часом. Час є тривалістю існування елемента у межах однієї культурної системи. Залежність виникає за рахунок відмінності темпосвітів, в яких підтримується існування структурних рівнів, що виявляється за рахунок їх порівняння. Відмінності темпу і правил розвитку

структурних одиниць підтримуються існуванням міжрівневого інтервалу, який уможлиблює незмінність параметрів організації кожного структурного рівня політичної культури. Збереження цих відмінностей є способом змістовної (сміслової) фіксації політичних змін у політичній культурі, яка є необхідною умовою політичного розвитку – підвищення якості політичного життя. Міжрівневий інтервал запобігає накладанню структурних рівнів системи, підтримуючи упорядкованість і стабільність відтворення політичної культури. Змістовно він виражається у відмінностях світоглядів індивідів, що належать до різних поколінь. Конфігурація політичної культури одного часового періоду стає середовищем, в якому з'являється нова.

Система політичної культури має два режими існування – функціонування і видозміни. Режим функціонування спрямований на підтримку стабільності відтворення політичної культури, що відображається у незмінності структури змістовних компонентів. Видозміна спрямована на руйнування усталеної структури політичної культури, формування нових зв'язків між змістовними компонентами.

Чинниками зміни політичної культури визначено диференціацію суспільної системи і міжкультурну взаємодію. Внутрішня диференціація суспільної системи визначається взаємопов'язаністю різних сфер суспільного буття – культурної, соціальної, політичної та економічної, і обумовлює реакцію політичної системи на зміни в інших сферах його діяльності. Міжкультурна взаємодія розглядається як процес обміну практиками організації політичного життя між різними культурами. Обидва чинники є взаємопов'язаними – ускладнення конкретної суспільної системи в її соціальному, культурному, економічному і політичному аспектах пов'язано із інтенсивністю міжкультурного обміну, рівно як і інтенсивність міжкультурної взаємодії залежить від ступеня складності суспільної системи в цілому. Зміни в політичній системі під впливом зазначених чинників уповільнюються політичною культурою. Знижуючи ризики дезорієнтації в політиці, політична культура підтримує політичну стабільність у суспільстві, зберігаючи

специфічні культурні риси. У режимі збереження політична культура виступає як механізм підтримки безперервності політичного життя, що виражається у використанні більшістю громадян традиційних моделей політичної поведінки в контексті інституційних змін. Зміни на рівні політичних інститутів є дестабілізуючим фактором функціонування політичної культури, вони відображають ускладнення, появу альтернатив традиційним політичним діям.

Структурні зміни політичної культури відбуваються через процеси суб'єктивації та об'єктивації, диференціації та спрощення змісту політичної культури, інтеграції та дезінтеграції її системи.

Перші два види процесів опосередковані політичною соціалізацією і відображають зв'язок мотиваційної та організаційної сфер політичного життя. Для кожного покоління існує специфічна система політичних цінностей і норм. Адаптуючи політичну систему до соціокультурних змін, кожне покоління змінює систему політичної культури, зберігає позитивний політичний досвід, і через канали міжпоколінної комунікації передає наступникам. Політична культура породжує суб'єкта політичного життя, який маючи потужний вольовий ресурс, змінює реальність, в якій живе. Судження, інтереси, настанови політичного суб'єкта, втілюючись в його діях підтримують певну політичну реальність, і водночас є матеріалом, з якого створюється інституційне середовище, в якому розвивається політична культура.

Диференціація відображає ускладнення знань про політичне життя, появу нових „фактів” політичної дійсності, що призводить до необхідності змінити зв'язки і відносини між звичними категоріями змісту політичної культури. Створюються якісно нові концептуальні схеми пояснення політичних подій і явищ. Такий перехід на вищий рівень узагальнень, розвиток абстрактного мислення завершується втіленням вироблених схем у політичне життя.

Спрощення є механізмом переведення інституційних форм змісту у „позачасовий світ” колективної пам'яті, їх архівації у формі традицій, вірувань міфів. Із сфери актуальної діяльності вони переводяться у сферу її „умов”. Це дає можливість зберігати накопичені за багаторічну історію суспільства знання

про політику, утримувати у певних межах сталість складу елементів політичної культури.

Дезінтеграція політичної культури відображає зміну вихідного типу упорядкування культурних елементів, фрагментацію її цілісності, внаслідок якої виникає декілька альтернативних систем істинності політичної реальності. Така дезінтеграція відбувається з метою подальшої диференціації її складових, що зумовлено потребою адаптації суб'єктів політичного процесу до нових ситуацій, культурні елементи залишаються на деякий час „безформними”, неузгодженими, фрагментованими.

Інтеграція є способом відновлення цілісності системи політичної культури, цей процес проявляється в організації різноспрямованих культурних процесів й імпульсів, є синтезом дезорганізованого соціокультурного матеріалу.

Отже, структурно-генетичний аналіз політичної культури ґрунтується на двох основних принципах існування культури: безперервності відтворення і розвитку. У розвитку політичної культури вони визначені як принципи структурування змістовних компонентів і адаптації змістовної конфігурації політичної культури до соціокультурних змін. Політична культура змінює свою структуру, формуючи під впливом внутрішніх і зовнішніх тенденцій розвитку нову комбінацію політичних настанов, значень, цінностей, норм, традицій тощо. Мета структурних змін – адаптація – самозбереження культурної специфіки організації владних відносин для того, щоб в оптимальний спосіб політична система могла своєчасно й ефективно задовольняти соціокультурні потреби спільноти. Так суспільство використовує власний потенціал – традиційні уявлення і логіку політичного мислення – для поступового переходу на якісно новий рівень політичного життя.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

„Сучасність” політичного життя України визначено у науковому дискурсі як стан масштабних суспільних трансформацій: українське суспільство змінює способи і форми організації свого життя у темпоральному і просторовому вимірах. Створюючи організаційні форми соціального, політичного, економічного і культурного життя, українське суспільство розвиває свою модель суспільної солідарності.

3.1. Демократизація політичної культури в Україні: конфлікт традиційного і сучасного

Дослідження структурогенезу політичної культури в Україні потребує визначення просторових і часових параметрів, зокрема тих одиниць структури політичної культури, залежність між якими зберігається у різні часові періоди, і власне часових періодів, в яких проявляється ця залежність.

Структурогенез політичної культури є становленням зв'язків між одиницями смислу політичного. Одиниці смислу є елементами змісту політичної культури, і вони мають різні форми вираження: знання, переконання, цінності, норми, традиції, вірування та інші. Існування залежностей і відносин між різними формами вираження змісту політичної культури дозволяє стверджувати про наявність структури політичної культури, тобто про певний спосіб упорядкування, класифікації її елементів.

У попередньому розділі диференційованість одиниць структури політичної культури була пояснена логікою ускладнення: кожний наступний структурний рівень політичної культури містить як свою основу попередній. Було визначено, що існування рівнів уможлиблюється за рахунок наявності своєрідної дистанції, що була позначена як міжрівневий інтервал. Міжрівневий

інтервал відображає відмінність рівнів, підтримуючи ієрархічність структури політичної культури так, що кожний рівень політико-культурних елементів існує автономно, зберігаючи зв'язок, певний ступінь залежності з іншими.

Логіка культурологічного аналізу є компаративною. У пошуках закономірностей розвитку політичної культури порівнюють системи політичних орієнтацій націй, етнічних спільнот, соціальних груп, порівнюють цінності різних поколінь, історичних епох. Порівняльний аналіз, що ґрунтується на певній системі критеріїв та оцінок, дозволяє розмежовувати випадкове і закономірне, особливе і загальне в політичній культурі. У результаті, багатовимірна реальність сучасного політичного світу втискається у класифікацію або типологію політичних культур – ієрархічно упорядковану послідовність об'єктів-цінностей. Отже, для того, щоб описати українську політичну культуру необхідно зіставити її з політичною культурою іншого суспільства, або порівняти її стани у різних часових періодах. Ми задаємо певну шкалу ознак (свобода слова, політичні права та свободи, політична активність, незалежність преси, плюралізм, перераховуємо демократичні інститути тощо) і, дотримуючись необхідних методологічних процедур, „приміряємо” її до політичного життя в Україні. Українськими дослідниками було виявлено ряд ознак демократії, їх формування стало метою політичного розвитку українського суспільства, і водночас, зумовило дослідження проблем трансформації політичної культури в Україні.

Розуміння змін певного об'єкта передбачає визначення його основних параметрів і спостереження за їх зміною за визначений період. Висновки щодо змін у системі політичної культури, як правило, здійснюються на підставі результатів соціологічних опитувань. Соціологічні опитування містять комплекс показників, які за певний визначений час змінюються. Очевидно, що чим масштабнішим у часовому еквіваленті є дослідження, тим яскравіше виокремлюється та чи інша тенденція (яскравим прикладом у даному випадку можуть бути дослідження World Values Survey, що проводяться з 1981 року до сьогодні).

Твердження про те, що потенційні ресурси створення інституційних форм політики знаходяться насамперед у культурі того суспільства, яке прагне їх створювати, як і твердження про те, що розвивати демократію необхідно, орієнтуючись не тільки на зовнішнє, запозичені стандарти і цінності політичного життя, а й на внутрішнє, на те, що іманентне, властиве культурному середовищу, наповнюється змістом, коли вони супроводжуються розумінням того, що політичний розвиток тісно пов'язаний із здатністю соціокультурної системи виробляти свій темп і ритміку культурних зсувів.

Вище було зазначено, що структурні рівні політичної культури є автономними і водночас залежними утвореннями. Діалектика зв'язку рівнів політичної культури: політичних настроїв, знань, дій; цінностей; норм; традицій; вірувань; міфів, – полягає у відмінності часу, який витрачає суспільство на формування кожного з них. Кожний рівень має свою міру розвитку, що дозволяє нам визнавати, що, наприклад, цінності і норми є різними поняттями. Ця відмінність розкриває різницю діапазонів темпоральності (М. Ільїн) політичної культури, що виявляється у зіставленні, одиниць її структури. Ми припускаємо, що саме у таких дистанціях між структурними рівнями політичної культури, що локалізована в міжрівневому інтервалі, втілюється специфіка формування змістовної конфігурації політичної культури. Іншими словами, якщо для створення політичного простору можна використовувати різні, у тому числі запозичені, елементи, підтверджуючи їх наявність емпіричною соціологією, то динаміка переходу між рівнями є істотною характеристикою конкретного соціокультурного середовища. Перевірка правильності суджень, очікувань, ефективності норм відбувається у дії. Так, абстрактні елементи політичної культури потрапляють у площину *дійсності*. З політичних дій складаються події політичного життя, з подій – політична історія суспільства [50, с. 5–6]. Через дію об'єкти з ознакою „політичного” локалізуються у соціокультурному просторі, створюючи політичну *реальність*.

Закладання нових принципів організації політичного життя в сучасній Україні пов'язано із усвідомленням установчих для політичної реальності подій. Це стосується прийняття Декларації про суверенітет України, проголошення незалежності країни, набуття атрибутів державності через прийняття Конституції України. Сьогодні ці події є святковими у політичному житті, у 90-х роках вони розмежували політичну історію українського суспільства на „до” і „після” розпаду СРСР, „до” і „після” набуття незалежності.

Характеризуючи даний період політичної історії українського суспільства, М. Розумний вказував на становлення державності і її сутнісних атрибутів – влади, ідеології, економіко-правової системи України, пов'язуючи це із запровадженням грошової одиниці, завершенням ваучерної приватизації, прийняттям Конституції України, затвердженням державної символіки (національного Гімну і Тризуба як малого герба) [117, с. 59].

Мобілізація вольового потенціалу української спільноти на самостійну організацію політичного життя означала активізацію процесу національної та громадянської ідентифікацій, відкриття нових можливостей соціокультурного розвитку. Інституційне оформлення демократичної політичної діяльності означало появу нових об'єктів політичної свідомості та відлік нового політичного часу.

Усвідомлення демократичних цінностей і механізмів управління розпочалося на рівні політичної думки. Достатньо згадати серії вітчизняних публікацій, що почали з'являтися з середини 90-х років в Україні на тематику демократичних цінностей і давали відповіді на питання, що таке демократія, свобода вибору, рівність, конкурентність, індивідуалізм тощо. У результаті творчого осягнення цінностей і принципів демократії, наукового аналізу досліджень політичних культур „демократичних суспільств” створювалися уявлення про ідеал політичного ладу, відповідно до якого оцінювався стан політичної культури в Україні. Прийняття нової картини політичного світу, яку

відтворювали законодавчі акти й актуалізовані національно-культурні ідентитети, вимагало переосмислення наявного політичного досвіду.

Так специфіка політичної культури радянського зразку була відображена в українській політичній думці. „Довгі роки українському народі насаджувався примат держави над людиною, тотальне підпорядкування останнього так званим „вищим державним інтересам”, – пише В.Кафарський, – „людина перетворювалася на гвинтик величезного соціального механізму. Зневага до людини, її інтересів і прав, державна сваволя, обмежена зверху, і знекровлені форми участі у політичному житті, нетерпимість до інакомислення заклали у свідомості людей недовіру і зневагу до політики. Страх, яким правляча верхівка впроваджувала в політичну свідомість і поведінку населення у вигляді пануючих норм авторитарно-патріархальну політичну культуру”[61, с. 273]. Такі міркування не були поодиноким випадком. Вони були досить поширеними в науковій літературі з політичної культури кінця 1990-х років. Подібні оціночні судження формували базу початкового культурологічного аналізу українського політичного життя. Політична культура українського суспільства 1990-х років отримала негативну конотацію в наукових працях, що зробило популярним судження про політичну культуру як перешкоду на шляху демократизації, і, отже, висунуло на перший план проблему демократизації насамперед політичної культури в українському суспільстві, зміни параметрів політичної соціалізації відповідно до сучасних умов.

Нагальною вимогою політичного життя стало вироблення оновленої, інтегруючої ідеології, що повинна була надати визначеність, спрямованість як політичному процесу, так і політичній поведінці пересічного громадянина.

Підкреслимо, що ідеологічна діяльність спрямована на концептуалізацію інтересів, у результаті якої продукти групового мислення – ідеї, цінності і цілі – набувають свого оформлення. Через ідеологію відбувається схематизація, спрощення дійсності. Як зазначає О. Соловйов, „за допомогою ідеологій ми витісняємо аномію та інстинкти із сфери мотивації масової політичної участі” [133, с. 8]. Її основною характеристикою, як відзначає Л. Фішман, є

співвіднесеність положень кожної ідеологічної доктрини з „певними реально існуючими соціальними феноменами, починаючи з інтересів соціальних груп і закінчуючи об'єктивними процесами, що відбуваються в сферах економіки, науки, культури, техніки” [156, с. 75].

Аналіз трансформації системи політичних потреб українських громадян і структурування ідеологічного простору в Україні за роки незалежності дає можливість окреслити декілька тенденцій у процесі агрегації і артикуляції суспільних запитів в українській політиці, зокрема, визначити, які культурні теми актуалізують різні політичні сили під час своїх виборчих кампаній, і наскільки вони відповідають системі потреб українських громадян.

У результаті дослідження соціального самовідчуття українських громадян у період 1994–2005 рр., проведеного Інститутом соціології НАН України, зокрема, Н. Паніною було виявлено структуру соціальних благ, до якої увійшли [95, с. 76–78]:

- стабільність в суспільстві і соціальні гарантії, що надають відчуття впевненості у „завтрашньому дні” – відчуття нестачі зафіксовано в діапазоні 67–83%;
- правові гарантії і особистісна безпека – потреба виявлена у 51–63% населення;
- соціокультурні потреби (в інформації про зміни у суспільстві, можливості бути залученим до своєї національної культури, потреба у знанні української мови) – на рівні 15 – 20%.

Отже, актуальною цінністю визначалась особистісна безпека і стабільність у соціально-політичному середовищі.

Розглянемо специфіку „політичних” вимог населення в Україні, зафіксованих у той само період [95, с. 62–72], які проранжуємо за рівнем поширення серед українських громадян (додаток А). Актуальними для більшості громадян стали потреби у:

- 1) державному захисті від зниження рівня життя;
- 2) стабільності у державі і суспільстві;

- 3) керівниках, що здатних управляти державою;
- 4) політичних ідеалах, що заслуговують на підтримку;
- 5) нормах і цінностях, що об'єднують людей у державі і суспільстві;
- 6) політичних знаннях;
- 7) політичних свободах (слова, совісті, пересування та ін.).

Нескладно помітити, що потреби в об'єктах „духовного”, „культурного” життя в українському суспільстві посунуті потребою „онтологічної безпеки”, соціальним інстинктом „самовиживання”, що відображає нестачу відчуття впевненості в усталеності зовнішньої особистості українського громадянина світу.

Необхідно зазначити, що у проведеному Інститутом соціології НАН України дослідженні соціальних змін в українському суспільстві у 2007 році [149, с. 478] були виявлені схожі інтереси населення у:

- соціальному захисті – на рівні 61,2 %;
- соціальній справедливості – 52,1 %;
- соціальній перспективі життя – 45,0 %;
- соціальному порядку – 35,7 %;
- соціальній безпеці – 26,7 %.

На підставі зазначеного можна говорити про певну усталеність системи суспільних благ і потреб українських громадян.

Розвиток політичної культури нового типу в Україні відзначився пошуком адекватних ідеологічних форм самовираження інтересів, потреб, думок населення, необхідних для конструювання простору політичного життя. Зокрема, вибори до Верховної Ради 1998 року яскраво показали розмаїття організаційно-правових та ідеологічних форм політичних утворень. Выборчі блоки, партії, об'єднання із різними ознаками „всеукраїнський”, „політичний”, „український” формували середовище політичної взаємодії. Формування відчуття партійної ідентичності відбувалося на підставі:

- знань традиційних ідеологічних течій, що втілювались у створенні

ліберальних, соціал-демократичних, демократичних, націоналістичних партій та їх змішаних варіацій;

- релігійних цінностей (Українська християнсько-демократична партія, Республіканська християнська партія України, Соціально-християнська партія, Партія „Християнсько-демократичний союз” та інші);
- ідентитетів соціальної структури (Всеукраїнська партія трудящих, Селянська партія);
- громадянських і моральних цінностей („Всеукраїнське об’єднання „Свобода”, „Українська партія „Справедливість”);
- конкретних проблем соціокультурного розвитку (Партія духовного, економічного і соціального прогресу, Партія національно-економічного розвитку, Всеукраїнське політичне об’єднання „Державна самостійність”).

Активізація політичної уяви сприяла виникненню синтетичних ідеологічних утворень: виборчий блок „СЛОН (соціально-ліберальне об’єднання)”, виборчий блок „Партія праці і ліберальна партія „РАЗОМ”, „Блок демократичних партій НЕП”, а також і таких, що репрезентували позасистемну позицію – виборчий блок „Менше слів” [93].

Кожна з політичних сил лише кристалізувала мінливі настрої (виборчі блоки „Вперед, Україно!”, „За правду, за народ, за Україну!” та інші, а також частково актуалізувати елементи культурної пам’яті української спільноти (політичні партії націоналістичного спрямування), що давало можливість через емоційну прихильність громадян використати активність на свою користь.

Як зазначає М. Розумний, „в країні оформилися десятки і сотні владних центрів, господарських замкнутих циклів, інтелектуальних сект, тисячі вождів і десятки тисяч проповідників. Пересічне громадянство демонструвало майже релігійний фанатизм, голосуючи за КПУ, і готовність прийняти грошовитого і впливового пана в особі кандидата по одномандатному округу” [117, с. 66].

У 2002 році структурування політичної культури здійснювалося на основі персоналізації і ідей соціальної інтеграції. Зокрема, це стосується появи іменних виборчих блоків: В. Ющенко, Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, що

уособлювало диференціацію поля боротьби за політичне лідерство. Сама можливість презентації особистості на загальнонаціональному рівні як лідера певної політичної сили значно підживляла традиційне уявлення про монопольне право приймати політичні рішення.

Другий аспект структуризації політичної культури – ідея суспільної інтеграції – пов'язаний із розвитком емоційної прихильності до політичної системи. Крім політичних сил націоналістичного спрямування, які під час виборів презентували ідею національної єдності, ідеї соборності, єднання України були артикульовані іншими суб'єктами виборчого процесу 2002 року. Зокрема, це: виборчий блок „Єдність”, українська партія „Єдність”, виборчий блок „За Єдину Україну!”, Народний Рух України „за Єдність”, Всеукраїнська партія миру і єдності, партія „Солідарність”, всеукраїнське об'єднання „Батьківщина”.

Зазначимо, що у 2002 році окреслилося також коло ідей, що мали в чомусь нігілістичне й асистемне, а в чомусь скептичне і амбіційне забарвлення. Якщо, наприклад, у 1998 році це був виборчий блок під назвою „Менше слів”, то у 2002 – виборчий блок „Проти всіх”. Тенденція була підкріплена у 2006 році – „Опозиційний блок „НЕ ТАК!”, а у 2010 – кандидат у президенти „В. В. Противсіх”. Загальна ідея блоків відтворює образ громадянина як певної непримиримої і відстороненої людини, яка презентує себе як таку, що перебуває „над” чварами і політичними баталіями, знає як зробити краще, однак також знає, що ніколи цього не зробить. Ці блоки відображають складність у самовираженні у політичному житті, страх публічно зайняти певну позицію, взяти на себе певні зобов'язання, бути включеним у колективний захід, піти на певний ризик. Така ідея самопрезентації ґрунтується на бажанні брати участь у політичному житті, хоча і маскується під штучною аполітичністю.

Як стверджують соціальні психологи, суспільство має свою свідомість і підсвідомість. Все те, що привернуло увагу, потрапляє у сферу значимого, до свідомості, решта інформації спрямовується до підсвідомих шарів колективної

психіки. Оскільки обсяг свідомості обмежений, навіть колективної, то актуалізуються механізми колективної пам'яті, в якій зберігаються найважливіші події і об'єкти суспільного життя.

Змістовні компоненти колективної пам'яті не можуть бути знищені, саме вони і складають те незмінне ядро культури, навколо якого обертаються різноманітні раціональні й емоційні компоненти. Колективна пам'ять є культурним механізмом „архівації” подій політичного життя, що упорядковує і зберігає накопичений політичний досвід.

Яскравим прикладом архівації політичних знань є універсальна десяткова класифікація (УДК) – систематизовано-впорядкований перелік лінгвістично означених понять, знань і процесів, що відіграє визначальну роль у циркуляції знань про політику, насамперед у часовому вимірі, і дозволяє побачити об'єкти політичної дійсності в їхній незмінній природі.

Підкреслимо, що у цьому випадку не йдеться про повний політико-культурний цикл трансформації структурних одиниць від знаків і символів політичного життя одного покоління до знаків і символів політичного життя наступного покоління (коли формування настроїв відбувається через ідентифікацію внутрішніх і зовнішніх умов політичної дії за значеннями, сформованими попереднім циклом, що трансформуються у значення для ідентифікації для наступного циклу), а про один із його фрагментів, пов'язаний із універсалізацією змістовних компонентів.

Оновлюючись щорічно, робочі таблиці або УДК містять універсальну класифікацію політичного знання, відповідно до якої структурується узагальнений і проаналізований науковим мисленням політичний досвід. Зокрема, показовим щодо демократизації політичної культури українського суспільства є верхній рівень ієрархії універсальних значень політичного життя (розділ „Політика” в УДК), складений станом на 2000 р. [150]:

1. „Форми політичної організації. Держава як політична влада”.
2. „Відносини між церквою та державою. Політика стосовно релігії. Церковна політика”.

3. „Внутрішні справи. Внутрішня політика”.
4. „Вибори. Плебіцити. Референдуми. Виборчі компанії. Корупція, зловживання під час виборів. Результати виборів”.
5. „Відкриття нових територій. Колонізація”.
6. „Рабство”.
7. „Міжнародні зв'язки. Світова політика. Міжнародні справи. Зовнішня політика”.
8. „Парламенти. Представництво народу. Уряди”.
9. „Політичні партії та рухи”.

У перерахованих поняттях було зафіксовано політичну дійсність першого десятиріччя незалежної України. Політичний лад, держава як головний актор політичної діяльності, релігійна складова політики, внутрішньополітична боротьба, механізми і структура політичного представництва, система управління було відображено в політичній свідомості українського суспільства.

Представницька функція політичних сил, що брали участь у боротьбі за владу, мала номінальний характер, що в цілому відповідало нагальним політичним потребам громадян. Потреби у державному захисті, стабільності, сильних керівниках визначали діапазон розвитку політичне життя В Україні, „державний апарат – розшароване суспільство”, надаючи пріоритет ідеї державотворення перед партійним будівництвом і ідеологічним плюралізмом.

Невідповідність нових інституційних умов соціального і політичного життя і вихідних політичних знань, умінь і навичок спричинила появу двох вимірів політичної дійсності: декларативного, що існував у постановах, законах та інших нормативно-правових документах, у яких політична система України була демократичною; і реального – в якому через непередбачуваність багатьох складних соціальних і економічних чинників, політичну поведінку регулювали традиційні, однак уже неформальні норми і правила.

У результаті, в українській політичній культурі „перехідного” типу багатьма дослідниками фіксувалися протилежні та взаємовиключні орієнтації. Серед основних ознак політичної культури виділились амбівалентність,

гібридність. Наприклад, поєднання бажання змін і страх перед ними; усвідомлення важливості демократичних перетворень і відмова від участі у них; готовність до діалогу і компромісів і нетерплячість; потреба у свободі, пов'язана із відповідальністю, і звичка до підкорення, підпорядкування зверху; недовіра до влади і покладання на неї [174, с. 164]. У буденному політичному житті українських громадян це виявлялось у стереотипі „доброго минулого”, авторитеті найближчого „начальства”, інстинктивної недовіри до центральної влади, прихильності до „скривджених”, домінуванні протестної форми політичної поведінки, підкоренні сильній особистості [117, с. 197].

Демократичні інститути розвивалися шляхом імітації. Зокрема, на дане явище в політичному житті України вказує М. Розумний, визначаючи його як „випереджаючу інституціоналізацію”, сутність якої вбачається у впровадженні модельних інституцій „авансом”, „на виріст”, що, на думку дослідника, неминуче приводило до розриву між відповідною ідеєю й соціальною дійсністю, в результаті якого відбувалася деградація суспільних інститутів [117, с. 68-69].

Як приклад цього можна навести результати „вільного волевиявлення громадян” на президентських виборах 1999 року. За даними Центральної виборчої комісії у 1994 році за Л. Кучму проголосувало: в Івано-Франківській області 3,86 % громадян, у Львівській – 3,9 %, у Тернопільській – 3,75 %. У 1999 році у цих областях за того ж кандидата проголосувало: в Івано-Франківській області – 92,3 %; 91,59 % і 92,17 % – у Львівській і Тернопільській областях відповідно [93]

Іншим прикладом може бути відтворення у політичному житті задекларованого принципу „відкритості” процесу прийняття політичних рішень для пересічних громадян. Зокрема, за результатами дослідження М. Кармазіної, у 2005 році за президентства В. Ющенка його діяльність була найбільш відкритою і прозорою: не оприлюднювався приблизно кожен 12-й документ, у 2007 – 11,5-й документ, у 2010 – кожний 8,5-й підписаний документ [58, с. 58].

Звичайно, імітації значною мірою сприяли фетишизації демократії, однак разом з тим, було і залишається одним із шляхів навчання. Певні політичні навички, знання розвиваються через копіювання, що створює ґрунт для раціоналізації процесу політичної діяльності. За відсутності актуального досвіду актуального демократичного досвіду українське суспільство імітувало демократію. Така імітація є необхідною, оскільки дозволяє накопичувати інформацію, яка у подальшому підлягає систематизації.

Ідеальні уявлення про демократичний лад, накладаючись на політичну дійсність, і радянська політична культура, через призму якої вивчались демократичні цінності, спричинили ряд суперечностей у тлумаченні політичних подій, загальну дезорієнтацію громадян у політичному житті. Унаслідок існування подвійної системи політичних правил і норм, на суспільному рівні сформувалася модель „порушуй правила” [172, с. 120], згідно з якою індивід прямував до поставленої мети незважаючи на руйнівний ефект його дій для суспільного блага. За інерцією суб’єкти політичного процесу – головні політичні фігури, партійні діячі, виборці та громадяни – відтворювали традиційні патерни політичної поведінки.

Мотивуюча дія комплексу ідей незалежності, демократії, ринкових відносин тощо, надавши імпульс до системних реформ у суспільстві, закінчилася. Це відобразилося на зміні показників політичної активності. Якщо на вибори головного актора політики – Президента України – у 1991 році прийшло 84,18 % громадян, у 1994 – 73,8 %, то у 1999 – 70,15%. Максимальна підтримка особи кандидата також визначалася зниженням з 62 % у 1991 році до 56 % у 1999 році (додаток А).

3.2. Цінності і норми політичного життя в Україні: шлях долання міжрівневого інтервалу в структурі політичної культури

Суспільство, його соціокультурна дійсність існує остільки, оскільки розвивається його культура, культура розвивається тоді, коли зберігається її здатність до вироблення нових цінностей.

Як структурна одиниця політичної культури, цінність є переконанням у правильності тієї чи іншої дії щодо досягнення певного об'єкта інтересу, предмета, потреби. Цінність утворюється на підставі структуризації переконань щодо важливості одних інтересів і потреб щодо інших.

Серед вимог українських громадян щодо умов політичного життя у першій половині 2000-х років актуальними залишалися потреби у державному захисті, стабільності та порядку в суспільстві та пов'язане з ними відчуття впевненості у завтрашньому дні, а також потреби у [95, с. 64, 67, 72]:

- керівниках, здатних управляти державою (максимальний рівень відчуття нестатку зафіксовано у 1995 році – 73,5 % та у 2000 – 69,3 %);
- дотриманні норм законів (на 2002 рік кількість невдоволених становила 70,8 %);
- юридичній допомозі і захисті (1995 – 51,9 %, у 1999 – 52,9 %, у 2000 – 50,0 %).

Серед демократичних цінностей, позначених в українській політичній культурі, й тих політичних практик, що залишалися домінантними у регулюванні політичної поведінки, право політичного вибору уособлювало єдине можливе на цей період загальновизнане джерело легітимності політичної влади.

Президентська виборча кампанія 2004 року і пов'язані з нею політичні події „помаранчевої революції” на тлі таких політико-культурних явищ політичного життя, як „клієнтелізм”, „персонально-кумівські” неформальні зв'язки [142], актуалізували цінність вибору, відзначившись формуванням

значень громадянської участі та громадської думки у прийнятті політичних рішень, позиції окремого громадянина та його права „обирати”.

Кількість претендентів на пост глави держави у 2004 році зросла до 24 кандидатур. Значимість президентських виборів, хоча і зменшувалась для пересічних громадян, починаючи з 1991 року (активність виборців у 1991 року становила 84 %, у першому турі 2004 – 74,54 %), однак порівняно із парламентськими (коли у 2002 р. активність виборців становила 69,26 %, (додаток Б)), залишалася впливовим фактором їх політичної ідентифікації.

Зазначена тенденція до персоналізації виборчої кампанії у 2002 р. (поява іменних виборчих блоків) проявилася і в 2004 році. Зокрема, кількість кандидатур, які ставали суб'єктами виборчого процесу через механізм самовисування, у 1999 році становила 31,5 % від загальної кількості, у 2004 р. вона зросла на 37,5 % (у 2010 році – вже 55,6 %). Це стало природною реакцією на стан атомізованого плюралізму в партійній системі, яка первинно будувалась на підставі мінливих за своєї психологічною природою настроїв громадян і ідеологічної мімікрії політиків.

Підвищений рівень конкурентності середовища боротьби за посаду президента був спричинений значенням, яке мала ця політична роль в системі української влади до конституційної реформи. Це значно ускладнювало досягнення консенсусу між головними політичними силами і створювало необхідність „об'єктивізації” інтересів політичних угруповань, тобто надання інтересу статусу суспільно-значимої цінності.

У статусі цінності суб'єктивна потреба чи інтерес діє у значно більшому соціальному контексті. Цінність відрізняється ступенем впливу на поведінку її носія, визначаючи ієрархію мотивів діяльності суб'єкта. Розширення соціальної бази і відповідно ідеологічного впливу політичних сил, передбачало пошук точок співпадання суб'єктивного і об'єктивного: конкретних інтересів політичних сил і наявних потреб громадян.

Перетворення цінності вибору у норму політичного життя у 2004 році було опосередковано трьома факторами: соціокультурною ідентичністю,

геополітичними настановами, морально-етичними нормами суспільної поведінки.

Політизація архаїчних шарів культури спричиняє, з одного боку, згуртованість громадян, що перебувають у межах певної соціокультурної реальності, з іншого – конкурентність політичних сил у боротьбі за право поширювати певні цінності. Предметом „публічного діалогу щодо домінуючих цінностей” між різними соціокультурними групами у 2004 році стала інтерпретація історії України:

- південно-східна інтерпретація історії України як боротьби братніх слов'янських народів – українського й російського – за православну віру та соціальну справедливість;
- північно-західна, що уособлювала націоналістичну версію історичної пам'яті українського народу.

Використання зовнішнього міжнародного чинника (проєвропейських і проросійських геополітичних орієнтацій) для піднесення відчуття національної ідентичності підкреслювало масштабність пропонованої громадянам ціннісної концепції, її значення не локального, а національного рівня, апелювало до суб'єктності українського народу у міжнародному середовищі. Хоча це не було новим для українського політичного життя (зовнішньополітичні аспірації спостерігались у громадських настроях уже у 1998 році (виборчий блок „Європейський вибір України”, виборчий блок „ЗУБР (За Україну, Білорусію, Росію)”, однак цей фактор виявився потужною інтегруючою силою.

Позначення морально-етичної складової політики – „відстоювання честі та гідності” громадян, „бандитський” образ влади, яка порушує закони”, сприяло проблематизації критеріїв обрання політичних лідерів, вимог до їх особистісної гідності. Як зазначає Віктор Степаненко, це було відображено у вимозі „очищення” суспільства і влади від олігархічного, бандитського, корупційного тощо забруднення [143, с. 330–331]. Апеляція до універсальних моральних принципів про „добре” і „погане” передбачало перенесення протистояння ціннісних концепцій на особистісний рівень.

Емоційне піднесення і зараження бажанням участі у політичних подіях ставили вимогу до пересічного громадянина: для політичної участі необхідно зайняти позицію, визначитись із власними переконаннями. Були сформовані дві дієві конкуруючі ціннісні концепції, що поєднали особистість українського громадянина, історію його держави і майбутні перспективи розвитку України.

Максимальний рівень підтримки кандидата у президенти становив 51,99 %, що на 4,26 % нижче за показники, зафіксовані на попередніх виборчих перегонах, кількість громадян, які голосували „проти всіх” за три тури виборів збільшилася з 1,98 до 2,34 % (додаток Б).

Уже наприкінці 2005 року соціологами було зафіксовано тенденцію повернення до орієнтацій минулого. Як зазначає Н. Паніна, підвищення політичних почуттів і настроїв мас, довіра до лідерів, значимість демократичних цінностей, інтерес до політики, політична активність мали своїм завершенням повернення до „реальності”. Наприклад, якщо у 2004 році кількість людей, що виражали соціальний оптимізм становила 18 % проти песимістів, яких нараховували 43 %, то на початку 2005 року співвідношення становило 40 % оптимістів та 18 % песимістів. Але зіткнення з реальністю повернуло тенденцію панування соціального песимізму: 36 % проти 22 %. Водночас, на 20 % знизилася оцінка діяльності президента, уряду – на 21 %, парламенту – на 13 %. Знову недовіра почала панувати над довірою [95, с. 28].

Отже, настала хвиля повернення від політичного романтизму до політичного реалізму. У першу чергу, це проявилось у зміні демократичних настанов щодо лідерів „помаранчевої революції” – поширенню серед громадян відчуття розчарування. Зокрема, рівень довіри до президента знизився на 20 % [94, с. 20]. Відповідаючи на запитання „чи підтримали ви політичних лідерів „помаранчевої” революції й чи підтримуєте ви їх зараз?”, 15 % респондентів відповіли, що „підтримували їх тоді, але не підтримують зараз”. Утричі збільшилася вага людей, що відчувають себе в програвшій в результаті „помаранчевої” революції.

Відбулося наповнення масової свідомості символами: „розчарувань” у „помаранчевій” владі, „відставок”, „зрад” і „перебіжчиків”. Однак поряд із цим було здобуто досвід масової ненасильницької непокори, що дало змогу кожному громадянину усвідомити себе носієм певного інтересу і позиції, який можна реалізувати в політиці. Як зазначає С.Рябов, головним здобутком „помаранчевої революції” стало усвідомлення громадянами права і можливості виступати проти не правових дій влади [124, с. 8]. На думку М. Гордієнко, після революційних подій змінилися ментально-ціннісні настанови українців. Те, що вважалося декларативними символами (свобода, соціальна справедливість, демократія), наповнилося новим змістом і набуло істотно ціннісного характеру. Революція мислення, як зазначає автор, створила підґрунтя в політичній свідомості для таких цінностей, як гідність, честь, свобода, прозорість і демократизм, вірність українському народові [35, с. 32].

Масові акції протесту і проведення третього туру виборів стали відображенням штучності виборчого права, розкривши суперечності між нормативно-правовими і традиційними регуляторами політичної діяльності в Україні. Делегітимація інституту виборів спричинила необхідність змінити ціннісні засади політики. Вітчизняний дослідник О. Ткаченко, аналізуючи „ефекти майдану”, висловив таку думку: „сучасний політикум, який не враховує глибинної психокультурної ситуації, спирається лише на зовнішні соціально-економічні стосунки, які не є вирішальними. У результаті соціально-політичний розвиток України опинився в ситуації „активного недіяння”, коли те, що необхідно робити (визначати національну ідею), не робиться, а те що робиться, не має прямого стосунку відношення до консолідації українців” [147, с. 34].

Як слушно зазначив Віктор Степаненко, головною проблемою демократизації політичної культури українського суспільства є проблема імплементації цінностей у політичну систему, їх перетворення у нормативні регулятори поведінки [143, с. 331]. На думку дослідника, такі помаранчеві гасла, як „жити за законами, а не за поняттями”, „бандити сидітимуть у

тюрмах”, „багаті допоможуть бідним” відображали складнощі відтворення принципів дієвої демократії, добросовісного урядування; соціальної справедливості; верховенства закону, замість яких в реальній політичній практиці відтворювались принципи: „не для всіх” – політика подвійних стандартів до своїх та інших, ігнорування принципу відокремлення бізнесу від влади і принципу професійності, порядності й патріотизму, непрозорість владних рішень. Як стверджує науковець, відсутність вагомих аргументів влади у ствердженні верховенства права як реального механізму долання розриву між „словом та ділом” є однією з найактуальніших проблем інституціоналізації демократичних суспільних ідеалів у країні [143, с. 331–332].

Проте, у політичній свідомості з’явився ще один критерій періодизації політичного життя: „до” і „після” „помаранчевої революції”, конкретизувався образ опозиції, з’явився інтерес громадян до політичного життя. Конституційна реформа і проведені на її основі парламентські вибори 2006 р. зафіксували набуті політичні знання і досвід. Однак в умовах, коли кількість домінуючих позицій більше однієї, повинні діяти відповідні регулятори дій суб’єктів – правила, що створено за спільною угодою, і визнаються обов’язковими всіма учасниками боротьби. Специфіка ситуації після 2004 року полягала у тому, що в умовах зростання конкуренції групових інтересів, були відсутні нормативні механізми урівноваження позицій. Необхідно погодитись з думкою М. Розумного, що у даний період відбувалося інституційне становлення політичного режиму і його перехід з тимчасових і ситуаційних засад функціонування на стабільні „правила гри” [117, с. 91].

Вирішення суперечностей між вихідною політичною культурою радянського зразку і „новою” із незвичними типами політичної взаємодії повинно було значно оновити змістовні елементи політичної культури, цінності, навички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Виходячи з повільності психічних змін щодо засвоєння нових ідей політичного і, як наслідок, усього життєвого укладу, а тим більше руйнації старих, необхідною умовою є глибоке сприйняття і розуміння нових цінностей,

принципів і норм політичного устрою насамперед тими суб'єктами політичного процесу, що мають безпосередній вплив і безперечний авторитет, і своєю упевненістю і відповідною поведінкою здатні навіювати нові думки і переконання.

Агрегація та артикуляція потреб у передвиборчі програми, що висувуються на рівень загальнонаціонального змагання, зміцнює зв'язок між виборцями і їх обранцями, який після проходження відповідних виборчих процедур змінюється на зв'язок між громадянами і владою. Пересічному громадянину досвід політичної участі надає відчуття ефективності власної політичної позиції, його впливовості на політичний процес, для обраного – необхідний ресурс довіри для втілення узагальненого інтересу. На суспільному рівні здобуття досвіду масової політичної участі, у процесі якої відбувається перетворення політичних дій на події колективного життя, сповнених співпереживанням відкриває нові можливості для створення спільних цінностей.

Проведення парламентських виборів у 2006 році відбувалося за новою пропорційною системою із закритими списками та 3 % бар'єром. Кількість суб'єктів виборчого процесу зросла до 45. Політичні партії ідентифікувалися за приналежністю до „кольорових” полюсів – продукту „помаранчевої революції”, що створило умови для подальшої диференціації – появи альтернативних політичних сил, що презентували „третій шлях” стабілізації та розвитку українського суспільства (Всеукраїнська партія „Нова сила”, політична партія „Третя сила” тощо), а також популяризації альтернативних ідей, зокрема екологічної, яка була представлена чотирма учасниками виборчої кампанії (Партія зелених; Українська партія „Зелена планета”, Соціально-екологічна партія „Союз. Чорнобиль. Україна”, „Партія екологічного порятунку „ЕКО +25%”). Кількість іменних виборчих блоків збільшилась з трьох (у 2002 р.) до восьми.

Зазначимо, що практика концептуалізації конкретних суспільних проблем, виникнувши у 1998 році, спостерігалась і у 2006 році. Зокрема їх

артикулювали: Партія соціального захисту, Партія національно-економічного розвитку України, Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

У 2006 році було застосовано і практику концептуалізації асистемних ідеологічних компонентів. До вже попередньо зазначених політичних утворень: „Менше слів”, „Команда озимого покоління”, „Противсіх” у 2006 додався „Блок безпартійних „Сонце”.

Набула політичного окреслення соціальна структура українського суспільства, що проявилось у вигляді таких суб’єктів виборчих процесів: „Партія труда”, виборчий блок „Трудова Україна”; Українська селянська демократична партія, Селянська партія, Всеукраїнська партія жіночих ініціатив, Партія промисловців і підприємців України, Партія пенсіонерів України.

У результаті виборчих перегонів структуру парламенту сформували п’ять політичних сил: Партія регіонів, Блок Ю.Тимошенко, Наша Україна, СПУ і КПУ. Соціально-психологічне підґрунтя, на якому формувалися нові очікування громадян від новообраної влади, характеризувалося потребами у [149, с. 478]:

- соціальному захисті (61,2 %);
- соціальній справедливості (52,1 %);
- соціальному порядку (35,7 %);
- соціальній безпеці (26,7 %).

Набувши певного рівня усталеності, ці потреби стали джерелом невдоволеності (37,3 %) і розгубленості (26,4 %), а насамперед розчарованості (52,6 %) [149, с. 470], що у підсумку створювало негативний соціальний фон політичної діяльності. Серед основних ознак „сьогодення” українські громадяни виділили хабарництво, політичну нестабільність, невпевненість у майбутньому, розвал економіки, зубожіння населення, екологічні проблеми, безробіття. Тому, цілком природними виглядають політичні потреби громадян у зміні суспільно-політичного ладу (радикальним шляхом – 41,5 %, реформами – 37,4 %) і забезпеченні соціальних гарантій з боку держави [149, с. 468, 473].

Негативна оцінка інституту виборів (69,5 % українців не визнали вибори вільними і чесними, як проголошувалося) [149, с. 474–475], уряду („корумпований” і „бандитський”) і політичної ситуації в цілому стали сприятливим ґрунтом для ініціювання позасистемних політичних заходів – призначення позачергових виборів до Верховної Ради, що пройшли під гаслом „політичного очищення” (В. Степаненко) української влади.

Що цікаво, разом із негативною оцінкою політичного життя в цілому інтерес до політики становив понад 80 % (69,9 % – певною мірою цікавить, 11,5 % – дуже цікавить), кількість громадян, які не належали до політичних партій і громадських організацій – 87,2 %, а серед соціально престижних професій перше та друге місце у 2007 році займали професії міністра і депутата [149, с. 473, 483].

Це свідчить про те, що соціальне життя і політичні уявлення про нього досить віддалені одне від одного, і поточний режим функціонування політичної системи знаходить постійну підтримку у носіїв традиційних політичних переконань – покоління громадян і політиків, які були залучені до політичного життя за часів Радянського Союзу, покоління молодих політиків, які, маючи слабкі ціннісні позиції і потужні меркантильні інтереси (на фоні складного соціального і економічного станів), адаптуються під вимоги пануючої системи політичних практик.

Не можна обійти і той факт, що відсутність упевненості в позитивних соціально-економічних змінах, у підвищенні рівня життя стали підґрунтям меркантилізму в політиці. Власники великого капіталу, найвищі посадові особи та політики, мафія, як коментувала М. Пірен, у масовій свідомості розміщуються в один ряд на вершині соціальної піраміди, що стає прикладом для тих людей, які прагнуть покращити свій соціальний статус [105]. Досвід масових акцій протесту і непокори, як у 2004, так і у 2007 році, на рівні пересічних громадян оцінювався не тільки фактом прихильності до тієї чи іншої політичної сили, а також і матеріальним заохоченням до участі.

Інтерес до політики, добровільність політичної участі громадян залежить від мотивації. Серед основних мотивів участі в політиці виокремлюють: інтерес й привабливість політики як сфери діяльності, засобу самореалізації особистості; пізнання, отримання цілісної картини світу через політику; влади над людьми; ідеологічні мотиви і мотиви перетворення світу; меркантильні – політика як засіб заробляти, збагачувати власний капітал [92, с. 159].

Для того щоб виник мотив до будь якої дії, в тому числі і політичної, необхідне існування потреби у цьому. Рейтинг незадоволених політичних потреб очолювали потреби, пов'язані із функціонуванням суспільного ладу [95, с. 34]:

- відносно держави: незадоволення у державному захисті від зниження рівня життя (77 %), стабільності і потреби порядку (68,7 % та 67,7 % відповідно);

- відносно закону – дотримання прав людини – 62,2 % (додаток А).

Це зумовлювало низьку оцінку ефективності владних інституцій, створених ними законів, що відтворюється у зростанні аполітичності, з одного боку, і протестних форм політичної участі, мотивів перетворення суспільного ладу – з іншого.

Для виборчих кампаній 2006 і 2007 рр. характерною була зорієнтованість політичної поведінки виборців на підтримку лідерів і тих їх позицій, що були презентовані у 2004 році.

Збільшення ідейного контрасту між політичними силами дозволяє підвищувати відчуття політичної ідентичності у громадян. Усвідомлення права вибору наступним кроком передбачало усвідомлення рівності – рівного права представляти інтереси українських громадян. Протиборство „помаранчевого” і „біло-синього” блоків у „постреволюційний” період відображало потребу імплементації принципу рівності представництва. Так само, як для того щоб націоналістичні ідеї змогли поширитись в українському суспільстві, спричинити відчуття ідентичності, необхідна була наявність умов їхнього народження – комуністичних ідей, відштовхуючись від яких, національний рух,

через свою нетотожність до них, зміг конституюватись, стати політично дійсним. Подібно до того, як політичні ідеї Партії Регіонів, Блоку Ю. Тимошенко, Нашої України-Народної Самооборони і тим більше Блоку В. Литвина є взаємопов'язаними і взаємозалежними між собою. Рекламні кампанії фаворитів цієї виборчої кампанії були створені за принципом опозиційності, що відображалось і в процесі їхньої попередньої державної і політичної діяльності як „влади” і „опозиції”.

До політичної боротьби у виборчій кампанії 2007 року були залучені політичні сили, що вважались учасниками „помаранчевої революції” (Партія регіонів, Наша Україна – Народна Самооборона, Блок Юлії Тимошенко, Блок Литвина), традиційні політичні сили лівого спрямування (СПУ, КПУ, КПУ (о), ПСПУ), периферійні політичні партії і об'єднання. У результаті структуру парламенту було змінено на одну одиницю – місце СПУ було зайнято блоком Литвина: ідея селянства, аграрної України, любові до рідної землі перемогла соціалістичні гасла за справедливість. Соціалістична партія, що здійснила спробу виступити у ролі медіатора різноспрямованих політичних амбіцій, для суспільного вибору стала „третьою альтернативою”. Однак за відсутності ціннісно-сміслового оновлення, в її моделі „старого” політичного світу інтересам українського громадянина не знайшлося місця. Натомість Народна Партія, апелюючи до „глибших” шарів, національного характеру українського народу змогла отримати цю роль.

Джовані Сарторі стверджує, що у тому випадку, якщо вибір є простим актом голосування, обрані є тими особами, які в результаті голосування пройшли на посади, якщо вибір – це відбір, то обрані – є найкращими [130, с. 85]. Демократія стає ефективною тоді, коли діє відбір: коли особи, які висувають свої кандидатури, є гідними того, щоб бути обраними.

Президентські вибори 2010 року яскраво відтворили проблему формування ціннісних критеріїв відбору кандидатів. За п'ять років громадянських очікувань ціннісного оновлення політики не відбулося: передвиборчі гасла повторювали три основні теми попередніх перегонів:

- свободи і демократії;
- ефективності політичного управління й компетентності управлінців („професійність”, „порядок у владі”, „відновлення розвитку економіки”);
- корупції.

Ідеї виборчої кампанії за інерцією тягнулися за ідеями „помаранчевої революції”, адже вона стала джерелом народження образів політичних лідерів, свідченням їх широкої соціальної підтримки. Політики стали заручниками образів, здобутих під час „революційних” подій, що гальмувало їхню функцію до синтезу переконань громадян і створення нових цінностей. З іншого боку ціннісне оновлення було неможливо, оскільки позначені цінності повинні були втілитися у стратегії поведінки виборця. Громадянин, який віддавав свій голос за того чи іншого кандидата, не стільки тому, що він йому подобався, скільки тому, що, обравши певну позицію, повинний був дотримуватися неї. Тому відтворення права політичного представництва разом із ідеєю альтернативності політичного вибору у президентській кампанії 2010 року було необхідне, адже мало закріпити право громадянина на політичні переконання і стратегію політичної поведінки.

Послідовність у будь-якій діяльності є результатом усвідомлення суб'єктом причин, мотивів власних дій. Так само у політичній діяльності, політичні переконання, що виникли у 2004 році, стали фактором політичних дій громадян-виборців.

Утворення ціннісних настанов потребує їх повторення. Повторення настанови можливе через незмінність внутрішніх і зовнішніх умов діяльності. Умови політичної діяльності (дії „виборця”) і соціальні потреби за більшістю ознак залишились незмінними, тому актуалізували сформовані політичні настанови.

Потрапивши у 2010 році у ситуацію вибору, громадяни відчули його відсутність, адже між двома кандидатами було складно знайти відмінності: одому і другому приписувалось кримінальне минуле і зловживання владою, обидва брали участь у „помаранчевій революції”, займали посаду прем'єр-

міністра й однаково не виправдали очікувань, спричинивши розчарування, насичені соціальними гарантіями програми, обрання одного обіцяло руйнацію економіки, обрання іншого – свободи і демократії. Тому логічним висновком для пересічних виборців став пошук „третьої сили” (за С.Тигіпка було віддано 13,05 % голосів, відрив від решти кандидатів становив приблизно 6 %) і протестне голосування, рівень якого підвищився до 4,36 %, до якого можна додати факт висування кандидата з прізвиськом „Противсіх”.

Максимальна підтримка кандидату становила 35,32 % у першому і 48,95 % у другому турі. Необхідно зазначити, що якщо у попередніх виборчих кампаніях відмінність активності виборців у першому і другому турах голосування складала в середньому п'ять відсотків, збільшуючись в останньому турі, то у 2010 році вона становила трохи більше 2 % (додаток Б).

Перетворення цінностей у норму політичної поведінки є одним із найскладніших етапів розвитку політичної культури. З одного боку, такий перехід ідеального в реальне є природним процесом, адже відображає нагальні потреби громадян, які через підтримку відповідних політичних сил, потрапляють на інституційний рівень, надаючи необхідний імпульс суспільній системі. З іншого – подвійна нормативно-ціннісна система унеможлиблювала властивий демократичній системі перехід (агрегацію і артикуляцію інтересів), спричиняючи кризові явища в суспільстві.

Цілісність політичної культури є результатом функціонування складного механізму узгодження двох протилежно спрямованих рухів – збереження і оновлення її структури. Долання міжрівневих інтервалів у структурі української політичної культури – від цінностей до норм, зберігає свою залежність від часового лагу між поколіннями, що свідчить про те, що домінантним у функціонуванні політичної культури залишається рух за інерцією.

Диференціація політичних знань, оновлення політичної культури неминує супроводжуються дезінтеграцією її змістовної конфігурації, що потребує, використовуючи термін А. Вілдавськи, наповнення соціальною

валідністю кожного нового етапу ціннісної інтеграції. Різноступіньованість векторів розвитку нормативної та ціннісної систем зумовили інтеграцію системи політичної культури через дестабілізацію і делегітимізацію політичних інститутів. Лише на підставі цінностей можна створити дієву нормативну систему, а не навпаки.

Розвиток політичних подій українського суспільства тільки підтверджує логіку структурогенезу політичної культури: необхідності дотримання послідовності структурних переходів. Не можна на підставі настроїв і відчуттів створити норму політичної поведінки, так само, як і політизація міфів культури, не дає нормотворчого ефекту. Не можна створити ідеал, провідну ідею політичного розвитку з настанов, а настанови – з вірувань тощо. Міжрівневий перехід супроводжується в Україні політичними кризами (1994 –1995 рр., 2004–2005 рр., 2006 р.), проте водночас є непорушною умовою політико-культурного розвитку.

У функціонуванні культури є важливий момент: у культурі – спочатку символізується практика, вона набуває цінності, а потім символізується сам процес вироблення практики – він набуває найвищої цінності. На основі цього можна зробити висновок, що розвиток політичної культури починається тоді, коли сам факт її розвитку набуває цінності.

Особистість, суб'єктність українця було загублено у політичному режимі Радянського Союзу. Досягнувши критичної точки свого розвитку, радянська система політичного життя була замінена іншою. В українському суспільстві розпочалося конструювання нової політичної реальності, в центрі якої повинна перебувати особистість, з її правами і свободами. У свою чергу, створення нової реальності означало, що, громадяни поринуть у стан „колективного дитинства” [185, с. 796]: знання, навички мислення, способи поведінки потрібно буде вчити знову.

Відкриття можливості самостійного використання економічних, соціальних, політичних і культурних ресурсів супроводжувалося диспропорційністю у розподілі суспільних благ, катастрофічним падінням

рівня життя населення і знеціненням життєво важливих принципів. На початку 90-х років минулого століття державна самостійність була рівнозначна безконтрольності, тотальним станом невизначеності.

Радянські норми політичного життя були переведені у статус неформальних, що давало можливість за відсутності адекватних умов сучасності засобів регулювання суспільної діяльності зберігати певний стан політичної стабільності. Життєва практика усвідомлювалася через традиційні політичні поняття і категорії. Інерційне існування політичної культури супроводжувалось архаїзацією політичного життя: інтерпретації політичного життя створювалися за допомогою наявних схем політичного мислення, ускладнюючи оновлення політичної свідомості.

Інтенсифікація міжкультурної взаємодії і розвиток політичної думки сприяли значній диференціації знань про політику, і насамперед, досягненню демократичних механізмів управління, що було відображено у Основному Законі країни. Були зафіксовані ціннісні пріоритети і параметри політичного розвитку.

У функціонуванні політичної культури 90-х років конкуруючими стали ідеологічні течії націоналістичного і комуністичного спрямування, що репрезентували соціокультурні імпульси свободи і правосуб'єктності українського народу, недосяжної справедливості та навіяної радянським режимом ідеї колективної відповідальності.

Оновлення політичної культури передбачало її системну дезінтеграцію. В українському суспільстві дезінтеграція політичної культури була опосередкована трансформацією соціальної структури, що спричинило зміни умов політичної соціалізації і, відповідно, способів залучення до політичного життя.

У нових соціально-економічних умовах суб'єктом політичного процесу можна було стати не тільки через партійні структури, а також і шляхом монополізації економічних ресурсів. Стихійний, проте прагматичний індивідуалізм в економіці, поширившись у політичній площині, став

деструктивною силою для тканини радянської політичної культури, відкривши шлях для деідеологізації системи політичного представництва.

Практика створення ситуативних виборчих блоків і політичних партій знижувала здатність політичних сил до агрегації суспільної думки, інтеграції індивідуальних позицій у систему поглядів і значень. Ідеологічними модераторами політики залишалися партії лівого спрямування.

Практика формулювання спільної позиції (перетворення індивідуальних інтересів у колективні) була ефективною лише на рівні посередництва між політичною і економічною елітами. Хоча представництво інтересів фінансових груп і надавало потужні ресурси для політичної діяльності, проте не замінювало соціальну базу політичної партії. У складі парламенту з'явилися представники груп економічного впливу, а в політичній культурі – окреслились індивідуалістичні майновласницькі риси. Їх складно назвати ліберальними, або, наприклад, капіталістичними, вони відображають те історично розвинене ставлення українців до власного майна, самостійність у господарстві, яке визначив ще М. Костомаров: „Спільна власність не тільки нівежить „особисті спонуки”, але й змушує невинного відповідати за винного, а працюючого працювати за ледачого... Примусова спільність землі та відповідальність одного за всіх здаються українцям нестерпною неволею і несправедливістю” [155, с. 22].

В умовах перерозподілу власності, знайшовши відгук у глибинних шарах національної культури, майновласницький індивідуалізм свавільно проявився як природна реакція на панування колективної власності радянського режиму. Лариса Нагорна влучно визначила образ носія такої риси – людини 90-х – як „бізнесмена-рвача”, зайнятого, насамперед, проблемами особистого збагачення [89, с. 186].

У боротьбі за право співіснування в системі політичного представництва, визначати вплив на політичні процеси, політичні сили, що репрезентують таку рису, використовують популізм у відносинах з електоратом. Звичайно, багато сучасних політичних сил, особливо у передвиборчих кампаніях,

використовують популістичні гасла. Однак популізм, що його використовують індивідуалісти для просування своїх інтересів, відрізняється значним відривом від соціальної, економічної й будь-якої іншої дійсності. Схеми міркувань, що пропонуються ними, занурюють виборця у світ соціальної утопії – світ справедливості та солідарності, що обов'язково настане або вже настав (якщо політик займав керівну державну посаду), перетворюючи громадянина на фанатика із втраченим відчуттям політичної реальності.

Потреба інтеграції з'являється за умови досягнення певного обсягу знань, коли з'являється більше ніж одне тлумачення можливих дій в певній ситуації. Інтеграція політичної культури – встановлення причинно-наслідкових зв'язків між основними поняттями і категоріями політичного життя, що необхідні громадянину для орієнтації у політичному просторі – пов'язана із виникненням переконання в істинності політичних суджень.

Інтеграція необхідна для переходу від невизначеності у визначеність. У тому випадку, коли певна вихідна система вже має певний обсяг істинності, для обґрунтування нового судження, перетворення його на переконання, необхідно лише правильно пов'язати із вихідними значеннями. Однак, якщо достеменність знання викликає сумнів – судження можуть бути лише гіпотезами, перевірка яких здійснюється лише в діяльності.

Оскільки інституційно український громадянин повинний був діяти відповідно до прийнятих демократичних норм, хоча в реальному житті користувався адаптованими до хаотичних умов дійсності 90-х радянськими цінностями (за відсутності будь-яких інших) серед яких: „порушуй правила”, практика хабарництва, кумівство, телефонне право тощо, то знання щодо норм своїх дій (які не спрацьовували в оточуючих умовах) було гіпотетичним. Кожний крок судження, перетворення знань у переконання повинний був перевірятися досвідом. Здобуваючи досвід громадської, політичної участі, він переконується у правильності одних дій і неправильності інших.

Коли під сумнів підпадають системоутворюючі принципи політичної системи – свобода вибору, верховенство права, демократія тощо, це спричиняє

суспільну кризу – необхідність перевірити кожний крок формально існуючого міркування на рівні громадського загалу. Перетворення знань у переконання можливе за рахунок отримання групової згоди щодо правильності судження. У створенні політичних партій „знизу” це відбувається природньо, від створених партій „зверху” це вимагає додаткових зусиль. За відсутності системної комунікації між політичними партіями, їхніми лідерами і виборцями, рівно як і між державою і суспільством, поява новітніх політичних позицій і переконань українських громадян, наповнених спільною згодою, стала можливою через масові політичні дії у 2004 році. Диференціація політичних знань охопила не тільки управлінську верству, а й суспільство в цілому.

Практика заручення масовою підтримкою провідних ідей політичних сил, репрезентації політичних переконань і визнання їх як суспільно значимих (обґрунтування політичних знань) була повторена у 2006 році. Цінність цих заходів проявилась у формулюванні основних критеріїв розрізнення політичних сил, механізмів легітимації і функціонування політичної влади, сприйняття країни у міжнародному контексті; актуалізації підлягли цінності закону, права вибору, свободи слова, громадської думки.

Новий етап розвитку політичної культури українського суспільства був пов'язаний із конкуренцією систем переконань – стратегій політичного розвитку, представлених різними політичними силами. Право визначати мету політичного процесу є найціннішим для кожного з учасників політичної боротьби за визначенням. Для системи політичної культури конкуренція політичних сил є, насамперед, конкуренцією „тем”, або рис: які стануть домінуючими, а які – фоновими. Політичні сили узагальнюють індивідуальне і конкретизують спільне в українському суспільстві. Так, п'ять основних політичних сил, у полі взаємодії яких створюється сучасність українського суспільства, відображають ключові культурні риси українців: любов до рідної землі, свобода народу, підприємницький дух (свобода людини), справедливість і рівність. Обговорюючи законопроекти, приймаючи програми розвитку, створюючи норми, реалізується певна соціокультурна цінність, що стає

критерієм відбору потенційних норм на важливі і не важливі. Однак їх синергія дає можливість існувати українській моделі солідарності. Демократичний режим, у свою чергу, дозволяє вільно циркулювати соціокультурним цінностям у суспільстві, змінюватися культурним темам відповідно до вимог сучасності.

3.2.1. Формулювання національної ідеї українського суспільства в контексті двох моделей політичної ідентичності. Артикуляція пріоритетних цінностей, принципів політичного розвитку, мети політичного процесу здійснюється політичним діячем, який через заручення підтримкою всього суспільства отримав статус політичного лідера країни. В українському суспільстві право формулювати мету, позначати основні напрями розвитку українського суспільства закріплені за роллю президента країни.

Як приклади формулювання національної ідеї, що супроводжується розвитком відчуття політичної ідентичності, хотілося б навести дві концепції, складених на ґрунті контент-аналізу офіційних промов Президентів України: Віктора Ющенка і Віктора Януковича, які було умовно позначено концепціями „Національне відродження України” і „Нова Україна”..

Обидві концепції являють собою стратегію формування політичної ідентичності, що передбачає наявність таких складових: мета, засоби та очікуваний результат.

Мету стратегії уособлює „ідея”, що проголошується провідним лідером країни, засоби – політичні механізми її реалізації. Засоби досягнення мети ґрунтуються на оцінці політичного ладу і ставлення глави держави до його змін, що проявляється у формулюванні „ідеалу” політичного ладу країни – того, до чого повинно прагнути суспільство, і на що буде спрямовано його консолідовану дію. Результатом формування політичної ідентичності є „громадянин” – певний ідеальний тип, що відповідає ідеальній політичній системі і меті її розвитку, дії якого будуть спрямовані на підтримку і виконання вимог суспільної системи.

1. „Національне відродження України”. Борці за свободу.

Концепція „Національного відродження України” [24; 25; 26; 90; 170], ініційована Президентом України Віктором Ющенком, була спрямована на формування національної складової політичної ідентичності. Її провідною метою визначалося створення національного „Я”: „єдиної Української Нації”. Необхідність „відродження” Великого Українського народу пояснювалася ознаками сучасної України, як:

- посттоталітарної держави, в якій головним принципом політичного життя було покладання на „сильну руку”;
- постколоніальної країни, яка довгий історичний період перебувала під „тиском чужих народів”;
- країни, народ якої пережив „геноцид”.

Згідно з даною моделлю ідентичності, особливість української ідентичності, української державності обґрунтовувалася через процес історичного розвитку української культури:

- за часів Київської Русі, здобутком якої стала віра, право самовизначення долі і рівність серед інших народів;
- за часів Української козацької держави, яка стала джерелом прав і вольностей, честі і гідності, рівності і демократії;
- у творах Шевченка, Франка, Грушевського, Хвильового, Стуса;
- у період двох світових війн і післявоєнної індустріалізації, коли розпочався розквіт культури, розвиток науки і техніки.

Смислоутворюючими категоріями національної свідомості визначалися „Державність”, „Нація”, „Православна віра”, відтак образом країни стала „Українська держава” з єдиною українською нацією і єдиною помісною Українською Православною Церквою.

Систему світоглядних цінностей складали:

- свобода і незалежність;
- примирення і єднання;
- надія і віра;
- гідність і справедливість;

- родина;
- праця.

Основу політичного життя повинні були складати такі цінності, як: свобода, свобода слова, демократія, соціальна справедливість, боротьба з корупцією і хабарництвом, Європейський вибір.

Смислоутворюючими категоріями політичного життя визначалися „громада”, „влада”, „бізнес”. Політичні відносини повинні були уособлювати партнерські стосунки між владою і бізнесом, владою і громадою. Поняття „добробуту” нації розкривалося через забезпечення розвитку високих технологій, вугільної, машинобудівної, металургійної промисловості, села і культури.

У результаті реалізації цієї стратегії, „громадянин” мав стати „українцем” із почуттям єдності зі своєю державою через усвідомлення культурних цінностей і захищеності своїх політичних, економічних, соціальних прав – опорою монолітної української нації.

„Національне єднання” України як головне завдання Президента втілювалось у публічному вшануванні національної культурної спадщини українського народу (відновлення і побудова нових пам’ятників, відкриття музеїв тощо), темах героїзації вояків ОУН-УПА і жертв Голодомору.

Модель ідентичності, артикульована В. Ющенком, була спрямована на подолання комплексу „залежності від”: культури іншого народу, політичного режиму минулого, політики від економіки тощо. Вона відтворює національно-державницьку концепцію формування громадянина.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція В. Петровського, який констатував існування чотирьох типів громадян українського суспільства у період з 1994 до 2004 років: „радянський” – зорієнтований на повернення суспільно-політичного ладу радянського типу, відродження „радянського народу”; „малоросійський” – ґрунтується на комплексі меншовартості української нації, порівняно з іншими; „безтурботний українець” – визначається розумінням громадянина, що він не росіянин, не поляк, не єврей,

не татарин, але точно не знає, ким він є; і тип „свідомого українця”, який має чітко визначену ідентифікаційну спрямованість на історію, традицію й особливі риси українського етносу [103, с. 291].

Логіка формування такої моделі ґрунтується на тому, що усвідомлення себе як українця і громадянина створює умови для співпадання мотивів діяльності особистості із вимогами функціонування інститутів держави, що уособлюють націю, забезпечуючи державі необхідний рівень соціальної підтримки.

Зазначимо, що актуалізація національної моделі ідентичності в Україні замість створення єдиного національного простору спричинила зворотний рух - звернення до локальних світів, місцевих звичаїв і традицій, що стало відображенням притаманної українському суспільству багатокультурності і поліетнічності.

2. „Нова Україна”. Борці за справедливість.

„Нова Україна” Віктора Януковича є концепцію формування громадянської ідентичності [27; 47; 107].

Головною метою визначається побудова „сильної модерної України”, основою якої повинні стати:

- „сучасна індустрія”;
- „прекрасна земля”;
- „розвинуті наука і культура”.

„Нова Україна” розкривається в образі „сучасної демократичної республіки”, в якій ідентичність формується на засадах громадянства, єдності і культурного розмаїття, широкого суспільного діалогу.

Відповідно до цієї концепції роль України-держави полягає у забезпеченні рівних можливостей для розвитку всіх локальних культур, що створюють культурне розмаїття українського суспільства.

Смислоутворюючими категоріями політичної свідомості пропонується вважати такі: „Демократична Республіка”, „Сильна і справедлива Україна”.

Створення „нової України” буде ґрунтуватись на:

- громадянському суспільстві (передбачається економічне і духовне „розкріпачення” особистості, соціальна захищеність, турбота про життя, здоров’я, матеріальний стан людей, гарантія громадянських прав і свобод);
- місцевому самоврядуванню (відповідальність місцевих представників влади);
- правовій системі (стабільність і наступність законотворчої діяльності, однаковість застосування правових норм).

Створення консолідованого суспільства відбуватиметься на ґрунті цінностей демократії, толерантності, соціального прогресу, свободи і „справжньої” незалежності.

Світоглядні цінності, що повинні забезпечити соціальний прогрес, позначаються як „гуманістичні”.

Основою „справжньої незалежності” повинна стати економічна і цивілізаційна модернізація. Зазначимо, що разом із швидким розвитком економічної сфери, відзначається настанова на випереджальний розвиток гуманітарної та соціокультурної сфери.

Політичне життя Нової України повинно розвиватись в режимі відкритого діалогу Влади і Суспільства. Політичними цінностями вважаються свобода слова, справедливість і рівність.

Модель політичного ладу Нової України базуватиметься на чотирьох компонентах:

- сильний Президент (важелі координації та контролю над реалізацією реформ, стратегічного курсу держави);
- компетентний політично структурований парламент із сильною коаліцією і впливовою опозицією;
- відповідальна і професійна виконавча влада;
- відповідальне місцеве самоврядування.

Модель українського суспільства В. Януковича спрямована на „боротьбу з”: бідністю, неефективністю, безвідповідальністю тощо. Вона конструється через оцінки діяльності попередніх управлінців, у результаті її втілення

повинна виникнути держава із „стійкою” політичною системою, відповідальною ефективною владою, яка консолідує конструктивні сили суспільства і соціально активного і політично відповідального громадянина – патріота.

В основі формування громадянської свідомості лежить механізм громадянської ідентифікації, коли особистість відносить себе до певної соціальної групи, переймається її інтересами, цінностями. Зокрема, на думку Т. Яблонської, громадянська свідомість визначає спрямованість активності особистості в напрямі суспільно значущої діяльності. Набуття особистістю громадянської свідомості передбачає усвідомлення „себе” суб’єктом суспільного поступу [136, с. 353].

Формування ідентичності завжди є актуальною проблемою для політиків, адже, спричиняючи відчуття емоційної прихильності, зв’язку внутрішнього світу громадян з більшим зовнішнім світом, ідентичність породжує потужний ресурс колективної дії. Поєднуючи культурний і особистісний вимір, вона забезпечує повноцінне функціонування структурного виміру суспільства.

У вітчизняній політичній науці 90-х років функцію „об’єднуючого” чинника суспільства виконувало поняття національної ідеї – українські дослідники шукали те, навколо чого консолідується нація, заради чого вона живе, що після руйнації радянської системи цінностей було досить актуальним. Універсальною, цементуючою субстанцією ціннісної системи вважалася національна ідея. Вона, як слушно зазначав І. Курас є „фундаментально зумовленою природним, історико-політичним буттям і є природної складовою будь-якого етносу” [74, с. 317].

Як джерело культурно-історичної динаміки, що визначає унікальність нації, актуалізує її самосвідомість, національна ідея 90-х років була втілена в логіці державотворення. Однак дія певної ідеї не є безмежною, провідна мета була замінена іншою – націотворенням. Створення національно орієнтованої моделі соціокультурної ідентичності відзначилося перерозподілом значних суспільних ресурсів у сферу розвитку культури – відновлення культурної

спадщини українського суспільства. Мету, що пропонується втілювати сьогодні, складно визначити однозначно, оскільки така можливість з'являється лише із плином часу, проте у громадянській моделі ідентичності, артикульованій В. Януковичем, потрібно відмітити позначення процесів формування громади і творення політики у значенні politics, що, слідуючи логікою демократизації, повинно відображати подальше ускладнення політичного життя: привести до децентралізації влади, структуризації і професіоналізації сфери представництва політичних інтересів. Звичайно, це судження є відносним і ще потребує фактологічного підтвердження.

Як стверджує К. Гірц, ідентичність формується двома способами: через актуалізацію самобутніх рис спільноти – місцевих звичаїв, традицій, особливостей національного характеру – за принципом есенціалізму; і через надання значимості певним ознакам сучасності – факторам, напрямам сучасного історичного процесу – епохалізму. У першому випадку утворюється міцний психологічний зв'язок між індивідуальним і колективним суб'єктом – громадянином і державою-нацією. Якщо ідентичність формується за принципом епохалізму (другий спосіб), утворюються міцні соціальні зв'язки. Як зазначає учений, есенціалізм спричиняє тенденцію до соціальної ізоляції, у тоді коли епохалізм є антиізоляційним, однак у психологічному вимірі сприймається як нав'язаний ззовні [32, с. 275]. У першій моделі провідне місце посідають примордіальні елементи (мова, релігія, звичаї тощо), друга – громадянська – складається з громадсько-територіальних елементів, ідеологічних уявлень про державу і політичні інститути.

Ураховуючи викладені міркування, можемо зробити висновок, що дисбаланс у той чи інший бік є небажаним для суспільства. Формування відчуття ідентичності у членів суспільства вимагає урівноваження „традиційного” – того, що змінюється повільно, послідовно і є безперервним, і „сучасного”, що уособлює вимоги часу і потребує постійного і швидкого оновлення.

Переосмислення концепції ідентичності стало необхідною умовою подальшого розвитку українського суспільства. Підкреслимо, що у цьому випадку роль політичного лідера полягає у позначенні, а не визначенні напрямів розвитку політичної культури. Синхронність розвитку політичної культури з об'єктивними соціокультурними процесами відтворює розвиток соціокультурної системи в цілому, тенденції якої в політичній сфері можна лише артикулювати.

3.3. Формування тенденцій розвитку політичної культури українського суспільства: внутрішні і зовнішні чинники

Створення ідентифікаційної системи потребує постійного оновлення, оскільки її зміст повинний орієнтувати людину у світі, що швидко змінюється. Політичний світ швидко змінюється тому, що зміни є способом збереження його сталості, онтологічності. Звертаючись до традицій, політична культура „обґрунтовує” інновації, внаслідок чого незвичні явища набувають визначеної форми, внутрішній опір зменшується, відновлюючи відносну стабільність політичного життя.

Безперечно, імплементація демократичних цінностей у практику політичної діяльності є процесом еволюційним, послідовним. На певному етапі трансформацій демократизація виступає як мета, однак поступово вона повинна змінюватись іншими пріоритетами. Для того, щоб демократія не перетворилася на самоціль і не спричинила гіпертрофованій розвиток інституційних імітацій, необхідно постійно уточнювати і розробляти ідеал політичного ладу.

У результаті творчого осягнення цінностей і принципів демократії, наукового аналізу досліджень політичних культур „демократичних суспільств”, ті знання про політику, якими українське суспільство володіло наприкінці 90-х років отримало негативну оцінку, однак важливішим є те, що оцінка поточного стану політичної культури традиційно зводиться до ступеня відповідності чи

невідповідності уявленням про ґрунтовно розроблений ідеал демократичного політичного ладу.

Такі „запозичення” є природним механізмом співіснування різних культур, що забезпечує не тільки міжкультурну комунікацію і обмін науковими знаннями, а, насамперед, оновлення системи політичної культури.

Якщо розглядати політичну культуру як систему знань, то політична наука є вищим рівнем знань про політику і саме на цьому рівні формуються уявлення про ідеали і можливі моделі організації політичного життя, саме на цьому рівні перебувають чутливі механізми сприйняття імпульсів динамічних змін соціокультурного середовища, непомітних а ні практичному політику, а ні пересічному громадянину.

Ми звернемо увагу на ті вектори соціокультурного розвитку, що окреслюються у межах історичної, соціологічної та політичної думки в Україні у формі вимог до сучасної української політичної культури.

Зокрема, дослідниками Українського інституту національної пам'яті було проаналізовано параметри формування національної свідомості українських громадян у первинних інститутах соціалізації (через вивчення історії України у школі). І за результатами здійсненого моніторингу джерел формування образу українського народу і відповідно усвідомлення суб'єктом навчання своєї прихильності до історичного процесу – було виявлено такі принципи побудови історичної свідомості про українських громадян [112, с. 11–12, 14–19]:

- етноцентричність;
- антагоністичність;
- депресивність (домінування ідеї страждань і втрат українців (що стабілізує комплекс національної меншовартості);
- державність.

Зокрема, як пояснювали дослідники, етноцентричність не відтворює повною мірою етнотворчі процеси, адже кожний етнос формується на підставі переплетіння питомих рис із рядом зовнішніх впливів, контактів із сусідніми етносами та взаємозапозичень [112, с. 11]. Цей принцип підкріплюється ідеєю

колоніального статусу України, що за припущенням М. Мудрого, свідчить про переважання в Україні так званого „захисного націоналізму”, тобто відчуття небезпеки з боку експансіоністських у минулому сусідів” [167, с. 99].

Як зазначається, мілітарно-політична історія, описана з перспективи „загального інтересу нації”, зображує лише одновимірну „правду” з погляду колективного „ми”, виключаючи припущення існування інакших точок зору, що породжує спрямування позиції на позначення „зрадників” чи „відступників”, до яких належатиме частина власного народу. Більше того, надмірний опис військових і політичних подій опосередковано створює „програшний” образ українського минулого („національні поразки”, „багато виграшних битв і жодної перемоги у війні”), повинний бути замінений „гуманістичною спрямованістю підручника” [112, с. 11].

Як зауважує Наталія Яковенко, у розвитку свідомості українського громадянина ці принципи формують тенденції до [167, с. 115–116]:

1) укорінення анархічного, асоціального сприйняття світу як поля безперервної і затаїтої боротьби;

2) соціальної дезорієнтації особистості, яка сьогодні живе не в біполярному суспільстві, поділеному за класовим принципом на „експлуататорів” і „експлуатованих”, а в строкатому соціальному конгломераті прошарків, груп інтересів, малих спільнот тощо;

3) нав’язування єдиного погляду на соціальне довкілля як простору виключно „правди колективу” („нашого”).

Замість анахронічних схем пояснення історії України була запропонована переорієнтація на мультикультуралізм і поліетнічність, які розкривають:

- культурне розмаїття для національної історії;
- важливість звичаїв та історичних традицій для їх носіїв;
- неоднорідність етнічних груп;
- толерантне сприйняття інших етнічних і культурних груп і особистостей (чесноти і самодостатня вартість).

Згідно з висновками дослідників, ідентичність сучасних українців повинна формуватися на підставі [167, с. 14, 20, 36]:

- антропологічного і культурно-цивілізаційного розуміння історичного процесу;
- зображення безперервності історичного процесу – як природного процесу безперервного заселення території України різними етнічними групами, їхн соціальної активності;
- урівноваження політичної та мілітарної історії, яка описана з перспективи „загального інтересу нації” соціальною історією суспільства з розширеним тлумаченням культури – ідеологій, правничої та соціальної свідомості, історії повсякдення, соціальних і релігійних інститутів;
- зображення специфіки держав, до яких входила українська територія з метою висвітлення українського внеску в буття цих держав, а також причин, чому українці не змогли реалізувати себе в них;
- поліетнічності, що передбачає розуміння історії України як простору, де поруч із українцями формувалися й функціонували інші етнічні спільноти;
- поліконфесійності, що передбачає розуміння ситуації вільного вибору конфесії, усвідомлення присутності конфесійної палітри (уніатів, католиків, протестантів, нехристиянських релігійних течій тощо);
- зображенні демократії і різних форм самоорганізації суспільства.

Зазначимо, що соціальний і антропологічний виміри історичного процесу, які рекомендовано відтворювати у підручниках з історії України [167, с. 117], передбачає зображення:

- людини з її потребами та ініціативою;
- громадської активності індивіда, альтернативних щодо державної влади форм соціальної самоорганізації, розвитку громадянського суспільства в історії українського народу;
- соціальної структури „згори вниз” – від володарів та еліти до

нижчих груп, що повинно сприяти моделюванню образу „себе” як складного соціального організму, із різними соціальними групами, потребами і стратегіями поведінки.

Якщо історична точка зору окреслює імперативи української свідомості, то соціологічна надає можливість розглянути поле взаємодії суспільних сил в Україні. Зазначимо, що зазначені вище багатокультурність і поліетнічність як ознаки українського суспільства конституюються і соціологами, однак у соціологічному контексті вони розглядаються з погляду інституціоналізації взаємодії соціокультурних груп.

Розуміння багатокультурності і поліетнічності українського суспільства передбачає прийняття двох основних позицій. Перша полягає у визнанні багатьох центрів культурного впливу на політичне життя. Друга – у потребі координації цих впливів. Як слушно зазначає вітчизняний соціолог Анатолій Ручка, консенсус соціокультурних груп щодо найвищих цінностей, цілей, принципів суспільного життя визначається не політичною владою, а взаємодією цих груп. Їх взаємодія повинна будуватися за принципом співіснування, а не домінації [73, с. 38].

Особливо гостро функціонування культурної моделі суспільної солідарності постає в контексті постмодерної дійсності. Серед основних ознак постмодерного світу необхідно визначити [73, с. 21, 29, 34]:

1) епізодичність і невизначеність, постійні зміни у житті людей, що зумовлює девальвацію авторитетів і традицій у конструювання ідентичності, домінування короткострокової перспективи життя „тут і зараз”;

2) конкуренцію культур: національні цінності і традиції виявляються не єдиним джерелом сенсу, вони змагаються з іншими культурами, змінюючи поле вибору для створення історії життя особистості;

3) новий комунітаризм – утворення нового типу спільності за рахунок спонтанних громадянських рухів, груп, об’єднань, тимчасових за характером, неприв’язаних до певної території і спрямованих на розв’язання локальних проблем – спільноти без статусу, однак із чітко визначеною метою;

4) швидкий розвиток сучасних електронних технологій, що прискорює дифузію культурних зразків.

Досліджуючи формування ідентичності в постмодерному світі, вітчизняний соціолог Анатолій Ручка слушно звертає увагу на те, що „людина будує свою ідентичність на засадах власного вибору, рішень і вольових зусиль, ідентичність не народжується з людиною, її треба шукати, конструювати, будувати впродовж життя” [73, с. 39]. Тому одним із нагальних завдань для українського суспільства є формування комунікативно-діалогового простору української культури, який став би для особистості стабільним джерелом сенсу життя.

У такому контексті нагальною проблемою соціокультурного розвитку української спільноти стає розвиток міжперсональної довіри, розвиток „довіри до людей, а не до інституцій” [140].

Як зазначає В. Степаненко, сучасне українське суспільство характеризується дефіцитом соціального капіталу. Відсутність розвинених громадянських традицій, радянізована автентична солідарність, слабкість і малочисельність середнього класу, масова трудова міграція – на думку соціолога, стали причинами цього. Тому, формування самостійного, економічно, психологічно та культурно незалежного індивіда повинна ґрунтуватися на розвитку громадянських чеснот і морального етосу, що є засадничими у формуванні громадянського суспільства [140]. У зв’язку з цим підкреслимо, що актуальною суспільною потребою є вже не інституційне оформлення громадянського суспільства, а розвиток конкретних навичок громадянської співпраці, компетентності, розвиток громадянської культури.

Розвиток громадянських чеснот, формування цінностей і навичок громадянської співпраці актуалізує проблему громадянської освіти. „Для того, щоб нові держави могли створити громадянську культуру, – зазначає Г. Алмонд, – їм знадобляться як об’єднуючі їхніх громадян символи і системне відчуття, так і когнітивні навички. Таким країнам необхідні символічні події і харизматичні лідери, або інші засоби створення прихильності і єдності на

символічному рівні. Водночас необхідний розвиток політичної компетентності, соціальної довіри і громадянської співпраці. Підвищення рівня освіти призведе до створення компонентів громадянської культури, уможливить демократію” [3].

У зв’язку з цим потрібно вказати на концепцію громадянської культури, розроблену вітчизняним філософом і політологом Сергієм Рябовим. Зазначимо, що культуру громадянськості дослідник розумів насамперед як „морально-духовний стан свідомості особистості, який ґрунтується на розумінні та відчутті свободи і відповідальності, вірі у суспільні цінності” [43, с. 9]. Громадянськість має глибокий емоційний вимір, пов’язана із почуттям суспільної солідарності та цінування суспільної злагоди. Такий стан формується на підставі досвіду співіснування громадою. Співіснування громадою означає „зорієнтованість суб’єкта суспільного життя не на боротьбу з іншими, а на співпрацю, здійснення спільних справ, шанування приватності, лояльність до чинного ладу та критичність у ставленні до уряду, участь у розв’язанні спільних проблем, причетність до життя громади” [124, с. 8].

Громадянськими чеснотами є: законослухняність, відповідальність, соціальна і політична активність, толерантність. Когнітивний вимір культури громадянськості передбачає освіченість людей щодо своїх прав і обов’язків, власних інтересів і можливостей їхньої реалізації, проблем, що перешкоджають їх задоволенню і ресурсів, що можуть бути використані. Як неодноразово підкреслює С. Рябов, громадянин не бере участь у політичній боротьбі, однак звертається до влади у вирішенні нагальних для нього і громади питань.

Ураховуючи специфіку української політичної культури, дослідник наголошує на необхідності використати механізми цілеспрямованого впливу у формуванні громадянської культури – громадянської освіти, об’єктами якої і повинні стати зазначені вище цінності. У результаті громадянин повинний знати не тільки основні параметри функціонування суспільства і політичної системи, норм і правил, яких він повинний дотримуватися, а мати навички

критичного мислення щодо оцінки політичних подій і навички самоврядування – вмінні розв’язувати спільні проблеми.

Згідно з твердженнями С. Рябова, імперативами громадянської свідомості є [124, с. 6–9]:

- відповідальність за власний добробут – безпосереднє життя кожного є справою його власної відповідальності;
- влада забезпечує мінімально необхідні умови успішної діяльності громадянина (дотримання встановленого порядку, стабільність, безпека), решта – справа громадян;
- особистість є не лише творцем себе і власного життя, а й свого суспільного середовища;
- добровільність у розв’язанні проблем життя громад;
- орієнтованість не на протистояння і конкуренцію, а співпрацю між різними групами населення, між громадою і державою.
- компетентність і відповідальність у виборі керівників – „вибори – це наша справа”, що означає бути зацікавленим у тому, щоб вибори відбувалися, проводилися періодично і не були сфальсифіковані;
- готовність висловити непокору щодо політичних заходів законодавців, для привернення уваги влади і громадськості до існуючих проблем шляхом мирного протесту;
- патріотизм – незалежно від того, яка політична сила представляє владу.

З огляду на окреслені цінності культури громадянськості визначимо ознаки і роль демократичного політичного ладу, що формулюються вченим. Основними інституційними параметрами демократії визначається визнання і здійснення права усіх громадян на [124, с. 7]:

- участь у формуванні органів державної влади;
- контроль за їх діяльністю;
- вплив на ухвалення спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права;

- здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо;
- безпосередню причетність до розв'язання проблем життя громади.

На думку С. Рябова, головна ідея демократії полягає в тому, що „будучи засобом соціальної емансипації й громадянської самореалізації особистості, вона забезпечує максимальне врахування інтересів окремих людей і громад, уможливорює контроль нації за здійсненням влади, а, отже, її легітимацію” [124, с. 3]. Відповідно демократія визначається як „гуманізована політика”, яка забезпечує для громадян участь у суспільних справах, в ухваленні загальних рішень, у впорядкуванні суспільного життя. В основі такої демократії лежить цінність людини і громадянська участь: у житті громад, культура електоральної участі й протестна участь. Демократія стає вираженням громадянської культури, культури соціальності.

Ефективність політичної системи і конструктивність державної політики залежать від того, наскільки формат політичної системи дозволяє оперативно й адекватно реагувати на запити суспільства. Природним є те, що політичні інститути і цінності, формуючись відповідно до закономірностей розвитку спільноти, сприяють реалізації її соціокультурного потенціалу.

Необхідність оновлення стандартів і цінностей політичної діяльності в пострадянських країнах зумовили запозичення певних патернів політичної взаємодії, їх впровадження в соціокультурне середовище спільнот. Відкритий міжкультурний діалог сприяв інтенсивному обміну політичним досвідом з країнами розвинених демократій, і ознаки демократичності відносно швидко стали вважатися критеріями політичного розвитку багатьох перехідних суспільств. Однак, який би зміст не мали нові стандарти і правила політичного життя, імплементація новацій завжди вступає у конфлікт із традиційними елементами політичної культури, тим гостріший, чим масштабнішими є зміни. Політична культура дезінтегрується, змінюється її структурна конфігурація. Традиційні ідентитети підпадають під сумнів, поступово втрачаючи значення, це робить уразливими відчуття національної і громадянської ідентичностей. Відстань між світами політичних суб'єктів збільшується, що ускладнює, а іноді

унеможливлує, належну всезагальну підтримку „нових” політичних структур – довіру, лояльність, визнання як „свого”. У результаті функціональна ефективність інституційних новацій стає залежною від часу їх присутності в суспільстві, а тривалість функціонування, у свою чергу, потрапляє у залежність від випадковості – наскільки вгадали чи не вгадали суб’єкти політичного розвитку час і місце у спільній системі цінностей для її впровадження.

Водночас складно знайти суспільство, яке не змінюється – у просторі і у часі, через набуття нових ознак, воно удосконалюється, розвивається. Очевидно, що для підтримки усталеного політичного розвитку, гармонізації різноспрямованих трансформаційних процесів, політичні зміни повинні відбуватися з найменшими для суспільства ризиками – в оптимальний спосіб вписуватися в соціокультурний контекст.

У контексті динамічної міжкультурної комунікації, зміни соціокультурних засад існування української спільноти, визначальним фактором суспільного розвитку є гармонізація політичних змін і соціокультурного розвитку. Принципи гармонізації закладені у зв’язку соціальності, культури і політики – у механізмі, що уможливлує реалізацію соціокультурного потенціалу спільноти.

Зазначимо, що поняття „соціальність” відображає зв’язок макро- і мікрорівнів суспільного життя – поєднує мотиваційну і організаційну сфери суспільства. Соціальність відображає включення індивіда в контекст взаємодії – фіксує його здатність до співбуття з іншими, точки співпадання індивідуального і колективного інтересу.

„Жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед обличчям різних потреб і напружень доти, доки інтереси його громадян не пов’язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і обов’язками”, – стверджує Т. Парсонс [100]. Позначаючи такий інтегративний механізм, як „соціетальність” – субстантивну ознаку суспільної системи, що утримує її цілісність, Т. Парсонс вказує на відчуття лояльності й солідарності, що виникають у членів суспільства, наповнюючи їх готовністю відгукнутися відповідно в ім’я суспільного інтересу або потреби [100].

У культурі механізм суспільної інтеграції відображається у вигляді [101, с. 23–24]:

- цінностей соціальності – фундаментальних цінностей, що інтегрують індивідів у спільноту (вирішують „війну всіх проти всіх”);
- цінностей інших класів об’єктів (залежно від видів і способів взаємодії інститутів), які в конкретних умовах здатні забезпечувати цілісність (виконувати рішення „війни всіх проти всіх”, або підтримувати „суспільну солідарність”) і здійснюють легітимацію нормативного порядку;
- експресивних символів, що виражають ефекти дії і механізми організації двох вищих рівнів у доступній узагальненій формі і на суб’єктивному рівні дозволяють сприймати і підтримувати функціонування інститутів, робити кожному члену суспільства свій індивідуальний внесок у колективну справу – підтримку суспільної солідарності.

Суттєвим елементом синхронізації соціокультурних і політичних змін є розвиток людини. Зокрема, в концепції соціокультурних і політичних змін, розробленій Р. Інглгартом, якість життя людини, її особистість розглядається як пріоритетна цінність. Саме на розвиток особистості спрямовані соціальні і культурні процеси. Це виражається у поступовому задоволенні фундаментальних потреб особистості і переходами на якісно вищі рівні соціального і політичного розвитку.

Згідно з твердженнями дослідника, задоволення фундаментальних потреб особистості визначає етапи культурного розвитку суспільства – ціннісні зсуви культури від матеріалізму до постматеріалізму [51, с. 7], що супроводжується зміною інституційних форм, щоб через задоволення особистісних потреб, створювались умови для подальшого розвитку людини. Кожний з культурних зсувів є відповіддю на запит у задоволенні у встановленому порядку фундаментальних потреб особистості.

Узагальнюючи думки науковців, праці яких присвячені трансформації культурних цінностей, зокрема Р. Інглгарта, К. Вельзеля, Р. Далтона, С.

Фленагана і А. Лі, Д. Девіса визначимо основні теми соціокультурного розвитку.

1. Особистість. Пріоритетною потребою особистості матеріалістичного суспільства є прагнення економічної, фізичної і соціальної безпеки. Те, що іноді називається потребою „онотологічної безпеки” – упевненості у тому, що світ залишається тим самим – незмінним і стабільним. У особистості розвивається „авторитарний рефлекс” – фундаменталістські нативістські реакції, що втілюються, у відкиданні нового, стійкого обов’язку відстоювати звичні культурні моделі. У політичній площині авторитарно зорієнтована особистість підтримує сильних лідерів, вороже ставиться до політичних змін, дотримується традиційних переконань.

Пріоритетною потребою особистісного розвитку у постматеріалістичному суспільстві є індивідуальне самовираження. Людина прагне вже не стільки безпеки життя і економічної стабільності, скільки висуває вимогу до підвищення якості життя. Її особистість стає ліберально орієнтованою, що втілюється у лояльному ставленні до різноманіття переконань, традицій і культурних моделей. Влада авторитету в політичному житті замінюється бажанням самостійно брати участь у політичному житті, особистісні цілі підпорядковуються не конкретній політичній силі, а більш широкій суб’єктності. Пошуки форм самовираження в політиці, зростання політичної компетентності у прийнятті політичних рішень перетворюють пересічного громадянина на селекціонера у сприйнятті інформації.

2. Фактори політичної ідентичності.

Критеріями соціального структурування у матеріалістичному суспільстві є прибуток, обсяг влади і рівень освіти. Факторами політичної ідентичності є соціальний клас, рівень освіти, прибуток, релігійність, стать. Зайнявши чітко визначене місце в ідеологічно структурованому політичному просторі, суб’єкт дотримується традиційних переконань, є споживачем інформації, що надходить до нього із перевірених джерел.

Критерії соціального структурування у постматеріалістичному суспільстві вже виступає спочатку рівень освіти, а потім обсяг влади, прибуток. Політична ідентичність є досить розмитою, рушійною силою політичного життя стають громадські рухи – „добровільно організовані колективи, що діють у не інституційній формі для того, щоб здійснити певні зміни в суспільстві” [168, с. 182], що ставлять мінімум вимог до участі з боку особистості, залучуючи її до участі конкретною зорієнтованістю на швидке та ефективне вирішення проблеми.

3. Стабільне функціонування політичної системи у матеріалістичному суспільстві, як це пояснює Р. Інглгарт, ґрунтується на бюрократичній державі, організованих політичних партіях і репрезентативній моделі демократії. Політичній культурі притаманна відносна монолітність, узгодженість.

Функціонування політичної системи у постматеріалістичному суспільстві визначається поширенням масової участі й тенденціями до переходу до прямих моделей демократії, громадською та політичною активністю і пов'язаними з ними популізмом і персоналізацією виборчих кампаній. Політична культура гнучка і відкрита до змін й ідеологічних новацій.

4. Легітимність влади в умовах матеріалістичного суспільства забезпечується шляхом формування відчуття національної і релігійної ідентичності, із поступовим домінуванням раціонально-бюрократичного типу панування. У постматеріалістичному суспільстві відбувається падіння авторитету централізованої влади.

Компонентами людського розвитку, на думку Р. Інглгарта, є економічне зростання, розвиток культури і демократичний режим [192, с.10]. Вони надають людині ресурси, бажання (мотивацію) і право управляти власним життям – задовольняти потребу у самовираженні. Поява такої потреби є ознакою культурного розвитку (вона прийшла на зміну потребі у безпеці), а тому для її задоволення необхідні відповідні ресурси і міра свободи.

Розвиток людини базується на двох причинних взаємозв'язках: економічний розвиток сприяє розвитку особистості й приводить до формування

цінностей самовираження; ефективні демократичні інститути уможливають реалізацію цінності самовираження – економічний розвиток сприяє поширенню цінностей самовираження настільки, наскільки це дозволяє режим (демократичний або авторитарний) [192, с. 9].

Призначення культури полягає у формуванні цінностей, що мотивують людей на управління власним життям. Демократичний політичний режим „уповноважує” людину управляти власним життям. Таким чином, особистість забезпечена економічними ресурсами, умотивована і через надання свободи і відповідальності зобов’язана управляти власним життям.

Зазначимо, що концепція Р. Інглгарта в основі містить позицію щодо ціннісної значимості того, чого не вистачає. Відчуття нестачі певного об’єкта породжує його суб’єктивну цінність і мотивує діяльність на отримання бажаного. „Коли базові психологічні потреби в безпеці задоволені, зростає наголос на цінностях самовираження, що спричиняє розвиток демократії” [192, с. 10], оскільки розвиток демократії за природою сприяє розвитку свідомості пересічних громадян.

Визнаючи ієрархічний порядок існування людських потреб і тому неможливість задовольняти вищого рівня потреби, поки що не задоволені потреби нижчого рівня, дослідник зображує опосередковану цінностями залежність економічного розвитку (як макрорівневе втілення цінності безпеки людини) і демократичних інститутів (як показник суспільства, в якому розвиваються цінності самовираження).

Інституційне оформлення цінностей створює для особистості умови просування по піраміді потреб. На підставі ефективності задоволення власних потреб і втілення цінностей ми робимо висновок щодо доцільності функціонування суспільства як цілого (воно забезпечує розвиток людини, її особистості), а на рівні відчуття лояльності та солідарності відбувається стабільне функціонування інститутів у цілому [192, с. 9].

Змінюючись, спільнота створює свою соціокультурну реальність. Виробляються культурні цінності, які є своєрідними індикаторами

удосконалення суспільства, що мають особливу цінність, адже в умовах інтенсивної міжкультурної взаємодії і конкурентного співіснування культур дозволяють спільноті зберігати свою самобутність. На їх підґрунті створюється модель солідарності: унікальна за змістом, механізмами підкріплення і діапазоном модифікації (відповідно до вимог часу). Її специфіка полягає у породженні соціетальних імпульсів, що спонукають суспільну систему організувати внутрішні процеси і ресурси для самоствердження спільноти як такої.

У контексті соціокультурних і політичних змін, важливе значення мають ті механізми, що задають соціетальні цілі – внутрішні причини інтеграції спільноти. Згідно з теорією суспільної системи Т. Парсонса, функцію цілепокладання реалізує політична підсистема. Саме вона відповідає за організацію внутрішніх процесів і мобілізацію ресурсів для досягнення певним колективом його цілей і так, уможливаючи консолідовану дію, несе відповідальність за підтримку цілісності соціетальної спільноти перед обличчям глобальних загроз. За Р. Інглгартом – це демократичний устрій, що дозволяє невпинно і послідовно просуватися за рівнями задоволення потреб особистості.

Таким чином, логіка функціонування соціокультурної системи передбачає її перманентне оновлення – зміну тих чи інших компонентів, руйнацію і появу нових зв'язків і складових. В умовах інтенсивної міжкультурної взаємодії, конкурентного співіснування різних культур відбувається поступова зміна соціокультурної форми спільноти – це є природним і необхідним процесом, що зберігає самобутність суспільства і активізує суспільні сили до творення нових культурних цінностей. Розвиток людини і розвиток суспільства взаємообумовлюють один одного. На підставі ефективності задоволення власних потреб і втілення цінностей ми робимо висновок щодо доцільності функціонування суспільства як цілого (воно забезпечує розвиток людини, її особистості) – про цінність суспільства як самобутньої цілісності, відтак визнаємо за ним незмінне ядро культури, що надає інтегративні ознаки і

стабільність функціонування суспільній системі, що забезпечується соціалізацією індивідів у дану культуру.

Для того щоб зберегти інтегративні властивості, суспільна система диверсифікує імпульс загрози цілісності, що надходить від оточуючого її середовища, і перетворює його на множинність потреб. За рахунок внутрішньо-системної диференціації суспільства – існування соціальної, культурної, політичної та економічної сфер, імпульс проходить макрорівневу класифікацію, розподіляючись у різних доменах суспільного буття. Потрапляючи на структурні макрорівні суспільства він існує як функціональна вимога, звідки, через процеси соціалізації поширюється на мікрорівень, перетворюючись на форму потреб особистості. Прагнучи задовольнити нестаток, особистість мобілізує свій вольовий потенціал. Питання полягає у тому, як це зробити.

Через різні форми громадянської активності та політичної участі потреби агрегуються в інтерес і стають доробком групи. Агрегація дає імпульсу-потребі більший соціальний масштаб. Визначившись як інтереси різних соціальних груп, вони вступають у конкурентну боротьбу між собою, що відображається у формуванні декількох (небагатьох) основних цілей (втілених у політичних програмах), які стають альтернативами у прийнятті політичного рішення, одна з яких реалізується у державній політиці. Логіка перетворення соціетального імпульсу на функціональну вимогу макрорівня, з вимоги на індивідуальну потребу, з потреби на груповий інтерес, а з інтересу на програму політичних дій, яка у тому чи іншому вигляді втілюється у пріоритетних напрямках державної політики, взята за основу для більшості моделей сучасних демократій.

Тому ми робимо висновок: чим більш багатогранним є громадянське суспільство і більш конкурентоспроможною система політичного представництва в суспільстві, чим більш відкритим і прозорим є процес прийняття політичних рішень, тим інтенсивнішим буде діалог між суспільством і державними органами влади; тим якісніше відбуватиметься мобілізація соціокультурних потреб спільноти, тому більш оптимальною буде політична

система, і отже, тим більше самодостатньою і здатною до саморозвитку буде суспільна система в цілому.

Необхідність визначати пріоритети політичного розвитку відповідно до потреб спільноти призвела до імплементації цієї схеми політичного ладу в українське суспільство (її обґрунтування на рівні політичної науки, ідеалізації у програмах політичних партій і подальшою реалізацією у нормативно-правових формах).

Демократичний устрій надає максимальний обсяг свободи, порівняно з іншими типами політичного ладу, створює умови, що сприяють соціокультурному розвитку, є ефективним механізмом творення цінностей. Демократія не регулює часткові взаємовідносини, що виникають у процесі відтворення демократичних норм. Дозволяючи плюралізм, свободу слова і самовираження на макрорівні політики, на мікрорівні, при реалізації цих цінностей, створюються умови конфліктної взаємодії, що породжує рішення і ціннісні значення. Якщо для індивіда це супроводжується дисбалансом віри-зневіри у власну систему цінностей та загостренням відчуття громадської ідентичності, то на макрорівні наявність конфлікту означає активізацію механізмів саморозвитку.

Визнані демократичні норми забезпечують людині відносну свободу мислити, вірити і вчиняти, як їй забажається, що робить суспільство відкритим і гнучким до змін. Інституціоналізація громадських прав і свобод припускає існування станів невизначеності на мікрорівні, у міжособистісних відносинах, що дозволяє суб'єктам, які вступають у відносини, регулювати їх на свій розсуд (згідно з теорією раціонального вибору – прагматично і раціонально).

На певному етапі трансформацій демократизація виступає як мета, однак поступово вона повинна змінюватися іншими пріоритетами. Для того щоб демократія не перетворилася на самоціль і не спричинила гіпертрофований розвиток інституційних імітацій необхідно постійно уточнювати і розробляти ідеал політичного ладу.

Соціокультурні трансформації демократично розвинених суспільств, в середовищі яких відстежується інституційне оформлення постматеріальних цінностей, піднімають питання стандартів і параметрів демократизації для перехідних суспільств. Зокрема, це стосується:

1) розширення сфери індивідуальної свободи особистості, що втілюється у відносності ціннісних пріоритетів і супроводжується послабленням залежності індивіда від соціальних норм, відчуття групової ідентичності [188, с. 238]. Унаслідок цього підвищується гетерогенність громадянського суспільства, фрагментація ідеологічного простору, ствердження толерантності як принципу співіснування і умови плюралізму в політичному житті;

2) підвищення ролі сучасних комунікаційних технологій в діалозі між владою і суспільством, політичної компетентності і впевненості громадян щодо впливу на процес управління, що супроводжується зміною засад формування соціальної бази політичної сили, професіоналізації діяльності груп інтересів щодо стратегії включення в процес політичного управління і реалізації конкретних потреб [183, с. 921, 931–932];

3) зниження авторитету політичних партій, поширення популярності форм прямої демократії, персоніфікації виборчих кампаній, що зумовлює зростання автономності індивідуального суб'єкта політики [182, с. 144].

Ідея мобілізації соціокультурних потреб під дією соціетального імпульсу залишається константною, тоді як механізми її реалізації змінюються. Насамперед це стосується ролі та видів ЗМІ в політичному житті, форм масової політичної участі, партійної ідентичності, зміни мотиваційної структури особистості (авторитарної/ліберальної), пошуку адекватних способів самовираження в політиці.

Проблема полягає в орієнтирах політичного розвитку українського суспільства: на які стандарти і цінності орієнтуватися українській спільноті для подальшої розбудови демократії? Які об'єкти соціокультурної реальності вважати цінними і політично значущими, якщо ті, що взяті як універсальні перманентно оновлюються?

Вивчаючи традиційність і сучасність у політичних культурах різних суспільств, американський дослідник Люсіан Пай зауважував, що для уникнення конфлікту між традиційною і модерною субкультурами, необхідно „рухатись над загальними категоріями традиційності та сучасності й шукати особливі цінності” [202, с.19, 21] У чому полягають і де шукати такі „особливі цінності” вчений не розтлумачив.

На думку Р. Інглгарта, цінності, що виражають ідею демократії, потенційно закладені в культуру будь-якого суспільства, їх активізація означає розвиток, а для людини – сходження від одного рівня потреб до іншого. „Продемократичні” орієнтації виникають природно, надають екзистенційно більше безпеки, когнітивно – більше компетентності, а соціально – більше незалежності. Тому у кожному суспільстві можна знайти культурні кластери комплементарних для демократії орієнтацій. Вони можуть бути активованими або зберігатись як потенціал. Р. Інглгарт і К. Вельзель відтворили їх у вигляді п’яти орієнтацій [218, с. 79]:

- свобода людини, що виражається в ліберально орієнтованій структурі особистості;
- громадська активність, що відображається в участі у політичному і соціальному житті;
- толерантність;
- задоволення власним життям;
- повага до людей, що втілюється в міжперсональній довірі.

Як стверджують дослідники, ці орієнтації уособлюють універсальну для кожного суспільства „віру у людський потенціал”, втілення якої неодмінно призводить до створення, підтримки або розширення – залежно від демократичного досвіду – демократичних свобод, які дають еволюційну силу відбору і ствердження режиму, сприятливого демократії.

В умовах підвищеного рівня ентропії політичної системи, а отже, й низького рівня передбачуваності політичної поведінки, значно ускладнюється алгоритмічний розвиток і структурування поля політичної культури.

Збереження зразка політичної культури вимагає стабілізації – закріплення норм і правил через їх постійне повторення, розвиток і необхідність адаптації до мінливості зовнішнього оточення – перманентної зміни її структури.

Отже, конструювання політичних механізмів, їхнє закріплення на інституційному рівні не може бути самоціллю, а швидше умовою розвитку культурних значень і цінностей. Політична культура є тим механізмом, що формує альтернативи політичного розвитку, дозволяє удосконалювати критерії відбору і визначає алгоритм впровадження тих елементів політичного устрою, які сприяють саморозвитку суспільства. Через політичну культуру, за рахунок ціннісних підстав здійснюється мотивування на консолідовану політичну дію – засіб мобілізації і реалізації соціокультурного потенціалу спільноти. Політичне життя необхідно підтримувати, оновлюючи ціннісний зміст для того, щоб існувала українська модель суспільної солідарності, уможлиблюючи колективне співбуття і соціальний розвиток.

Зазначена проблематика повинна відображатись у політичному житті суспільства. За результатами розв'язання вузлових питань соціокультурного розвитку виникає наукова оцінка стану суспільного організму, на підставі якої обов'язково формулюється нова вимога, нове завдання, політичне вирішення яких забезпечує безперервність соціокультурного розвитку. Раціонально організований владний ресурс, внутрішня узгодженість політичної системи дозволяє своєчасно реагувати і розв'язувати проблеми суспільства. Розвиток політичної культури передбачає формування таких механізмів політичної взаємодії, які б уможливлювали накопичення і реалізацію соціокультурного потенціалу, формування ціннісного зразка українського суспільства – засад суспільної солідарності, що є визначальною силою соціального розвитку.

Наскільки сьогодні ми можемо говорити про відтворення таких цінностей демократії, як свобода, рівність, відповідальність і толерантність у політичному житті в Україні? Якщо ефективність тих чи інших норм суспільного життя перевіряється суспільством на соціальну життєздатність через повсякденну діяльність, то ефективність цінностей в українському

варіанті – через створення ситуацій масової політичної дії. Рівне право на свободу самовираження нації, особистості, свобода слова, право мати свою позицію, уподобання були здобуті через масові політичні акції.

Ідеологічні абстракції, що створювалися підчас виборчих кампаній 1998, 1999, 2002 років послідовно відтворювали проблеми політичного, соціального й економічного розвитку країни. Починаючи з ідей державної незалежності і проблем суспільної інтеграції, закінчуючи ідеями екологічного захисту, іменними виборчими блоками. Проблеми економічного розвитку і політичного управління залишаються пріоритетними у програмах політичних сил.

Оновлення політичної культури сучасного українського суспільства відбувалось шляхом раціоналізації домінуючих у першому десятиріччі незалежності країни громадських настроїв і очікувань. Провідними темами ідеологічного простору були незалежність, національна самобутність, соціальна рівність і соціальна справедливість, які внаслідок диференціації поля політичної боротьби у 2000-них роках змінили ідеї суспільної інтеграції і вираження особистості в політиці, минуле і майбутнє України, корупції, соціального захисту і вирішення економічних проблем.

В українському суспільстві домінуючим залишається потреба у безпеці, інстинкт самовиживання. Суспільство, структури і цінності, що побудовані навколо задоволення первинних потреб людини, панування індивідуального Я, яке шукає безпеки і комфорту, надають надійність і віру, ту наповненість сенсом, якої вимагає розвиток особистості українця.

Водночас у контексті розвитку демократичної політичної культури необхідно визнати, по-перше, те, що ні рівність, ні свобода як цінності неможливі без підкріплення толерантним ставленням до відмінності потреб, інтересів і цінностей різних груп, і, по-друге, відповідальністю за власні дії. Відповідальності – в усвідомленні наслідків реалізації своєї свободи щодо інших, толерантності - у визнанні громадянином права на інакшовість.

Подолання суперечностей, підтримка розвитку культури суспільства вимагає від особистості розуміння зв'язку із власним оточенням, відчуття

солідарності у тому, що крім її потреб, прагнень, інтересів і цінностей, існує інша людина, яка так само має певні потреби і цінності, має право на їх реалізацію, а також розуміння того, що не завжди такі потреби і цінності повинні збігатися. Людина є вільною у своїх бажаннях і діях, однак вона має знати, що у такій свободі вона є рівною з іншими. Це потребує визнання на рівні суспільства не тільки принципів рівності і свободи, а й толерантності і відповідальності. Як зазначає В. Золотухін, цінність толерантних відносин полягає у розумінні особистістю взаємозалежності людського існування, визнання цінності іншого для її самозбереження. Суб'єктом толерантності є саморефлексуюча особистість, що здатна до сприйняття багатоманітності світу і розуміння мотивів дії іншої людини [49]. У свою чергу, цінність відповідальності втілюється у співвіднесенні поведінки індивіда із загально визнаними нормами поведінки. На думку українського політолога Ірини Кресіної, відповідальність підтримує зв'язок суб'єктивних і об'єктивних засад суспільства, що виражається у вимозі до людини усвідомлювати значущість своїх дій та формувати свою діяльність з урахуванням суспільної оцінки [70, с. 64]. І відповідальність, і толерантність передбачають соціальну компетенцію особистості, визнання нею певного обсягу обов'язків щодо організації власного життя і творення соціального оточення. На макросоціальному рівні ці цінності підтримують саморегуляцію соціуму, у поєднанні із цінностями свободи і рівності, уможливають зменшення частки примусу у відтворенні суспільно визнаних норм поведінки.

Наявність цінностей відповідальності і толерантного ставлення у людини повинна попереджувати конфлікти і непорозуміння в суспільстві, що виникають у процесі використання прав і свобод людини і громадянина. В українському суспільстві про доповнення цінностей рівності і свободи цінностями відповідальності і толерантності можна буде казати тоді, коли інстинкт самовиживання буде змінений інстинктом співіснування, спрямованістю особистості на самозбереження не тільки самої людини, а також її оточення. Тому сьогодні можна говорити про формування відповідальності і

толерантності в контексті вирішення проблеми міжособистісної довіри, однак не в статусі цінності, а у статусі соціальної технології.

Таким чином, будь-яка культура існує за принципами самовідтворення і розвитку, механізм адаптації реалізує їх. Адаптуючись, політична культура видозмінюється – змінює свою структуру, формуючи під впливом зовнішніх тенденцій розвитку нову комбінацію політичних настанов, значень, цінностей, норм, традицій тощо. Суспільство використовує власний потенціал – традиційні уявлення та логіку політичного мислення – для обґрунтування інновацій, що дозволяє поступово і безперервно здійснювати перехід на якісно новий рівень політичного життя.

У процесі адаптації змінюється лише тип конфігурації – зв'язки і відношення елементів змісту, у той час, як самі елементи залишаються константними. У певному сенсі зміни політичної культури мають певні межі, інновація не може бути втілена в політичне життя, якщо не вписується у параметри політичного мислення спільноти, її ментальність. Створення нових абстракцій, здійснення синтезу політико-культурних елементів можливі на підставі вже наявного політичного досвіду.

Висновки до третього розділу

Сучасна демократична політична культура в Україні формується у процесах раціоналізації громадських настроїв і очікувань, створення ситуацій масових політичних дій, формування політичної ідентичності.

Раціоналізація громадських настроїв і очікувань відбувається на ґрунті еволюційної зміни ідей, які на політичному рівні відображають соціальні, політичні, економічні і культурні потреби українських громадян. Домінуючі у публічному дискурсі з 1990-тих років ідеї незалежності, національної самобутності, соціальної рівності, соціальної справедливості внаслідок диференціації поля політичної боротьби змінили ідеї суспільної інтеграції, теми

корупції, соціального захисту, компетентності управлінців, економічної ефективності.

Створення ситуацій масових політичних дій дає можливість апелювати політичним акторам до громадської думки в артикуляції політичних позицій, формувати відчуття партійної ідентичності на ґрунті соціокультурних цінностей (через конкуруючі інтерпретації минулого (історії України), майбутнього (зовнішньополітичні орієнтації), актуального політичного життя (цінностей закону, вибору, рівності, свободи слова)).

Специфіку впровадження моделей політичної ідентичності визначають два комплекси ідей. Перший уособлює прагнення долання залежності від „зовнішніх” щодо розвитку української культури факторів, спирається на національно-державницьку модель ідентичності, спрямовану на формування свідомого щодо своєї свободи українця. Другий комплекс ідей відображає прагнення до боротьби із перепонами на шляху суспільного поступу, спирається на громадянську модель, спрямовану на формування відповідального громадянина.

Безперервність політичного життя в українському суспільстві підтримується за рахунок своєчасної зміни домінуючих тем політичного розвитку: державотворення, націотворення, творення громади. Актуалізованими культурними темами сучасного політичного життя виступають притаманні українській ментальності прагнення до справедливості, свободи, підприємницький дух, любов до рідної землі, солідарність, серед яких центральне місце повинна зайняти людина з орієнтацією на „малі світи” – родину і громаду.

У розвитку політичної культури сучасного українського суспільства в період із 1990 до 2010 рр. виявлено проблему узгодження традиційних і сучасних змістовних елементів. Співвідношення традицій і новації в політичному житті України носить конфліктний характер і відтворює процес оновлення зв'язку мірко і макрорівнів політики, що має на меті узгодження потреб і інституційних механізмів їхнього задоволення. Підтверджено, що

різноспрямованість векторів розвитку нормативної та ціннісної систем в українському суспільстві обумовлюють інтеграцію системи політичної культури через дестабілізацію і делегітимізацію політичних інститутів, тому узгодження вихідної політичної культури радянського зразку із новими типами і формами політичної взаємодії в Україні відбувається через створення ситуацій масових політичних дій, що дає можливість апелювати до громадської думки в артикуляції політичних позицій, і тим самим підтверджувати їх істинність.

Долання суперечностей політико-культурного розвитку, що виявляються в процесі узгодження традиційного і сучасного комплексів політичних знань, цінностей і норм в українському контексті супроводжується кризовими явищами, спричиняючи інерційні рухи — періодичне звернення до неформальних традиційних норм політичного життя.

Існування на суспільному рівні специфічної моделі політичних відносин, в основі якої покладено соціальний інстинкт самовиживання, який спрямовує дії політичних суб'єктів на досягнення поставленої мети незважаючи на руйнівний ефект для суспільного блага ускладнює процеси демократизації політичної культури в Україні. Відновлення зв'язку культурного і особистісного вимірів, який уможливує повноцінне функціонування структурного виміру суспільства, породжуючи відчуття суспільної солідарності пов'язано із необхідністю розвитку міжособистісної довіри в українських громадян, еволюційною зміною принципу самовиживання у соціальному і політичному житті на принцип співіснування. Подальше оновлення традиційних елементів політичної культури можливе за рахунок тенденцій до антропоцентризму, підвищення соціальної активності громадян, розвитку діалогових форм міжкультурної, соціальної, політичної комунікації.

Логіка суспільного розвитку демократично розвинених країн свідчить про еволюцію політичних цінностей, що обумовлює необхідність підкріплювати такі смислоутворюючі цінності демократії, як свобода і рівність, відповідальністю і толерантністю. У контексті демократизації політичної

культури українського суспільства імплементація таких цінностей необхідна для подолання проблем міжособистісної довіри, що можливо за рахунок їх цілеспрямованого розвитку на рівні соціальних технологій, засобами політичної і громадянської освіти.

ВИСНОВКИ

Дослідження принципів внутрішнього устрою і змін політичної культури дало можливість зробити низку висновків щодо специфіки структурогенезу політичної культури сучасного українського суспільства.

Ідея структурогенезу політичної культури ґрунтується на теоретичних уявленнях про структуру, функції та зміни політичної культури. Визначено, що водночас із концептуальними розбіжностями в інтерпретаціях цих аспектів сутності політичної культури феномену приписується всезагальність, усталеність, інтегративність. Зазначене дозволяє розглядати політичну культуру як одну із рушійних сил політичного розвитку, визначати спрямованість змін у політичній культурі на підтримку безперервності політичного життя.

Встановлено, що усталеність політичної культури забезпечується постійною трансформацією її структури. Зміни в політичній культурі є адаптацією суб'єктів політичного життя до зміни соціально-економічних і соціокультурних умов їх діяльності. Серед чинників змін у політичній культурі виявлено такі: історична випадковість, соціальні (диференціація соціальних ролей і функцій, збільшення темпів соціальної мобільності) та економічні зміни, рівнодіюча соціокультурних змін (сукупний ефект економічного, політичного і культурного розвитку). Визначено, що зміни в політичній культурі відбуваються через зміни поколінь, опосередковані політичною соціалізацією і конфліктом вікових субкультур.

Дослідження методології наукового аналізу політичної культури дозволило зафіксувати проблеми каузальної ефективності політичної культури як категорії наукового аналізу політики, зростання кількості абстрактних категорій аналізу динаміки політичної культури, що зумовило пошук зв'язків між операціональними одиницями аналізу політичної культури, актуалізацію проблеми часових критеріїв змін політичної культури. Для вирішення виявлених проблем було використано загальнонаукові методи пізнання:

системний, структурно-функціональний і синергетичний підходи, на підставі яких було введено поняття структурогенезу політичної культури для аналізу структури і змін феномену.

Поняттям «структурогенез» визначено процес становлення інваріантних зв'язків і відносин елементів змісту політичної культури, фіксованих у певній її конфігурації у конкретний історичний час. Структурогенез політичної культури відтворює логіку розташування компонентів у структурі політичної культури в контексті соціокультурних змін у суспільстві. Проаналізовано такі структурні рівні політичної культури, як настрої, знання, дія; цінності; норми (політичні та правові); традиції; вірування і міфи. Виявлено, що структурні одиниці розрізняються за інтенсивністю впливу на поведінку, більшою чи меншою усталеністю, ієрархічністю внутрішніх зв'язків. Доведено, що чим складнішою є структурна одиниця політичної культури, тим важче її змінити й тим відчутніше вона впливає на політичне життя. Процес ієрархічного структурування є способом збереження тих складових політичного життя, що найбільше сприяють розкриттю соціального потенціалу суспільства. Конфігурація політичної культури одного часового періоду є середовищем, в якому з'являється нова.

Автономність кожного структурного рівня відображається у відмінностях діапазонів часу існування структурних одиниць, що утворюють міжрівневі інтервали в структурі політичної культури. Доведено, що міжрівневий інтервал запобігає накладанню структурних рівнів системи, підтримуючи незмінність ознак кожного структурного рівня, упорядкованість і стабільність відтворення політичної культури. Змістовно він проявляється у відмінностях світоглядів людей, що належать до різних поколінь.

Серед чинників змін політичної культури виокремлено внутрішню диференціацію суспільної системи і міжкультурну взаємодію. Вказані чинники відтворюють ускладнення суспільної системи в її соціальному, культурному, економічному і політичному аспектах внаслідок міжкультурної взаємодії. Такі зміни уповільнюються політичною культурою, що спрямовано на зниження

ризиків дезорієнтації суб'єктів у політиці. Обґрунтовано, що зміни політичної культури відбуваються за принципами безперервності відтворення і розвитку, що виявляється у вигляді структурування змістовних компонентів і адаптації змістовної конфігурації політичної культури до соціокультурних змін.

Сучасна демократична політична культура в Україні формується у процесі раціоналізації громадських настроїв і очікувань, створення ситуацій масових політичних дій, формування політичної ідентичності. Провідними темами ідеологічного простору сучасного українського суспільства у 1990-х роках були незалежність, національна самобутність, соціальна рівність і соціальна справедливість, які внаслідок диференціації поля політичної боротьби у 2000-х роках були доповнені ідеями суспільної інтеграції і вираження особистості в політиці, інтерпретаціями минулого і майбутнього українського народу, вирішення проблем корупції, соціального і правового захисту громадян, економічного розвитку. Виявлено, що актуалізованими культурними темами сучасного політичного життя є притаманні українській ментальності прагнення до справедливості, свободи, підприємницький дух, любов до рідної землі, солідарність, серед яких центральне місце повинна зайняти людина з орієнтацією на громаду.

Безперервність політичного життя в українському суспільстві підтримується за рахунок своєчасної зміни домінуючих тем політичного розвитку: державотворення, націотворення, творення громади. Специфіку впровадження моделей політичної ідентичності в Україні визначають два комплекси ідей. Перший, що уособлює прагнення подолати залежність від «зовнішніх» щодо розвитку української культури факторів, спирається на національно-державницьку модель ідентичності, спрямовану на формування свідомого щодо своєї свободи українця. Другий комплекс ідей відображає прагнення до боротьби із перешкодами, що виникають на шляху суспільного поступу, спирається на громадянську модель, спрямовану на формування відповідального громадянина.

У розвитку політичної культури сучасного українського суспільства в період із 1990 до 2010 рр. виявлено проблему узгодження традиційних і сучасних змістовних елементів. Співвідношення традицій і новацій у політичному житті України має конфліктний характер і відтворює процес оновлення зв'язку мікро- і макрорівнів політики, що має на меті узгодження потреб і інституційних механізмів їхнього задоволення. Підтверджено, що різноспрямованість тенденцій розвитку нормативної та ціннісної систем в українському суспільстві зумовлюють інтеграцію системи політичної культури через дестабілізацію і делегітимізацію політичних інститутів, тому узгодження вихідної політичної культури радянського зразка із новими типами і формами політичної взаємодії в Україні відбувається через створення ситуацій масових політичних дій, що дає можливість апелювати до громадської думки в артикуляції політичних позицій, і так підтверджувати їх істинність.

Визначено, що антропоцентризм, соціальна активність громадян, професіоналізація ідеологічної діяльності в репрезентації потреб і інтересів різних соціальних груп, розвиток діалогових форм міжкультурної, соціальної, політичної комунікації складають тенденції розвитку політичної культури сучасного українського суспільства. З'ясовано, що системоутворюючими елементами демократичної політичної культури в українському суспільстві виступають свобода і рівність. Подальше оновлення традиційних елементів політичної культури пов'язано із імплементацією цінностей відповідальності і толерантності в структуру політичної культури, необхідністю розвитку міжособистісної довіри в українських громадян, еволюційною зміною принципу самовиживання у соціальному і політичному житті на принцип співіснування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агацци Э. Человек как предмет философии / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 24–35.
2. Агошкова Е. Б., Эволюция понятия системы [Электронный ресурс] / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170–179. – Режим доступа: <http://www.metodolog.ru/00306/00306.html>.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба // ПОЛИС. – 1992. – № 4. – С. 122–135. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1992/4/14.htm>.
4. Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии : в 2 т. / [сост. и отв.ред. В. В. Бочаров]. – СПб. : Изд-во С-Петербур.ун-та, 2006. – (Власть в антропологическом дискурсе). – Т. 1. – 2006. – 491 с.
5. Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии : в 2 т. / [сост. и отв.ред. В. В. Бочаров]. – СПб. : Изд-во С-Петербур.ун-та, 2006. – (Политическая культура и политические процессы). – Т. 2. – 2006. – 518 с.
6. Ахиезер А. Специфика российской политической культуры и предмета политологии (историко-культурное исследование) / А. Ахиезер // Pro et Contra. – 2002. – № 3. – Том 7: Политическая культура. – С. 51–76.
7. Баталов Э. Я. Политическая культура современного американского общества / Э. Я. Баталов– М. : Наука, 1990. – 256 с.
8. Баталов Э.Я. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) / Э. Я. Баталов // Общественные науки и современность. – 1995. – № 3. – С. 60–70.
9. Бебик В.М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик– К., 1996. – 112 с.
10. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
11. Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии / В. М. Бехтерев. – М.: Наука, 1994. – 400 с.
12. Бирюков Н. Парламентская деятельность и политическая культура / Н. Бирюков, В. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1995. –

- № 1. – С. 66–75.
13. Бляхер Л. „Презумпция виновности”. Метаморфозы политических институтов в России / Л. Бляхер // Pro et contra. – № 3. – Т. 7 : Политическая культура. – 2002. – С. 77–91.
 14. Богданов А. Очерки организационной науки. [Электронный ресурс]. / А. Богданов. – Самара : Госиздат, 1921 – 184 с. – Режим доступа : <http://magister.msk.ru/library/revolt/bogda001.htm>.
 15. Бочаров В. В. Власть. Традиции. Управление. Попытка этноисторического анализа политических культур современных государств Тропической Африки / В. В. Бочаров. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. – 296 с.
 16. Брехаря С. Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності / С. Брехаря // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 109–117.
 17. Бродский Б. Принцип избирательности в когнитивных системах / Б. Бродский // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 68–81.
 18. Буданов В. Г. Ритмокаскады в истории и модель будущего России [Электронный ресурс] / В. Г. Буданов // Проекты будущего: междисциплинарный подход : материалы Международного форума, (Звенигород, 16–19 октября 2006 г.) – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/BudanovRitm.htm>.
 19. Бурдяк В. І. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В.І. Бурдяк– Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
 20. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посіб. / В.І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар – Чернівці: Рута, 2000. – 104 с.
 21. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С.23–31.
 22. Веденеев В. А. Социокультурный анализ динамической модели традиции в политическом процессе / В. А. Веденеев // Грані. – 2001. – № 5–6 (19–20). – С. 147–151.
 23. Веденеев В. О. Політичні традиції як чинники сталості і наступності у

- функціонуванні і розвитку політичної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути і процеси” / В. О. Веденєєв. – Дніпропетровськ, 2003. – 17 с.
24. Виступ Президента України Віктора Ющенка на Майдані Незалежності 24 серпня 2005 року [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – <http://www.president.gov.ua>. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/1029.html>.
25. Виступ Президента України Віктора Ющенка на Майдані Незалежності 24 серпня 2009 року [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – <http://www.president.gov.ua>. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/24/4153243>.
26. Виступ Президента України у День Свободи на Майдані Незалежності 23 листопада 2005 року [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. – <http://www.president.gov.ua>. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/1755.html>.
27. Виступ Президента України Віктора Януковича на урочистих заходах з нагоди Дня Незалежності України на Майдані Незалежності 24 серпня 2010 року [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Партії регіонів. – <http://www.partyofregions.org.ua> – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4559abe3c46ab/>.
28. Воробьев Д. Носитель легитимности : Российская политическая традиция организации социального адреса Власти / Д. Воробьев // ПОЛИС. – 2003. – № 5. – С. 56–63.
29. Гавра Д.П., Соколов Н.В. Исследование политических ориентаций / Д. П. Гавра, Н. В. Соколов // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 66–77.
30. Гаман-Голутвина О. В. Развитие категории „политическая культура” в общественно-политической мысли [Электронный ресурс] / О. В. Гаман-Голутвина // ПОЛИТЭКС. – 2005 – № 2. – Режим доступу до журн.: <http://www.politex.info/content/view/151/30/>

31. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер.; [перевод и примеч. А. В. Михайлова]. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
32. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц; [пер. с англ.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 560 с.
33. Говоруха С. Теоретико-методологічні засади вивчення феномену політичної культури : у пошуках холістичного підходу / С. Говоруха // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 135–141.
34. Головаха Е. Интегральный индекс социального самочувствия населения Украины до и после „оранжевой революции” / Е. Головаха, Н. Панина // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6. – С. 11– 16.
35. Гордієнко М. Феномен новітньої української революції : криза ідентичності чи шлях до оптимального розвитку національної державності / М. Гордієнко // Персонал. – 2006. – № 1. – С. 30–34.
36. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу : нариси з історії ментальності та національної свідомості / [Гурбик А. О., Гуржій О. І., Матях В. М., Ричка В. М., Салій К. І.]; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.
37. Дембицька Н. М. Психосемантичне дослідження політичних уявлень студентів / Н. М. Дембицька // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [ред. С. Д. Максименко]. – К.: ГНОЗИС, 2002. – Т. IV, ч. 7. – С. 48–53.
38. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури : проблема визначення / М. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С.134–138.
39. Додонов Б. И. Эмоция как ценность [Электронный ресурс] / Б. И. Додонов– М. : Политиздат, 1978. – Режим доступа: <http://mexus.ru/emociya-kak-cennost006.html>.
40. Додонов Р. Структура когнітивної сфери соціуму [Електронний ресурс] / Р. Додонов // Соціальна психологія – 2003. – №2 (10) – Режим доступу до журн: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=21&c=187>.

41. Дука А. В. Политическая культура – поиски теоретических оснований [Электронный ресурс] / А. Дука // ПОЛИТЭКС. – 2006. – № 1. – С. 7–30. – Режим доступа к журн.: <http://www.politex.info/content/view/203/30/>.
42. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 „Політична культура та ідеологія” / Н. В. Жабінець. – К., 2006. – 20 с.
43. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні : [методичний посібник] / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К. : Тандем, 2004. – 80 с.
44. Журженко Т. Міф про дві України / Т. Журженко // Сучасність. – 2003. – № 5. – С. 34–57.
45. Завершинский К. Ф. Когнитивные основания политической культуры : опыт методологической рефлексии / К. Ф. Завершинский // ПОЛИС. – 2002. – № 3 – С. 19–30.
46. Завершинский К. Ф. Методологическая комплементарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов / К. Ф. Завершинский // ПОЛИС. – 2003. – № 1. – С. 39–49.
47. Звернення Президента України до народу з нагоди Дня Незалежності 24 серпня 2010 року [Електронний ресурс]: за даними Офіційного інтернет-представництва Президента України – <http://www.president.gov.ua>. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17879.html>.
48. Зельницкий А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации / А. Зельницкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 156–172.
49. Золотухин В. М. Толерантность как принцип поведения [Электронный ресурс] / В.М. Золотухин // София. – 2002. – № 5. – Режим доступа: <http://www.eunnet.net/sofia/05-2002/text/0509.html>.
50. Ильин М. В. Феномен политического времени / М. В. Ильин // ПОЛИС. – 2005. – № 3. – С. 5–19.

51. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // ПОЛИС. – 1997. – № 4. – С. 6–33.
52. Ирхин Ю.В. Социология культуры: учебник / Ю.В. Ирхин– М. : Экзамен, 2006. – 525 с.
53. Исакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини / Г. Исакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 138–144.
54. Історія української культури: у 5 т. / НАН України. – К. : Наукова думка, 2001 – Т. 2.: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / [ред. кол. Я. Д. Ісаєвич, Ю. Л. Ясіновський та ін.]. – 2001. – 1246 с.
55. Історія української культури / [ред. І. Крип'якевич]. – 4 вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
56. Канарский И. В. Поиск критериев в компаративном кроссцивилизационном анализе политических культур: от философии истории через политологические теории среднего уровня к социологическим процедурам / И. В. Канарский, А.М. Ушков // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2001. – № 3. – С. 104–110. – (Серия : Политология).
57. Капустин В. С. Введение в теорию социальной самоорганизации: учебное пособие. [Электронный ресурс] / В. С. Капустин– М. : Изд-во РАГС, 2003. – 137 с. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Kapustin12.htm>
58. Кармазіна М. Пріоритети і орієнтири Президента України Віктора Ющенка / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4 (43). – С. 53–65.
59. Картунов О. В. Вступ до етнополітології / О. В. Картунов – К. : Інститут економіки, управління та господарського права, 1999. – 300 с.
60. Кассирер Э. Философия символических форм: в 3 т. [Электронный ресурс] / Э. Кассирер; [отв. ред. Д. М. Носов; пер. С. А. Ромашко]. – М. – СПб. : Университетская книга, 2001. – Т. 2. : Мифологическое мышление. – 2001. – 280 с. – Режим доступа до джерела: / <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000755/st001.shtml>.

61. Кафарський В. Нація і держава : Культура, Ідеологія, Духовність / В. Кафарський– Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.
62. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура : методологические проблемы / Н.М. Кейзеров– М. : Юридическая литература, 1983. – 231 с.
63. Керимов Д. А. Демократизация советского общества : учеб. пособие / Д. А. Керимов – М. : Мысль, 1989. – 332 с.
64. Клименко О. Політична культура і суспільна трансформація : спроба відтворення взаємозв'язку / О. Клименко // Дослідження світової політики: збірник праць вчених. – Вип. 2. – К.,1998. – С. 43–48.
65. Князева Е. Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2005. – 240 с. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/GLAVA5.htm>.
66. Козенюк А. Політична духовність : Структурні компоненти і політичний вимір структури / А. Козенюк // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 52–53.
67. Коктыш К. Е. Социокультурные рамки институционализации практик и типы общественного развития / К. Е. Коктыш // ПОЛИС. – 2002. – № 4. – С. 6–17.
68. Кон М. Л. Социальная структура личности в процессе радикальных социальных изменений: анализ Украины в период трансформаций / М. Л. Кон, В. Хмелько, В. Паниотто, Хо-Фунг Хунг // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 24–43.
69. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика [Электронный ресурс] / Г.А. Котельников. – Белгород : БелГТАСМ; Крестьянское дело, 2000. – 162 с. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Cotelnikov.htm>.
70. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І.О. Кресіна, С.В. Балан. – К. : Інститут держава і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.
71. Кривошеєнко О. Деякі тенденції розвитку політико-ідеологічної сфери життя сучасної України / О. Кривошеєнко // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 45–47.

72. Куликов Л. В. Психология сознания: хрестоматия / Л.В. Куликов– СПб. : Питер, 2001. – 480 с.
73. Культура – суспільство – особистість : навчальний посібник / [за ред. Л. Скокової]. – К. : Вища школа соціології при Інституті соціології НАН України, 2006. – 396 с.
74. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас–К. : Генеза, 2004. – 736 с.
75. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій./ Кустовська О.В. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.
76. Лапкин В. В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // ПОЛИС. – 2004. – № 1. – С. 74–87.
77. Лапкин В. В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // ПОЛИС. – 2005. – № 1. – С. 50– 63.
78. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г.; – СПб : Макет, 1995. – 316 с.
79. Левченко О. Масова політична свідомість перехідної доби : українські реалії та перспективи / О. Левченко // Нова політика. – 1999. – №6. – С. 20–23.
80. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / А.Н. Леонтьев – М. : Политиздат, 1975. – 304 с. – Режим доступа: http://www.koob.ru/deyatelnost_soznanie_lichnost.doc.
81. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии [Электронный ресурс] / А.Н. Леонтьев. – М., 2000. – Режим доступа: <http://www.bookap.by.ru/clasik/leontyev/gl51.shtm>
82. Луман Н. Социальные системы очерк общей теории [Электронный ресурс] / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева, ред. Н. А. Головин]. – СПб. : Наука, 2007. – 643 с. – Режим доступа: http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/luhmann/r_luhmann1.html.

83. Лясота А. Політичні традиції : еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи / А. Лясота // Людина і політика. – 2005. – № 5. – С. 24–27.
84. Макеев С. Региональная спецификация социокультурных различий в Украине / С. Макеев, А. Патракова // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109–125.
85. Малинова О. Ю. „Политическая культура” в российском научном и публичном дискурсе / О. Ю. Малинова // ПОЛИС. – 2006. – № 5. – С. 106–128.
86. Можейко М. А. Синергетика [Электронный ресурс] / Новейший философский словарь: 3-е изд. / [сост. и глав.н. ред. А.А. Грицанов] – Мн. : Книжный дом. 2003. – 1280 с. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Философский%20словарь/Синергетика/>.
87. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш.Л. Монтескье; [общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1995. – 799 с.
88. Нагорна Л. Регіональна ідентичність : український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
89. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
90. Новакова О. „Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти [Електронний ресурс] / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С.29–37. – Режим доступу до журн.: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=42&c=839>
91. Новорічне привітання Президента України Віктора Ющенка 31 грудня 2009 [Електронний ресурс] // Резонанс : бюлетень матеріалів, підготовлених на базі аналізу оперативної інформації електронних видань. – 2010. – № 1. – С. 2–3. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/Siaz/Rezonans/2010/rez01.pdf>.
92. Ольшанский Д. Политическая психология / Д. Ольшанский– СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
93. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України [Електронний

- ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua>.
94. Панина Н. Демократизация в Украине и оранжевая революция в зеркале общественного мнения / Н. Панина // Зеркало недели. – 2006. – №19, – 20–26 мая. – С. 20.
95. Панина Н. Мониторинг социально-политических изменений 1994–2005: год перелома / Н. Панина. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – 243 с.
96. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах / Ю. Паніч // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 42–51.
97. Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2004. – 270 с.
98. Пантич Д. Конфликты ценностей в странах транзисии / Д. Пантич // Социологические исследования. – 1997. – № 6. – С. 24–36.
99. Парсонс Т. О структуре социального действия / Парсонс Т.; [пер. с англ. И. Бакштейн, под. общ. ред. В. Ф.Чесноковой, С. А. Белановского]. – М. : Академический Проект, 2000. – 879 с.
100. Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимоотношения [Электронный ресурс]/ Т. Парсонс; [под ред. А. Ф. Филиппова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996 (Американская социологическая мысль). – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php.
101. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева, под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
102. Петро Н. О концепции политической культуры, или основная ошибка советологии / Н. О. Петро // ПОЛИС. – 1998. – № 1. – С. 36–51.
103. Петровський В. В. Україно-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1994-2004 рр.) / В. В. Петровський– Х. : Майдан, 2003. – 492 с.
104. Пивоваров Ю.С. „Русская система” как попытка понимания русской истории / Ю. С. Пивоваров, А. И. Фурсов // ПОЛИС. – 2001. – № 4. – С. 37–48.

105. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти [Електронний ресурс] / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – №2. – С. 39–47. – Режим доступу до журн.:
<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=25&c=321>
106. Позняк Д. Рефлексивні механізми свідомості виборців / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 22–38.
107. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу 3 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua>. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>.
108. Политика и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества: материалы Всеукраинской научно-практической конференции молодых ученых / [сост. В.Н. Соколов]; Ин-т социологии и политической психологии АПН Украины. – О., 1999. – 263 с.
109. Политическая культура населения Украины : результаты социологических исследований / [ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха]. – К. : Наукова думка, 1990. – 133 с.
110. Попов А. В. Ценности в политике / А. В. Попов, Л. А. Зуева // Вестник Московского ун-та. – 2000. – № 1. – С. 3–12. – (Сер. 12. Политические науки).
111. Попок А. Розвиток політичної свідомості українців в історичному контексті тоталітарної спадщини / А. Попок, Н. Шкербтієнко // Соціальна психологія. – 2002. – № 1. – С. 115–120.
112. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні : матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / [звед. та упоряд. Н. Яковенко, розшифр. стенограми і систематизація відгуків Л. Ведмідь]. – К., 2009. – 28 с.
113. Проскуріна О. Політична культура і соціальна дійсність / О. Проскуріна // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 62–65.
114. Психология эмоций. Тексты / [ред. В. К. Вилюнас, Ю. Б. Гиппенрейтер]. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.

115. Пушкарева Г. В. Политическая система: синергетический подход / Г.В. Пушкарева // Вестн. Моск. ун-та. – 2001. – № 6. – С. 32–49. – (Сер. 12. Политические науки).
116. Решетников В. А. Духовные основы современной политической культуры / В. А. Решетников– Иркутск: Изд-во Иркут.ун-та, 1991. – 232 с.
117. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. М. Розумний– Х. : Майдан, 2006. – 340 с.
118. Розумний М.М. Українська ідея на тлі цивілізації / М. М. Розумний– Київ : Либідь, 2001. – 288с.
119. Розумний М. Український персоналізм як фактор політичної культури / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 91–99.
120. Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. М. Рудакевич, М. С. Гутар – К. : Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 52 с.
121. Руденко Ю. Ю. Політична свідомість: визначення та актуальність дослідження в контексті розвитку вітчизняної політичної науки / Ю. Ю. Руденко // Людина і політика. – 2001. – № 4 (16). – С.107–114.
122. Рудич Ф. М. Політичні структури і процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз / Рудич Ф. М. – К. : Наукова думка, 1995. – 266 с.
123. Руженцева В. І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства : фактори впливу / В. І. Руженцева // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С.44–53.
124. Рябов С. Громадянська культура та участь громадян / С. Рябов– [Рукопис] – К. : Інститут громадянської освіти, 2007. – 19 с.
125. Рябов С. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи / С. Рябов – К. : Вид-во „ПАРАПАН”, 2004. – 224 с.
126. Рябов С. Політологічна теорія держави. / С. Рябов – [2-е видання] – Київ : ТанDEM, 1996. – 240 с.
127. Рябов С. Структура і функції знань про політику / С. Рябов // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 167–196.

128. Рябчук М. Міф про міф, або чому українці не є українцями? / М. Рябчук // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 78–83.
129. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні [ред. С. Д. Максименко, В. Т. Циба, Ю. Ж. Шайгородський та ін]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.
130. Сартори Дж. Вертикальна демократія / Дж. Сартори // ПОЛИС. – 1993. – № 2. – С. 8–89.
131. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кін. XVI – пер. пол. XVII ст.) / П. М. Сас– К.: Либідь, 1998. – 296 с.
132. Сириця Г. Трансформація пострадянських суспільств: суперечності і проблеми розвитку / Г. Сириця // Філософські обрії. – 2002. – № 8. – С. 112–122.
133. Соловьев А. Политическая идеология: логика исторической эволюции / А. Соловьев // ПОЛИС. – 2001. – №. 2. – С. 5 – 23.
134. Соловьев А. И. Коммуникация и культура: противоречия поля политики / А. И. Соловьев // ПОЛИС. – 2002. – № 6. – С. 6 – 18.
135. Солсо Р.Л Когнитивная психология [Электронный ресурс]. – М.: Тривола, 1996. – 598 с. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/library/solso>.
136. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / [за ред. С. Д. Максименка, В. Т.Циби, Ю. Ж.Шайгородського та ін.]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003 – 512 с.
137. Социальная психология: хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / [сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
138. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пособие / В. Н. Спицнадель – СПб. : Изд. дом „Бизнес-пресса”, 2000 – 326 с.
139. Стегний А. Региональный фактор украинской политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 105 – 121.
140. Степаненко В. „Кому потрібне громадянське суспільство?": Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні

- [Електронний ресурс] / В. Степаненко / Громадянське суспільство в Україні : аналіз соціального конструювання [ред. кол. Войтенко О. Т., Гончаренко О. С., Привалов Ю. О.]. – К., 2002. – С. 332–341. – Режим доступу: <http://www.i-soc.org.ua/stepanenko.htm>.
141. Степаненко В. Homo Post-Soveticus: з приводу дослідження пострадянських ідентичностей і толерантності в Україні та Росії / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 249–254.
142. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні : інститути, практики, цінності [Електронний ресурс] / В. Степаненко / Українське суспільство: 10 років незалежності / [ред. В. Ворона]. – К. : ІС НАН України, 2001. – С. 169–183. – Режим доступу: <http://www.i-soc.org.ua/stepanenko.htm>.
143. Степаненко В. Слова і справи: проблеми інституціоналізації суспільних ідеалів в Україні / Українське суспільство 1992–2006. Динаміка соціальних змін / [ред. д.ек. н. В. Ворона, д. соц. н. М. Шульга]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 324–337.
144. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики [Электронный ресурс] / В. С. Степин // [Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды]: материалы Международной конференции (Москва, 26–28 ноября, 2007 г.) / Институт прикладной математики им. М. В. Келдыша РАН. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/stepin444.htm>.
145. Степин В. С. Теоретическое знание [Электронный ресурс]. / В. С. Степин. – М., 1999. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/stepin/02.html>.
146. Стрежнева М. В. Политическая культура в различных интерпретациях: анализ специального понятия / М. В. Стрежнева // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 141–156.
147. Ткаченко О. Розбудова України після „помаранчевої революції” / О. Ткаченко // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 26–38.

148. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Узнадзе Д. Н. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
149. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [ред. д. ек. н. В. Ворона, д. соц. н. М. Шульга]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
150. Універсальна десяткова класифікація. (УДК). Таблиці [Електронний ресурс]. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2010. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/libdoc/udc.htm>.
151. Урманцев Ю. А. Общая теория систем: состояние, приложения и перспективы развития / Система, Симметрия, Гармония / [ред. В.С. Тюхтин, Ю. А. Урманцев]. – М. : Мысль, 1988, – С. 38–124.
152. Урнов М. Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политического исследования: постановка проблемы / М. Ю. Урнов – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 76 с.
153. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / [ред. проф. Л. Г. Мельник]. – Сумы : Университетская книга, 2009. – 1230 с.
154. Федорова Т. Н. Толерантность и формирование демократической политической культуры в транзитных обществах / Т. Н. Федорова // Религия и гражданское общество: проблема толерантности: материалы круглого стола (Санкт-Петербург, 16 ноября 2002). – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 20–26.
155. Федорченко І. Проблема українського національного характеру в науковій спадщині М. Костомарова / І. Федорченко // ВІСНИК Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Українознавство. – 2008. – № 12. – С. 21–24.
156. Фишман Л.Г. Политический миф и идеология : „опасное сближение”? / Л.Г. Фишман // ПОЛИС. – 2006. – № 4. – С. 74–87.
157. Формизано Р. Понятие политической культуры / Р. Формизано // Pro et contra. – 2002. – № 3. – Т. 7. – С. 11–146.
158. Фресс П. Эмоциогенные ситуации / П. Фресс / Экспериментальная

- психология [ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже.] – М. : Прогресс, 1975. – С. 133–142.
159. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика : учение о взаимодействии / Г. Хакен – Москва-Ижевск : Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.
160. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс]/ М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005, – № 2–3. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
161. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / В. Хмелько // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
162. Циганенко Г. Парти́йна ідентифікація та електоральна поведінка / Г. Циганенко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 61–69.
163. Шесто́пал Е. Б. Политическая психология / Е. Б. Шесто́пал. – М. : Инфра-М., 2002. – 448 с.
164. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 544 с.
165. Шириня́нц А.А. Политическая культура : смысл и методологическое значение категории [Электронный ресурс] // Слово. Православный образовательный портал. – Режим досутпу до журн.: [http://old.portal-slovo.ru/rus/history/48/3354/\\$print_text/&part=6](http://old.portal-slovo.ru/rus/history/48/3354/$print_text/&part=6).
166. Шихирев П. Н. Современная социальная психология США / П.Н. Шихирев / Социальная психология: Хрестоматия / [учебное пособие для студентов вузов]; Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2003. – С. 364–377.
167. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К. : Український інститут національної пам'яті, 2008. – 122 с.
168. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка Социальная психология : Хрестоматия: [учебное пособие для студентов

- вузов] / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2003. – С. С.182–200.
169. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий– М. : Шк.культ.полит., 1995. – 760 с.
170. Щербенко Е. Феномен Майдану і традиція ненасильства / Е. Щербенко // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 118–162.
171. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище в Україні [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України – <http://www.president.gov.ua>. – 31.03.2009. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>.
172. Юрженко Л. Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту / Л. Юрженко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 119–128.
173. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности [Электронный ресурс] / В. А. Ядов / Методологические проблемы социальной психологии. [ред. Е.В. Шорохова]. – М. : Наука, 1975. – С. 89 – 105. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/35.php
174. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 „Політична культура та ідеологія” / В. С. Ясинська. – К., 2004. – 204 с.
175. Almond V. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / V. Almond., S. Verba. – Princeton, New Jersey: University Press 1963. – 392 p.
176. Almond G. The Study of Political Culture / G. Almond / Culture and Politics: A Reader / [ed. Crothers L., Lochart Ch.]. – N.Y.: St.Martin Press, 2000. – P. 5–20.
177. Bartle J. Political Awareness, Opinion Constraint and the Stability of Ideological Positions /J. Bartle // Political Studies, 2000. – Vol. 48. – P. 467–484.

178. Blaug R. Cognition in a Hierarchy / R. Blaug // *Contemporary Political Theory*. – 2007. – No. 6. – P. 24–44.
179. Cavalli A. Generations and Value Orientations / A. Cavalli // *Social Compass*. – 2004. – No. 51 (2). – P.155–168.
180. Chilton St. Defining Political Culture / St. Chilton // *Political Research Quarterly*. – Sept. 1988. – Vol. 41. – P. 419 – 445.
181. Coughlin R. Grid-Group Theory and Political Ideology: A Consideration of Their Relative Strengths and Weaknesses for Explaining the Structure of Mass Belief Systems / R. Coughlin Ch. Lockhart // *Journal of Theoretical Politics*. – Jan., 1998. – Vol. 10. – P. 33–58.
182. Dalton R.J. Public Opinion and Direct Democracy // *Journal of Democracy* / R.J. Dalton, W. Burklin, A. Drummond/ – 2001. – Vol.12. –No. 4, – P. 141–153.
183. Dalton R. Citizen Attitudes and Political Behavior / R. Dalton // *Comparative Political Studies*. – 2000. – No. 33. – P. 912 – 940.
184. Davis D. Individual Level Examination of Postmaterialism in the US.: Political Tolerance, Racial Attitudes, Environmentalism, and Participatory Norms / D. Davis // *Political Research Quarterly*. – 2000. – No. 53. – P. 455 –475.
185. Eckstein H. A Culturalist Theory of Political Change / H. Eckstein // *American Political Science Rev.* – 1988. – LXXXIV. – P. 789 – 804.
186. Eckstein H. Culture as a Foundation Concept for the Social Sciences / H. Eckstein // *Journal of Theoretical Politics*. – Oct 1996. – Vol. 8. – P. 471 – 497.
187. Elkins D. Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain? / D.Elkins, R. Simeon // *Comparative Politics*. – 1979. – Vol. 11, No. 2. – P. 127–145.
188. Flanagan S. The New Politics, Culture Wars, and The Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies / S. Flanagan, A.-R Lee // *Comparative Political Studies*. – 2003. – No. 36. – P. 235–270.
189. Geertz C. The interpretation of cultures / Geertz C. – NY: Basic Books, 1973. – 476 p.
190. Gendzel G. Political Culture: Genealogy of a Concept / G. Gendzel // *Journal of Interdisciplinary History* – 1997. – Vol. 28. – No. 2. – P. 225–250.

191. Inglehart R. The Renaissance of Political Culture / R. Inglehart // American Political Science Review. – 1988. – LXXXII. – P. 1203–1230.
192. Inglehart R. Values Change The World [Electronic resource] / R. Inglehart. – 2008. – 16 p. – Access:
http://www.worldvaluessurvey.org/SebTest/wvs/articles/folder_published/article_base_110/files/WVSBrochure4.pdf
193. Hellwig T. Electoral Accountability and the Variety of Democratic Regimes / T.Hellwig, D.Samuels // British Journal of Political Science. – 2007. – No. 38. – P.65–90.
194. Helliwell Ch. ‘Culture’, ‘Society’ and the Figure of Man / Ch. Helliwell, B. Hindess // History of the Human Sciences. – 1999. – Vol.12, – No.4. – P.1–20.
195. Johnson J. Four Decades of Political culture Research / J. Johnson // Journal of Theoretical Politics. – 2003. – No.15 (1). – P. 87–115.
196. Karp J. Getting Out the Vote: Party Mobilization in a Comparative Perspective / J. Karp, S. Banducci, Sh. Bowler // British Journal of Political Science. – 2007. – No. 38. – P. 91–112.
197. Kidwell K. Politics, Performativity, Autopoiesis: Toward a Discourse System Theory of Political Culture / K. Kidwell // Cultural Studies <=> Critical Methodologies. – 2008. – August, 15. – P. 1–26.
198. Lane R. Political Culture: Residual Category or General Theory? / R. Lane // Comparative Political Studies. – Oct., 1992. – Vol. 25. – P. 362–387.
199. Lochart Ch. Cultural Contributions to Explaining Institutional Form, Political Change, and Rational Decisions / Ch.Lochart // Comparative Political Studies. – 1999. – No. 32. – P. 862–893.
200. Pateman C. Political Culture, Political Structure and Political Change / C. Pateman // British Journal of Political Science. – 1971. – Vol. 1. – No. 3. – P. 291–305.
201. Peffley M. A Multiple Values Model of Political Tolerance / M. Peffley, P. Knigge, J. Hurwitz // Political Research Quarterly. – 2001. – No. 54. – P. 379–405.

202. Pye L. Political Culture and Political Development / L. Pye, S. Verba – Princeton, New Jersey: Princeton University Press. – 565 p.
203. Pye L. The Concept of Political Development / L. Pye // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 1965. – No. 358. – P. 1–13.
204. Reisinger W. M. The Renaissance of a Rubric: Political Culture as a Concept and Theory / W. Reisinger // International Journal of Public Opinion Research. – 1995. – Vol. 7. – No. 4. – P. 328–352.
205. Rich P. American Voluntarism, Social Capital, and Political Culture / P. Rich // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1999. – No. 565. – P. 15–34.
206. Rohrschneider R. Political Parties, Public Opinion and European Integration in Post-Communist Countries / R. Rohrschneider, St. Whitefield // European Union Politics. – 2006. – Vol. 7(1). – P. 141–160.
207. Rosenbaum E. Culture, Cognitive Models, and the Performance of Institutions in Transformation Countries / E. Rosenbaum // Journal of Economic Issues. – 2001. – Vol. XXXV. – No. 4. – P. 879–909.
208. Scott D. Culture In Political Theory / D. Scott // Political Theory. – 2003. – No. 31. – P. 92–115.
209. Segall Sh. Political Participation as an Engine of Social Solidarity: A Sceptical View / Sh. Segall // Political Studies. – 2005. – Vol. 53. – P. 362–378.
210. Siemieńska R. Intergenerational Differences in Political Values and Attitudes in Stable and New Democracies / R. Siemieńska // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43. – No. 3–5. – P. 368–390.
211. Silver B. Measuring Political Culture in Multiethnic Societies: Reaggregating the World Values Survey / B. Silver, K. Dowley // Comparative Political Studies. – 2000. – No. 33. – P. 517–550.
212. Somers M. R. The Political Culture concept: The Empirical Power of Conceptual Transformation / Transformations: comparative study of social transformations [Working papers] / M.R. Somers. – The University of Michigan. – 1992. – 45 p.

213. Steinmo S. American Exceptionalism Reconsidered: Culture or Institutions? / S. Steinmo / *The Dynamics of American Politics: Approaches and Interpretations* [L. Dodd C. Jillson]. – Boulder: Westview Press, 1994. – P. 107–131.
214. Stone C. If Civic Culture is the Answer, What is the Question? / C. Stone // *Economic Development Quarterly*. – 2001. – No. 15. – P. 313–316.
215. Tocqueville A. *Democracy in America* / Tocqueville A.; [intr. by S. Kessler, transl. and annot. by S.D. Grant]. – Indianapolis / Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2000. – 331 p.
216. Wedeen L. Conceptualizing Culture: Possibilities for Political Science / L. Wedeen // *American Political Science Review*. – 2002. – Vol. 95. – Dec. Issue 04. – P. 713–728.
217. Welzel Ch. Emancipative Values and Democracy: Response to Hadenius and Teorell / Ch. Welzel, R. Inglehart // *Studies in Comparative International Development*. – 2006. – Fall, No. 41 (3). – P. 74–94.
218. Welzel Ch. Evidencing and Explaining Democratic Congruence: The Perspective of “Substantive” Democracy / Ch. Welzel, H.-D. Klingemann // *World Values Research*. – 2008. – Vol. 1. – No. 3. – P. 57–90.
219. Wildavsky A. Choosing Preferences by Constructing Institutions: a Cultural Theory of Preference Formation / A. Wildavsky // *American Political Science Review* – 1988. – Vol. 81. – No. 1. – P. 3–21.
220. Wodak R. History in making: the making of history / R. Wodak // *Journal of Language and Politics*. – 2006. – Vol.5. – No. 1. – P.125–154.
221. Wodak R. Commemorating the past: the discursive construction of official narratives about the “Rebirth of the Second Austrian Republic” / R. Wodak // *Discourse and Communication*. – 2007. – Vol. 1(3). – P. 315–341.

Додаток А

Таблиця 3.1

Ієрархія політичних потреб українських громадян³

	Потреба у:	Діапазон у 1995–2005 рр. (зафіксовані найменший і найвищий показники, %)
1	державному захисті від зниження рівня життя	76,9–86,6
2	стабільності у державі і суспільстві	66,6–78,0
3	керівників, що здатні управляти державою	45,7–73,5
4	політичних ідеалах, що заслуговують на підтримку	38,2–48,3
5	нормах і цінностях, що об'єднують людей у державі і суспільстві	33,1–39,2
6	політичних знаннях	29,0–35,6
7	політичних свободах (слова, совісті, пересуванні та ін.)	17,0–27,4

Таблиця 3.1.

Поведінка виборців протягом виборчих кампаній в Україні, %

Рік	1991	1994	1999	2002	2004	2006	2007	2010
Активність	84,89	68,04	74,87	69,26	77,19	58,94	57,94	69,15
Конструктивне голосування (максимальна підтримка)	62	52,14	56,25	23,57	51,99	32,14	34,37	48,95
Неконструктивне голосування (проти всіх)	-	-	3,44	2,45	2,34	1,77	2,73	4,36

³ Складена за результатами дослідження: Панина Н. Мониторинг социально-политических изменений 1994–2005: год перелома. / Панина Н. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 62–72.

Додаток Б

Таблиця 3.1

Кількісні показники президентських виборчих кампаній⁴

	1991 р.	1994 р.	1999 р.		2004 р.			2010 р.	
<i>кількість суб'єктів виборчого процесу</i>	7	7	19		24			18	
<i>персоналізація (самовисування кандидатів)</i>			6		10			10	
<i>репрезентація партії</i>			13		14			8	
<i>кількість турів</i>	1	2	2		3			2	
<i>активність, %</i>	84,89	68,04	I тур	II тур	I тур	II тур	III тур	I тур	II тур
			70,15	74,87	74,54	80,4	77,19	66,76	69,15
<i>максимальна підтримка, %</i>	62	52,14	36,49	56,25	39,9	49,46	51,99	35,32	48,95
<i>голосування „проти всіх”, %</i>			1,81	3,44	1,98	2,31	2,34	2,2	4,36

⁴ Таблиці 3.2. і 3.3. складені за даними сайта Центральної виборчої комісії України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>